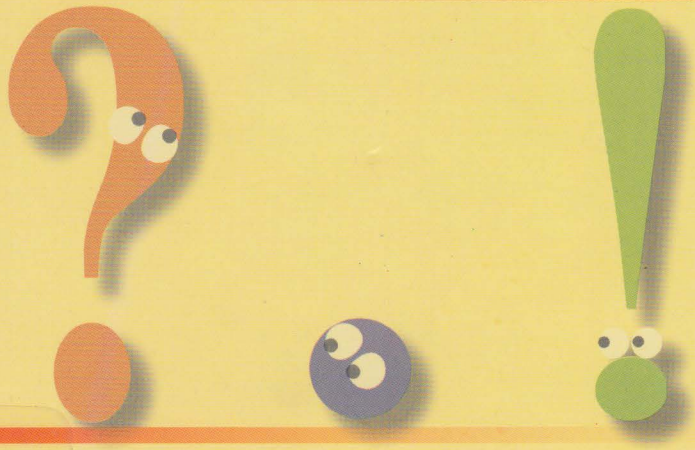
Mantık Yanlışları



İbrahim EMİROĞLU

elis

Prof. Dr. İbrahim EMİROĞLU

1956 yılında Erzincan-İliç'te doğdu. Erzurum Yüksek İslam Enstitüsünden 1979 yılında mezun oldu. Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri (Mantık) Anabilim Dalında, *Bakillânî'de Haber* isimli teziyle Yüksek Lisans (1984) ve *Mantık Yanlışları Üzerine Bir Araştırma* isimli teziyle Doktora yaptı (1991). 1996 yılında Doçent ve 2002 yılında da Profesör oldu. Hâlen Dokuz Eylül Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Mantık Anabilim Dalı Başkanlığı görevi yapmaktadır.

Evli ve dört çocuk babası olan İbrahim Emiroğlu Arapça ve İngilizce bilmektedir.

Eserleri:

1. *Mantık Yanlışları*, İstanbul 1993.
2. *Ana Hatlarıyla Klasik Mantık*, İstanbul 1999.
3. *Yanlış Düşünce ve Davranışlar Karşısında Mevlânâ*, İzmir 2000.
4. *Sûfî ve Dil*, İstanbul 2002.
5. *Dil, Anlam ve Doğruluk* (Çeviri), Ankara 2002.

Elis Yayınları: 15

Mantık Yanlışları/Prof. Dr. İbrahim EMİROĞLU

© Ankara Okulu Basım Yayın San. ve Tic. Ltd. Şti.

Yayına Hazırlayan
Dr. Mehmet Vural

Ofset Hazırlık
Zeynep Özger

Dizgi
Ankara Dizgi Evi

Kapak
Elis

Baskı, Cilt, Kapak Baskısı
Özkan Matbaacılık

Birinci Basım
Şubat 2004

İkinci Basım
Eylül 2011

ISBN: 978-975-8774-15-9

Elis Yayınları
İstanbul Cad. İstanbul Çarşısı 48/81 Ulus/Ankara
Tel/faks: (0312) 341 06 90
web: www.ankaraokulu.com
e-mail: ankaraokulu@ankaraokulu.com

Mantık Yanlışları

Prof. Dr. İbrahim EMİROĞLU

Elis Yayınları
Ankara 2011

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ 7

GİRİŞ 11

1. Mantıkta Yanlışlar Üzerinde Durmanın Önemi 12
2. Mantıkta Yanlışların Ele Alınışı 16
3. Yanlışa Düşme Nedenleri 23
a. Sübjektif Nedenler 23
b. Harici Nedenler 31
c. Mantığı Bilmemek Yahut Kaidelerine Uymamak 33

I. BÖLÜM

BİÇİM YANLIŞLARI 37

1. Mantıkta Biçim (Suret) ve İçerik (Madde) 37
2. Biçim Yanlışlarının Ne Olduğu ve Nasıl Yapıldığı 41

I. KIYAS KURALLARINI İHLALDEN DOĞAN YANLIŞLAR 52

1. Dört Terim Yanlışı 53
2. Orta Terimin Sonuçta Tekrarlanması 55
3. Dağıtılmamış Orta Terim 57
4. Caiz Olmayan Süreç 59
5. Sonucu, Öncüllerin Zayıf Olanına Tâbi Kılmama 63
6. Olumsuz Öncüllerden Sonuç Çıkarma 64
7. Olumlu Öncülden Olumsuz Sonuç Çıkarma 67
8. İki Tikelden Bir Sonuç Çıkarma 68

II. KIYASIN ŞEKİLLERİNİN

NETİCE VERME ŞARTLARINI İHLALDEN DOĞAN YANLIŞLAR 70

1. Kıyasın I. Şeklinde İşlenen Yanlış 71
2. Kıyasın II. Şeklinde İşlenen Yanlış 74
3. Kıyasın III. Şeklinde İşlenen Yanlış 75
4. Kıyasın IV. Şeklinde İşlenen Yanlış 77

III. ŞARTLI KIYASLARDA YANLIŞ 78

1. Mukaddemi Onaylamama 78
2. Taliyi Onaylama 80
3. Şartlı Olanı Döndürme 82
4. Bir Alternatif İddia Etme 83

IV. KIYAS-I MÜSÂVÂT 84

II. BÖLÜM

İÇERİK YANLIŞLARI 87

I. LAFIZ YANLIŞLARI 88

1. Eşsesli Lafız 93
2. Belirsizlik 101
3. Terkip 111
4. Taksim 115
5. Noktalama ve Vurgu 120
6. İfade 123

II. MANA YANLIŞLARI 125

1. İlintisel Olanı Özsel Olan Yerine Alma 126
2. Mutlak Olarak Söyleneni Bazı Kayıtlamalarla (veya Tersi) Söyleme ... 130

3. Tartışılan Konuyu Bilmeme veya Bilmezlikten Gelme 135
4. İspat Edilecek Olanı Delil Yerine Alma 141
5. Aksini Gerekli Görme 153
6. Neden Olmayanı Neden Olarak Alma 161
7. Birden Çok Konunun Tek Konu Gibi Sorulması 169
8. Nakil 177
9. Konunun Varlığını Gözetmeme 178

III. BÖLÜM

DİĞER YANLIŞ ÇEŞİTLERİ 179

I. KONUDIŞILIK YANLIŞI 179

A. GENEL KONUDIŞILIK YANLIŞI 180
a. Kişiyi Hedef Alan Delil (Arg. ad Hominem) 180
b. Kaba Kuvvete Başvurma (Arg. ad Baculum) 183
c. Otoriteye Başvurma (Arg. ad Verecundiam) 184
d. İspat Edilmemiş Olmayı Lehte Delil Kullanma (Arg. ad İgnorantiam) 187
e. Konuyu Saptırma 189
f. Mizahın Kötüye Kullanılması 190
g. Konuyu Taşarak Geniş Kapsamlı Alma 191
h. Teferruatta Boğulma 192

B. SÜBJEKTİF KONUDIŞILIK YANLIŞI 192
a. Popüler Olana Başvurma (Arg. ad Populum) 192
b. Merhamete Başvurma (Arg. ad Misericordiam) 194
c. Tehlike 196
d. Şartlara ve Şahıslara Uygun Davranma 197
e. Duygusal Kelimeleri Kötüye Kullanma 198
f. Karmaşık Cümlelerle Şaşırtma 199

II. UYDURMA DELİL YANLIŞI 201
a. Emin Bir Tavır Sergileme 201
b. Ağdalı Dil İle Nüfuz Sağlama 202
c. Maksatlı İştirak 203
d. Tekrarlanan İddia 203
e. Klişeleşmiş Düşünce 204
f. Gerekçeler Uydurma 205
g. Erteleme 207

III. GELİŞİGÜZEL KURULMUŞ EKSİK DELİL YANLIŞI 208
a. Gelişigüzel Genellemede Bulunma 209
b. Fazla Basitleştirme 212
c. Konuyu Sadece Olumlu Yönleriyle Sunma 213
d. Yanlış Dilem 214
e. İki Zıt Seçenek 216
f. Sakal Delili 217

IV. YANLIŞ ZAN YANLIŞI 219
a. Vasatı Kötüye Kullanma 219
b. Çelişik Zanlar 221
c. Hakikate Zıt Varsayımlar 222
d. Analojinin Kötüye Kullanımı 223

SONUÇ 227

KAYNAKÇA 233

DİZİN 237

ÖN SÖZ

Gâyesi "kurallarına uyulduğunda zihni, yanlışa düşmekten korumak" şeklinde belirlenen mantık ilminde "yanlış" kavramının önemli bir yer tuttuğunu görmekteyiz.

Zihnimizi yanlışa düşmekten koruyacağız, ama yanlış nedir? Hangi sebeplerden dolayı yanlışa düşmekteyiz? En çok işlenen yanlış türleri nelerdir? ve bu yanlışlardan nasıl korunabiliriz? Zihin mantık kurallarını sıkça ihlal etmekte midir; ediyorsa bunu hangi maksatlarla yapmaktadır? gibi sorular bizi bu çalışmayı yapmaya sevketti. Bu soruları sormanın ilmî ve pratik sahada ne kadar önem arzedebileceğini düşünmek bu konu üzerinde durmanın değerini daha da artırmaktadır. Yukarıdaki soruların tümüne birden cevap verecek bir çalışmanın Türkiyemizde yapılmış olmaması da bizde böyle bir incelemede bulunmanın cazip olacağı kanaatini doğurdu.

Bizler yanlışa düşmez olarak doğmuyoruz. Fakat hangi durumlarda ve nasıl yanlışa düştüğümüzü bilmek, bununla da yanlışa hakim olmaya ve onu önlemeye çalışmak kendi elimizdedir. Bu hakimiyeti kurmak için, yanlış çeşitlerini, yanlışa sevkeden nedenleri ve bunlara karşı korunma yollarını bilmek gerekir.

İşte bu gâye ile biz önce yanlışın ne olduğunu, mantıkta yanlışlara eğilmenin önemini ve meselenin ele alınışının tarihi sürecini; kişileri yanlışa sevkeden nedenleri ele aldık ve bunları giriş kısmında değerlendirdik.

Çalışmamızda yanlışları *biçim*, *içerik* ve *diğer yanlış çeşitleri* olmak üzere üç gruba ayırdık ve her birini birer bölüm olarak ele aldık.

Biçim yanlışları çıkarım kurallarının açıkça ihlali demek olduğundan mantıkçıların bu yanlışlar üzerinde fazla durmadıklarını görmekteyiz. Bundan dolayı *I. bölümde* ele aldığımız bu

yanlışları incelerken mantık eserlerinde, özellikle Aristoteles'in ve İslam mantıkçılarının eserlerinde, fazla birşey bulamadık. Bunlar geçerli çıkarım kalıplarına benzediklerinden ve kıyasın belli kurallarının ihlal edilmesinden dolayı ortaya çıktığından içerik yanlışlarına göre daha kolay değerlendirilebilir.

II. bölümde, geleneksel olarak tanınmış temel yanlış çeşitleri üzerinde durduk. Bu bölümde ele aldığımız yanlışları, Aristoteles'in ve onu izleyen çoğu mantıkçının yaptığı gibi, dile ilişkin olan ve olmayan diye temelde ikiye ayırarak inceledik. Fakat bu tasniflerin tam ve değişmez olduğu iddiasında değiliz. Zira dile ilişkin olmayan ve diğer yanlış çeşitleri içinde de kısmen lafızlarla ilgili olan yanlışlar yok değildir.

Son bölümde ele aldığımız yanlışların birçoğu II. bölümde ele aldığımız temel içerik yanlışlarının daha özel bir şekilde yapılmış tipleridir. Bunların çoğu, İslam mantıkçılarının eserlerinde yer vermedikleri, ama temelde II. bölümde incelenen yedi temel içerik yanlışına dayanan ve pratik hayatta sıkça karşılaşılan yanlışlardır. Bunlar delil gibi ileri sürülse de o nitelikte olmayan, gerçek delil olma vasfını taşımayan yanlış veya eksik delillerdir. Fakat bize, günlük hayatta sıkça düşülen yanlışların neler olduğunu göstermeleri bakımından önemlidirler.

Çeşitli nedenlerle ortaya çıkan içerik yanlışlarının tümünü tam bir bütünlük içinde ele almak zordur. Biz, mantık eserlerinde geçen yaygın ve yanıltma gücü kuvvetli olan içerik yanlışlarını incelemeyi hedef aldık. Bunun yanı sıra, asıl mantık yanlışları olmamasına rağmen bazı içerik yanlışlarını da, bazı mantık kitaplarında yer verildiği için, ele almak gereğini duyduk. Ancak bu tür yanlışların temel yanlışlara göre ikinci derecede önem taşıdıklarını da vurgulamak gerekir.

Araştırmamıza konu olan yanlışların çoğu, Latince olan, özel adlarıyla tanınmaktadır. Bu çalışmamızda onları, elden geldiğince Türkçe karşılıklarını vererek ve yer yer de asıl adlarını parantez içinde göstererek, tanıtmaya çalıştık. Oturmuş birer Türkçe isimleri olmayan bu yanlışların çoğuna dilimizde bir karşılık bulmada hayli güçlükle karşılaştığımızı belirtmek isteriz. Bu isim-

lendirmeler tam olarak oturmamış olabilir. Daha önce bu çalışmaya benzer Türkçe bir çalışmanın yapılmamış olması göz önünde tutulursa, bunun mazur görüleceğini umarız.

Konuyu araştırırken doğuda ve batıda kaleme alınmış temel mantık eserlerine başvurduk. Çoğu mantık kitabında yanlışlar hemen hemen aynen tanıtıldığı hatta örnekler bile aynen tekrarlandığı için, birçok mantık kitabını bibliyografyamıza katma gereği duymadık. Aristoteles'in *Sofistik Çürütmeler*'i, Fârâbî, İbn Sînâ ve İbn Rüşd'ün aynı konuyla ilgili kitapları en çok başvurduğumuz eserler oldu. Karşılaştırma imkânı olsun diye, dipnotlarda Aristoteles'in *Sofistik Çürütmeler*'inin İngilizce ve Arapçasını, buna ilave olarak, yer yer, İbn sina ve İbn Rüşd'ün *Safsata*'larını Aristoteles'in eseriyle birlikte verdik. Batıda *fallacy*lere yer veren belli başlı mantık kitaplarından da gücümüz ölçüsünde yararlandık.

Çalışmamızda emeği geçen hocalarıma, arkadaş ve dostlarıma şükranlarımı arzederim. Ayrıca kitabın bu basımında titiz ve seri çalışan Lütfi Sever ve Dr. Mehmet Vural Beylere de teşekkür ederim.

Kitap, teorik ve pratik hayatımızda kişileri, *doğru* ve *doğruyu* düşünmede, doğru karar vermede ve doğruda kararlı olmada tutarlı ve çelişkisiz bir varoluşsal konuma yükseltebilme imkânı sunabilirse amacına ulaşmış olacaktır.

Prof. Dr. İbrahim EMİROĞLU
15 Aralık 2003 İzmir

GİRİŞ

Çalışmamızın alanını belirtmek için, kitabımızın adında kullandığımız terimlerin anlamlarını kısaca açıklamak istiyoruz.

Mantık: Amacına göre mantık şöyle tanımlanmaktadır: Kendisine uyulduğunda zihni hatadan koruyan bir fen ve âlettir.[1] Mantık bilimi, mantıklı düşünmenin düzenli olarak tespitinden ibarettir. Mantıklı düşünmeye "doğru düşünme" veya "tutarlı düşünme" de denir.[2]

Yanlış: Yanlış terimini üç ayrı alanda kullanırız:

1. Biçim (*suret*) bakımından: Buna aklî yanlış veya mantıkî yanlış da denir. Genelde her yanlışta bir şeye uymama söz konusudur. Aklî yanlışta akıl ilkelerine, mantık kurallarına uymama söz konusudur. Misâl:

Bazı insanlar cömerttir;
Ahmet cömert değildir;
O halde Ahmet insan değildir.

Örnekte kıyasın V. kuralı ihlal edilerek "caiz olmayan (B.T.) süreç yanlışı" işlenmiştir. Zira büyük terimin sonuçtaki kaplamı öncüldeki kaplamını aşmış ve haliyle öncülde olmayan bir şey sonuçta ileri sürülmüştür.

2. İçerik (*madde*) bakımından: Buna bilgi yanlışı denir. Burada uymamazlık, bilgi ile onun ifade ettiği obje arasındadır. Misâl:

İnsan değerlidir;
İnsanın tırnağı onun bir parçasıdır;
Öyleyse tırnak da değerlidir.

Burada da, ileride görüleceği gibi, "taksim yanlışı" yapılmıştır.

1 Şemsüddin Muhammed b. Hamza el-Fenârî, *Şerhu İsagoci*, İstanbul 1294, s. 3; İsmail Hakkı (İzmirli), *Felsefe Dersleri*, İstanbul 1330, s. 39. (Çalışmamızda, *Felsefe Dersleri*, *Şerhu İsagoci*, *Şerhu Fenârî*, *Şerhu Mevâkıf*, *Applied Logic* gibi kitap adlarının, kolay yazılması için genelde, ilk kelimeleri kısaltılarak gösterilmiştir)

2 Bkz. Necati Öner, *Klasik Mantık*, Ankara 1982, s. 2-4.

3. Davranış bakımından. Doğruluğu kabul edilmiş bir konuya uymama halidir. Ahlâk alanında, günlük hayatta vs. söz konusu olan yanlıştır. Meselâ Türk örf ve adetine göre bir evladın babasının karşısında ayak ayak üstüne atarak oturması yanlış bir davranış olarak kabul edilir.

Bu çalışmada söz konusu olan yanlış, aslında birinci türü ilgilendirir. Yalnız burada ikincinin de rolü vardır. Bir başka ifade ile birincinin ikinci ile, yani akıl doğrusu ile bilgi doğrusunun birlikte kullanıldığı alandır. Bunu İngiliz filozofu Bentham açık bir şekilde şöyle ifade ediyor:

> Yanlış (fallacy) adı, çok genel olarak kullanılan her hangi bir delili veya belirli bir maksada yönelik olarak sunulan bir tartışmayı belirtir. Yahut da aldatmaya, bazı hatalı kanaatlerin doğmasına sebep olan şeyi ifade eder.[3]

Kısacası mantıkta yanlış (*mugalata, fallacy*) terimi, *aslında doğru olmadığı halde, kandırıcı olabilen yanıltıcı ve aldatıcı deliller* hakkında kullanılır.[4]

1. Mantıkta Yanlışlar Üzerinde Durmanın Önemi

Mantığı, "doğru düşünmeyi doğru olmayandan ayırmak için kullanılan prensiplerin ve metotların bilimi şeklinde tanımlamak" ve onun ana probleminin, doğru-geçerli olan ve olmayan akıl yürütme şekillerini birbirinden ayırmak olduğunu söylemek yanlış olmasa gerek. Mantık, doğru düşünmenin prensiplerini kor ve hataya düşmemek için gerekli olan ölçüleri verir. Zira onun gâyesi, "zihni, fikirde hataya düşmekten korumak"tır.[5]

Tutarlılık kurallarından oluşan mantık, genel olarak nelerin zorunlu olarak yanlış yani tutarsız veya geçersiz olduğunu belirtir. Dolayısıyla mantık yasaklayıcı bir yöntemdir desek yanlış olmaz.

3 Jeremy Bentham, *The Book of Fallacies*, London 1824, s. 1.

4 Bkz. A.W.B. Joseph, *An Introduction to Logic*, London 1931, s. 566; J.L. Mackie, "Fallacies", *The Encyclopedia of Philosophy*, London 1972, C. III, s. 169; Irwing M. Copi, *Introduction to Logic*, London 1968, s. 59.

5 Fenârî, *age*, s. 3; Abdurrahman el-Ahderî, *es-Süllem fî İlmi'l Mantık*, Mısır trs., s. 13; İsmail b. Mustafa el-Gelenbevi, *a'lâ İsagoci*, İstanbul 1306, s. 8.

"Mantık sanatı, bütün halinde, aklı düzeltmeye yarayan ve insanı mâkullerde yanlıştan, sürçmeden ve hatadan koruyan kanunları verir."[6] diyen Fârâbî, bazı hususlarda gerçeklerden uzaklaşıp gerçek olmayan şeylere gidileceğini yani yanlışa kayılacağını, bu yanlışların ise ancak derin düşünme, kıyas ve istidlal ile idrak edilebileceğini belirtip;[7] yanıltmaca (mugalata) yerlerini ve şekillerini bilmeyeni, sağlığını tehlikeye atmamak için zehirli bitkileri ve ilaçları tanıyamayan ve bilgisizliği yüzünden onları gıda ve ilaç sanarak kullanıp telef olma tehlikesinden kurtulamayana benzetir.[8]

Başta Fârâbî olmak üzere, diğer bazı İslam mantıkçıları, mantık yanlışlarını bilmenin önemi ve yararını, beş sanattan biri olan *mugalata*'yı ele alırken vurgularlar. Özellikle *İsagoci* şerhlerinde şu ifade, hemen hemen aynen yer alır: "Bu tür fasit delilleri bilmenin en büyük faydası onları bilip de onlardan sakınmaktır."[9] Hatta konunun önemini belirtmek için, bu kitapların bazısında şu beyit nakledilir:

> Şerri, şer olsun diye değil de ondan korunmak için öğrendim,
> Şerri hayırdan ayıramayan şerrin içine düşüverir![10]

Biraz ileride üzerinde duracağımız yanlışa düşmeye sevkeden sübjektif, haricî ve mantık kurallarını ihlal etme nedenlerine bir gözatılırsa, mantıkta yanlışlar üzerinde durmanın ve kişileri yanlışa sevkeden amilleri ortadan kaldırmanın veya bunlara karşı önlem almanın önemi daha iyi anlaşılacaktır.

Mantık doğru öncülleri koyduktan sonra zihnin, bu ölçülere sadık kalarak kendisini yanlışlara kapalı tutacağı, binaenaleyh yanlışlar üzerinde ayrıca durmaya gerek kalmayacağı akla gelebilir. Bilinmelidir ki mantıkta yanlışlara eğilmekle veya neyin

6 Ebû Nasr Muhammed el-Fârâbî, *İlimlerin Sayımı*, çev. A. Ateş, İstanbul 1986, s. 64.
7 Fârâbî, *age*, s. 68; krş. Fârâbî, *Mantıku's-Semâniye*, Süleymaniye Kütüphanesi, Hamidiye Böl., No: 812, vr. 2 a.
8 Fârâbî, *age*, s. 85-86.
9 Bkz. Kutbuddin er-Razi et-Tahtani, *Şerhu'ş-Şemsiyye*, Mısır 1293, s. 134; el-Fenârî, *Ş. İsagoci*, s. 72; Gelenbevî, *a'la İsagoci*, s. 71; es-Seyyid Ahmed es-Sıdkî b. Ali el-Bursevî, *Mizânu'l-İntizâm*, İstanbul 1305, s. 351; İsmail Hakkı (İzmirli), *Mi'yâru'l-U'lûm*, İstanbul 1315, s. 89.
10 Fenârî, *age*, s. 72; Gelenbevî, *age*, s. 72; İzmirli, *age*, s. 89.

yapılmayacağı gösterilmekle; yapılması gerekli olanın terk edilmesi durumunda ne gibi zararların, haksızlıkların, gariplikler ve tutarsızlıkların ortaya çıktığını göstermek hedeflenir. Yani ne yapmamayı bilmek, kişiyi sağlam prensiplerin varlığından da haberdar eder. Yanlışlar görülürken, doğrunun önemi ve doğru/geçerli prensiplerin korunması gerektiği de önemle hatırlanır.

Mantık yanlışlarının çeşitlerini ve yapılış şekillerini bilme ve onlara karşı koyma gücünü edinme, doğru ve sağlam düşüncenin zorunlu olarak kazanması gerekli şeyler cümlesindendir. Mantıkta, yanlış olarak gösterilen deliller sık sık gerçek delillerden daha çok inandırıcı olurlar. Bir mantık yanlışının ortaya çıkışını bilmek, o hususdaki doğru ve uygun delili tetkik etmede güç kazandıracak, açıklık sağlayacaktır.

Bu yanlışlar, sadece onu işleyeni yanıltmakla kalmaz, diğer insanları da yanlışa sevketmede kandırma vasıtası olarak kullanılır. İnsanlar başkalarını kendi düşündükleri gibi düşünmeye veya hareket etmeye ikna etmek için de onları kullanırlar. Bu nedenlerle de yanlışları iyi tanımak gerekir.

Bunların yanısıra yanlışlıkları bilmek şunları da kazandıracaktır:

a. Kişiye, muhatabın fikirlerini sağlam bir şekilde değerlendirme gücü verir. İyice muhakeme edilmemiş veya yeterince temellendirilmemiş yahut tutarsız olan fikirlerin zayıflığını, yeterince doğrulanmadığını yahut tutarsız olduğunu tespit imkânı verir. Haliyle bu durum kişinin itibar kazanmasını sağlar.

b. Nerelerde yanlışa düşebileceğini bilen kişiye, yanlışa düşmesi muhtemel olan yerlerde, tedbirli olmayı hatırlatır.

c. Pratik hayatta aldanmamayı, mantık oyunlarına gelmemeyi, bazı reklâmcı, politikacı, propagandacı ve demagogların her sözüne kanmamayı öğütler.

d. Dil oyunlarına gelmeme ve dili doğru kullanma hassasiyeti kazandırır.

e. Bunlara ilaveten, çeşitli yanlış örnekleri görmenin zevkli ve eğlendirici yanı da vardır.

Mantık yanlışlarını müstakil bir kitapta ele alan Bentham, pragmatik bir yaklaşımla ve yararcı (*utilitarist*) anlayışını burada da hissettirerek, onları bilmenin sağlayacağı yarara şöyle değinmektedir: "Pratik olarak çıkan sonuç şudur ki, bunları bilme ve bunlara vakıf olma sayesinde hükümlerin realite ile olan uygunluğu sağlanacak, bunun aksi engellenebilecektir. Halkın anlayışı güçlenmiş, ahlâkı olgunlaşmış ve (otoritelere dayanmanın, bazı tabular arkasına gizlenmenin, hayali tehlikelere dikkat çekip halkı aldatmanın yanlış olduğu anlaşılacağından) hükümetin işlerinde de düzen sağlanmış olacaktır.[11]

Mantıkta yanlışlar üzerinde durmanın önemi büyük olmasına rağmen mantık sahasında kaleme alınan eserlere şöyle bir gözattığımızda ilk dönemde Aristoteles'i, Orta Çağ İslam kültür dünyasında da Fârâbî, İbn Sînâ, Gazâlî ve İbn Rüşd'ü dışta tutacak olursak sonraki mantıkçılar, Tahtanî, İbn Haldûn ve Barker'in de haklı olarak işaret ettikleri gibi, dikkatlerini akıl yürütmenin mantıkî doğru şekillerine yöneltmişler ve çok sayıdaki mantık yanlışlarına eğilmeye o kadar fazla gayret sarfetmemişlerdir.[12] Onlar daha çok, büyük teorik yararları olan konuları açıklamaya çalışmışlardır. Bunun yanı sıra mantığın pratik vechesiyle ilgilenilmesi sonucu bazı mantık yanlışlarının tartışılması, hem bilimsel alanda hem de pratik hayatta yararlar sağlayacak ve bunun akabinde mantık daha bir dinamizm kazanacak ve kendisine duyulan ihtiyacı daha da canlı bir şekilde hissettirecektir. Zaten Yeni Çağ ile birlikte Fr. Bacon, Descartes, Stuart Mill, Russell ve diğerlerinin, klasik mantık anlayışına karşı koyuşlarının temelinde mantığın bilim alanında daha aktif ve verimli bir metot getirmesini, pratik hayata da daha canlı bir şekilde girmesini görmek istemeleri yatsa gerektir.

Batıda bu doğrultuda mantık çalışmalarının gelişme kaydettiğini, onun pratik yönüne de ağırlık verildiğini, bu cümleden olmak üzere bazı mantık kitaplarında yanlışlar için ayrı bölümler açıldığını görmekteyiz. Bu hareketlerin etkisiyle bizde de

11 Bentham, *The Book of Fallacies*, s. 360.

12 Bkz. Kutbuddin er-Razî et-Tahtanî, *Levâmi'ul-Esrâr fî Şerh-i Metâliu'l-Envâr*, İstanbul 1303, s. 350; Ahmet Aslan, "İbn Haldun ve Mantık", *Yazko*, III. Kitap, İstanbul 1982, s. 15; S.F. Barker, *The Elements of Logic*, New York 1965, s. 74.

Tanzimatla birlikte *İsagoci* şerhciliğinin aşılıp, mantıkta metot ve yanlış problemine önem verilmeye başlandığı görülür. Ali Sedat'ın *Mîzânu'l-Ukûl fi'l-Mantık ve'l-Usûl*'ü bunun güzel bir örneğidir.

Yukarıda hariç tuttuklarımızın dışında, mantıkta yanlış çeşitlerinin ele alınması dışında fazla gayret sarf edilmediğini söylemiştik. Önce düşüncenin prensiplerini vaz'etme, bu hususta sağlam ölçüler koyma gayreti haklı bir girişimdir. Zira Brochard'ın da işaret ettiği gibi, doğrunun ne olduğunu bilmeden yanlışların ne olduğunu bilmeye çabalamak tuhaf bir girişim olur.[13] Ama doğru ölçüler verdikten sonra bunların ne tür yanlışlarla ihlal edildiklerini veya kötüye kullanıldıklarını mantıkta ayrıca ele almak önemlidir. Artık bugün birçok mantıkçı, mantık yanlışlarını, çıkış sebepleri, çeşitleri, bunların niçin yanlış ve bunlardan nasıl korunulacağı hususlarını bilmenin ve bunlara karşı tedbirli olmanın gereği ve önemini ısrarla vurgulamaktadır.[14] Hatta bugün Batıda ders kitabı olarak çok rağbet gördüğünü söyleyebileceğimiz *Aplied Logic* adlı kitap, mantık yanlışları (*fallacies*) ile başlamaktadır.

2. Mantıkta Yanlışların Ele Alınışı

Önce şurasını belirtelim ki, yanlış konusuna eğilen sadece mantıkçı değildir. Mantıkçıların yanı sıra ahlâkçılar ve psikologlar da yanlışlarla uğraşırlar. Ahlâkçılar, İslamî terminoloji ile söyleyecek olursak, hata "yanlış" ve "sevap (doğru)" terimlerini araçlar veya eylemler; "iyi" ve "kötü" terimlerini ise genellikle amaçlar ve hedefler için kullanırlar. Psikologlar ise, duyguların ve tutkuların karışık çeşitliliği içinde hükmü yanıltan etkileri ortaya koymak, zihni yanılgıya düşüren faktörleri ve onun nasıl yanıldığını, yanlış davranışların şekillerini ve tedavi yollarının ne olacağını açıklamak için yanlışlarla uğraşırlar ki mantıkçılar bunlarla ilgilenmez.

13 Brochard, *Yanlış*, çev. H.R. Atademir, s. 10.

14 Örneğin bkz. Bentham, *Fallacies*, s. 360; Winston W. Little, W. Harold Wilson, W. Edgar Moore, *Applied Logic*, Cambridge 1955, s. 2; Copi, *Intr. to Logic*, s. 59; Barker, *The Elements of Logic*, s. 174; A.A. Luce, *Teach Yourself Logic*, London 1968, s. 160.

Yanlış konusuna yer ayıran mantık eserlerinde sahte deliller, hataya düşmeyi mümkün kılan yollar, kısacası mantık yanlışları farklı şekillerde ele alınmıştır. Bunlar teferruatta son derece çeşitli ve karışıktır. Mantıkçılar onları tam tespit ve tasnif etmenin zor ve uzun bir iş olduğunu kabul ederler.[15] Bazı yanlışlar bir gruba yerleştirilebileceği gibi diğerine de yerleştirilebilir ve bazıları da değişik yanlış tiplerini ihtiva edebilirler. Bazen, yanıltmaca türünden bir kıyasta birden fazla yanlış türü olduğundan, yanlışı tespit zor olur. Örneğin bir kıyasın hem ilintisel olanı özsel olan yerine alma (*araz*), hem de eş sesli isim (*ism-i müşterek*) vb. yollardan bir başkası ile birlikte kurulduğu görülebilir.[16] Ayrıca bazı özel yanlış tipleri de vardır ki onların çoğunun özel bir adı yoktur.[17]

Birçok sübjektif ve haricî nedenlerden, mantık kurallarına dikkat etmemekten veya onları ihlalden dolayı çok sayıda yanlış işlenebilir. Mantıkta her kural kırılabilir yani ihlal edilebilir. Bu açıdan bakılınca, Aristoteles'in de dediği gibi, doğru kaideler kadar da o kaideleri ihlaller vardır.[18] Bu kadar çeşitlilik arz ettiği için bu yanlışların hepsini birden, diğer mantık konularıyla birlikte, ayrı ayrı ele almak mantık kitaplarına sığdırılacak boyutta bir iş değildir. Bu nedenle bu kitapların bazıları bu yanlışların en karmaşık tiplerine yer vererek,[19] bazıları önemli tiplerini hatırlatarak,[20] bazıları yanlış nedenlerini ve çeşitlerini kavratmak gâyesiyle bol örnek vermeye çalışarak,[21] bazıları Aristo-

15 Bkz. Aristoteles, *On Sophistikal Refutations on Coming to –be and Passing – Away*, By E.S. Forster, M.A. Harward University Press, London trs., s. 51; Ebû Hayan et-Tevhidî, *el-Mukâbesât*, Thk. M. Tevfîk Hüseyin, Tahran 1344, s. 203; Ebû Hamid Muhammed el-Gazâlî, *Mi'yâru'l-İ'lim fi Fenni'l-Mantık*, Mısır 1329, s. 118; Bentham, *age*, s. 12; Brochard, *age*, s. 118-119; Copi, *age*, s. 59.

16 Bkz., Aristoteles, *Soph. Ref.*, s. 47, 145, 149; Brochard, *age*, s. 119; Barker, *age*, s.177; L./W./M., *App. Logic*, s. 5.

17 Barker, *age*, s. 177.

18 Aristoteles, *Soph. Ref.*, s. 51; *Mantık-ı Aristoteles* (*Kitabu'-Sûfistika*), Thk. Abdurrahman Bedevî, Beyrut 1980, C. III., s. 859; Ebû'l-Velîd İbn Rûşd, *Telhisu's-Safsata*, Nşr. Muhammed Selîm Salim, Kahire 1972, s. 69. (Karşılaştırma imkânı olması için Aristoteles'in *Sofistik Çürütmeler*'inin Arapça ve İngilizce tercümelerini birlikte veriyoruz)

19 Bkz. L./W./M., *age*, s. 5.

20 Bkz. Gazâlî, *age*, s. 118.

21 Bkz. Abdullah b. Abdurrahman el-Kilisî (Kilisli Hocazâde), *Haşiye-i Cedide a'la't-Tasdikât*, İstanbul 1287, s. 464.

teles'in tasnifini ve ele alış tarzını izleyerek,[22] bazıları bu tasnife benzer şekilde ve kısa örnekler vererek,[23] bazıları daha ziyade tutum yanlışlarına,[24] bazıları daha çok günlük hayatta sıkça düşülen yanlışlara ağırlık vererek,[25] bazıları geleneksel mantığın en çok üzerinde durduğu yanlışları sıralayarak,[26] Müslüman mantıkçıların çoğu da içeriği (maddesi) veya biçimi (sureti) yahut da ikisi de birlikte bozuk olan kıyasa *mugalata* ve *safsata* adı altında, bunları tanıyıp da tuzağına düşmemek için kısaca yer vererek[27] vb. şekillerde bu yanlışlar üzerinde durmuşlardır.

İnsan zihninin mütemayil olduğu, sıkça düştüğü ve başkalarını da yanıltmacaya düşürdüğü belli başlı yanlışlar mantıkta ilk olarak Aristoteles tarafından tespit edilmiştir. Aristoteles bunu, *Organon*'un VI. kitabı olan *Sofistik Çürütmeler* (*Kitabu's Sûfistaiyîn*)'inde başarmıştır.

İbn Rüşd'ün de haklı olarak işaret ettiği gibi,[28] ibaresi gayet zor olan bu kitabın gâyesi, gerçek çürütmeler olarak taktim edilip de aslında öyle olmayan, ancak kandırıcı ve saptırıcı mahiyette olan sofistik çürütmeleri tartışmaktır. Aristoteles, sofistik çürütmeleri, gerçek kıyas ve çürütmeler olmadıkları halde görünüşte kıyas ve görünüşte çürütmeler yani sahte deliller olarak tanıtır.[29]

22 Fârâbî'nin *Kitabu's-Sûfistaî*'si, İbn Sînâ'nın *Safsata*'sı, İbn Rüşd'ün *Telhîsu's-Safsata*'sı bu mahiyettedir.

23 Bkz. Esîrüddin Mufaddal b. Ömer el-Ebherî, *Tenzîlü'l Efkâr fî Ta'dîli'l-Esrar*, Süleymaniye Kütp., Laleli Böl., No: 2562, vr. 30-31; et-Tahtanî, *Levâmî'* s. 351; Muhammed Alî b. Alî et Tahanevî, *Keşşâf-ı Istılâhâtı'l-Funûn*, C. II, s. 1095-1096.

24 Bentham'ın *The Book of Fallacies* adlı eseri buna örnek gösterilebilir.

25 L./W./M., *Applied Logic* buna örnek gösterilebilir.

26 Bkz. Gallupî, *Miftâhu'l-Funûn*, İstanbul 1289, s. 185-186; Tezer Ağaoğlu, *Sûrî ve Tatbîkî Mantık*, İstanbul 1926, s. 195-197; Barker, *age*, s. 176 vd.; Copi, *age*, s. 59.

27 Özellikle Ebherî'nin *İsagoci*'si ve onun şerhlerinin çoğu bu mahiyettedir. Bkz. Esîrüddin Mufaddal b. Ömer el-Ebherî, *İsagoci*, İstanbul 1924, s. 5; Fenârî, *Ş. İsagoci*, s. 71-72; Tahtanî, *Ş. Şemsiye*, s. 178; Ahmed b. Abdullah eş-Şevkî, *Şevkî Şerhu'l-Fenârî*, İstanbul 1284, 170; Seyyid Ömer b. Salih el-Feyzî et-Tokadî, *Dürrü'n-Nacî a'lâ Metn-i İsagoci*, İstanbul 1280, s. 152-153; Bursevî, *Zarîatu'l-İmtihân*, İstanbul 1310, s. 138-140; Gelenbevî, *a'la İsagoci*, s. 71; İzmirli, *Mi'yâr*, s. 89.

28 İbn Rüşd, *Safsata*, s. 177.

29 Aristoteles, *Soph. Ref.*, s. 11, 13, 47; *Sûfistika*, s. 773, 779, 850; İbn Rüşd, *Safsata*, s. 2, 5, 61.

Sonuç için uygun olmayan öncüllerden burhanî sanat tarzında ya da öncülleri meşhur olmadığı halde meşhur olduğu zannedilerek cedel sanatı tarzında yapılan[30] sofistik türden delillerin beş temel hedefi olduğunu söyleyen Aristoteles, bunları şöyle sıralamaktadır:

1. Hasmın delilini çürüttüklerini göstermek.
2. Hasmı yanlışa düşürmek suretiyle yalan söylediğini ortaya koymak.
3. Hasmı meşhur görüşün hilafına ve şüpheye sevk etmek.
4. Hasmı manasızca ve bunakça konuşmaya sevk etmek.
5. Hasmı dil hatasına düşürmek.[31]

Bundan sonra o, birinci hedefi ele alır ve yanlış çürütmeleri;

a. Dile (lafza) ilişkin olanlar,
b. Dile ilişkin olmayanlar,

diye ikiye ayırıp,[32] birinci gruptaki yanlışları altı, ikinci gruptaki yanlışları ise yedi kısma ayırarak, bunları ayrı ayrı değerlendirmesine rağmen[33] o, bu tasnifi yapmanın zor ve farklı da olabileceğine değinir.[34] Her delilin, aynı şekilde çelişiğini ifade eden tarafından çürütülmesinin de mümkün olabileceğini söyleyen Aristoteles, sonsuz sayıda olduğundan, tüm çürütmelerin tamamıyla kavranmasının mümkün olamayacağını dile getirir.[35]

Çürütme ile ilgili yanlışların, tartışılan konuyu bilmeme veya bilmezlikten gelme (*ignoratio elenchi*) yanlışında toplanabileceğini[36] söyleyen Aristoteles, bu yanlışların karışık muhakemeden ve tam bir ayrım (temyiz) yapmaya muktedir olmamaktan kaynaklandığını belirtikten sora dile ilişkin olan ve olmayan yanlış çürütmelerin diğer sebepleri üzerinde durur.[37]

30 İbn Rüşd, *Safsata*, s. 63.
31 Aristoteles, *Soph. Ref.*, s. 17; *Sûfistika*, s. 785-786; İbn Rüşd, *Safsata*, s. 14.
32 Aristoteles, *Soph. Ref.*, s. 17; *Sûfistika*, s. 789; İbn Rüşd, *Safsata*, s. 15.
33 Aristoteles'in, çıkarım kurallarının açık ihlallerini sofistik çürütmeler arasına katmadığını görmekteyiz. Daha açık söyleyecek olursak o, biçim yanlışları üzerinde durmamıştır.
34 Aristoteles, *Soph. Ref.*, s. 145; *Sûfistika*, s. 1031; İbn Rüşd, *Safsata*, s. 166.
35 Aristoteles, *Soph. Ref.*, s. 51; *Sûfistika*, s. 859; İbn Rüşd, *Safsata*, s. 69.
36 Aristoteles, *Soph. Ref.*, s. 35; *Sûfistika*, s. 826; İbn Rüşd, *Safsata*, s. 46.
37 Aristoteles, *Soph. Ref.*, s. 43 vd. *Sûfistika*, s. 842 vd; İbn Rüşd, *Safsata*, s. 57 vd.

Sofistik delilleri ikinci ve üçüncü hedefini birlikte[38] işleyen Aristoteles, daha sonra bu delillerle güdülen dördüncü ve beşinci gâyeyi açıklamaya geçer.[39]

Aristoteles kitabının son kısmını bu yanlış delillerin çözümüne ayırmış ve bu kısımda;

a. İfadeye bağlı olan çürütmelerin çözümü,
b. İfadeye bağlı olmayan çürütmelerin çözümü,
c. Saçmalamaya vardıran delillerin çözümü,
d. Dil hatasına vardıran delillerin çözümü üzerinde durmuştur.[40]

Aristoteles'in *Sofistik Çürütmeler*'inde anlattıklarından ortaya çıkan şudur ki o, bu sanata ait olan yanıltmaca (mugalata) yerlerini, nasıl olursa olsun, rastgele ortaya çıkan yanıltma yerleri olarak görmüyor. Ona göre tam bir yanıltmaca şu iki şartı taşımalıdır:

1. Yanıltmaya düşürmesinin özsel (*zâtî*) olması.
2. Konunun, daima veya çoğunlukla yanlışı ifade eder olması ve mantık sanatlarının dışında bir sanattan bir cüz olmaması.[41]

Bir sofistik çürütmeyi, mutlak olarak bir çürütme değil de ancak bazı kişiler için göreli bir çürütme olarak değerlendiren Aristoteles,[42] yanlış kıyasların kuruluş sebeplerini ve çeşitlerini bilen bir kimseye yanlış kıyasların doğru ve geçerli bir kıyas olarak kabul ettirilemeyeceğini önemle vurgular.[43]

Sofistik sanatla ilgili olarak Aristoteles'ten bize ulaşan bu bilgilerden kısaca şunları öğrenme imkânı elde ediyoruz:

1. Yanıltıcı ve saptırıcı sözlerin nerelerde ortaya çıktığı,
2. Bunların çeşitleri,

38 Aristoteles, *Soph. Ref.*, s. 69-73; *Sûfistika*, s. 892-893, 899-903.
39 Aristoteles, *Soph. Ref.*, s. 81-85; *Sûfistika*, s. 918 vd; İbn Rüşd, *Safsata*, s. 102-111.
40 Aristoteles, *Soph. Ref.*, s. 87-143; *Sûfistika*, s. 928-1028.
41 İbn Rüşd, *Safsata*, s. 67.
42 Aristoteles, *Soph. Ref.*, s. 49; *Sûfistika*, s. 855.
43 Aristoteles, *Soph. Ref.*, s. 51; *Sûfistika*, s. 859.

3. Hangilerinin kıyasla ilgili olduğu,
4. Bu tür delillerle uğraşanların hedeflerinin ne olduğu,
5. Bu tür deliller getirenlerin delillerinin nasıl çürüteceği yani bunların, gâyelerine ulaşmalarının nasıl ve hangi yollarla engellenebileceği.

Aristoteles'ten sonra gelen mantıkçılar, Aristoteles'in bu kitabında ortaya konanları temelde aşabilmiş değillerdir. İslam kültür dünyasında Fârâbî, dile ilişkin olmayan yedi mana (içerik) yanlışı çeşidine *ibdal* ve *nakli* de eklemiştir ki bunlardan ilki, daha ziyade grameri ilgilendirir.[44] Bazı ilave bilgileri ve örnekleri dışta tutacak olursak, Fârâbî de esasta Aristoteles'i takip etmiştir. Onun verdiği örneklerin bir kısmı, diğer İslam mantıkçılarında (özellikle Gazâlî) da olduğu gibi, içinde yaşadığı kültürel ortamın tabii gereği olarak İslamî muhtevalıdır.

İbn Sînâ, İbn Rûşd ve Tûsî de yanlışları ele alırken, Fârâbî gibi, Aristoteles'e dayanır. Gazâlî ise bu konuda dikkatini daha ziyade, kıyasta işlenen yanlışlara hasreder ve bunları yedi kısımda ele alır.[45] O bunu yaparken, kıyasların güvenilir ve verimli bir metot olmadığını ileri süren sofistlerin bu iddialarında haksız olduklarını, kıyasın biçiminde ve öncüllerinde işlenen yanlışların yanlış şekillerini ve sebeplerini açıklayarak, işlemeyi hedef edinir.[46]

Sonra gelen İslam mantıkçıları da yanlışları (kıyasta kullanılan öncüllerin içerik yönünden değerine göre burhan, cedel, hitabet ve şiir sanatını işledikten sonra), *mugalata* veya *safsata* adı altında, beş sanatın sonuncusu olarak ele almışlar ve öncekilerden farklı olarak pek fazla bir şey söylememişlerdir.[47] Onlar, mugalatayı "maddesi ve sureti bozuk kıyas" diye niteleseler de, Aristoteles gibi, suret yanlışlarına eğilmeden, kısaca yedi içerik

44 Nakil için bkz. s. 192-193.
45 Bkz. Gazâlî, *Mi'yâr*, s. 121-125.
46 Bkz. Gazâlî, *age*, s. 127-142.
47 Örneğin bkz. Ebherî, *Tenzîlü'l-Efkâr*, vr. 30-31; Tahtanî, *Levâmi'*, s. 350-351; Sa'duddin Mesud b. Ömer et-Taftazanî, *Şerhu Risaleti'ş-Şemsiyye*, İstanbul 1266, s. 86-87; Tokadî, *Dürrü'n-Naci*, s. 152; Tahanevî, *Keşşâf*, C. II, s. 1095-1096; Şevki, *Ş. Fenârî*, s. 23; Mahmud el-Hasan el-Mağnisavî, *Muğni't-Tullâb*, İstanbul 1283, s. 55-56.

yanlışı üzerinde durmuşlardır. Bunlar mugalatayı şöyle tarif ederler:

> Mugalata, hasmı susturmak veya yanıltmak için doğruya yahut meşhurata benzeyen, ama aslında öyle olmayan öncüllerden, yahut da vehme dayalı öncüllerden kurulan kıyastır.[48]

Safsata ve mûşağabe bunun çeşitleridir. Mûşağabe (eristik kıyas), meşhurattan olmadığı halde, meşhurata benzeyen öncüllerden kurulan mugalata türü[49] olup, cedelde kullanıldıklarından buna "mugalata-i cedeliyye" de denir.[50] Vehme dayalı öncüllerden kurulan bozuk kıyasa da "safsata" denir.[51]

Mugalata ve safsata terimleri, mütekaddiminden olan İslam mantıkçıları tarafından, aralarında bir fark gözetilmeksizin, sofistik türden olan aldatıcı deliller için özel bir ad olarak kullanılmasına rağmen sonraki mantıkçılar, kuruluş ve sunuluş gâyesine göre bu iki terim arasında fark görmüşlerdir. Yukarıdaki tanımlarda da görüldüğü gibi, onlar mugalatayı daha kapsamlı almışlar; aldatma niyetini taşıyan kıyasa "mugalata", bu niyeti taşımayan bozuk delile ise "safsata" demişlerdir.[52] Ancak, Gallupi'nin de haklı olarak işaret ettiği gibi, delil kuran ve kullanan kişinin kasıtlı olup olmadığını dıştan tespit etmek oldukça zor bir iştir.[53] Bundan dolayı safsata ve mugalata terimleri genelde birbirinin yerine kullanılır olmuşlardır.

Mugalatanın çoğu zaman geçerli fakat gerçekte doğru olmaması, onun öncüllerinin (hakikate uygunluğu açısından) tam ve doğru olmamasından kaynaklanır. Bundan dolayı İslam mantıkçılarının mugalata sanatına "aldatıcı hikmet" dediklerini söyle-

48 Ebheri, *İsagoci*, s. 5; Tahtani, *Ş. Şemsiyye*, s. 134; Taftazai, *age*, s. 86; es-Seyyid eş-Şerif Ali b. Muhammed Cürcani, *et-Tarifat*, İstanbul 1253, s.142; Kara Halil b. Hasan el-Birgivi, *Fenâri Haşiyesi Kara Halil*, İstanbul 1265, s. 232; Gelenbevi, *alâ İsagoci*, s. 71.

49 Fenârî, *Ş. İsagoci*, s. 26; Cürcani, *Ta'rifat*, s. 136.

50 Ebû Ali İbn Sînâ, *el-Burhan min Kitabi'ş-Şifa*, Thk. Abdurrahman el-Bedevi, Kahire 1954, s. 64.

51 Cürcani, *Ta'rifat*, s. 70; Tahanevi, *Keşşaf*, C. I, s. 665-666; Hüseyin b. Muin el-Meybuzi, *el-Meybuzi Ş. Şemsiye*, İstanbul 1289, s. 178; Gelenbevi, *Mizânu'l Burhan*, çev. Abdunnafi Efendi, İstanbul 1304, C. II, s. 275.

52 Bkz. Gelenbevi, aynı eser, aynı yer.

53 Gallupi, *age*, s. 186.

miştik. Yani o, asla yakîn ifade etmez; burhan ve cedel olmadığı gibi zan ifade edip hitabet ve şiir derecesinde bile olamaz. O ancak şek ve kuruntu ürünüdür. Bu tür kıyaslar, biçim olarak geçerli olduklarında bile içerik açısından bozuk (fâsit) olup, bunlarla bir şey ispat edilemez. Bundan dolayı mugalata, İslam mantıkçıları tarafından, maddesi (içeriği) bakımından kıyasın en zayıf ve en düşüğü (*ehass* ve *ednâ*) olarak değerlendirilmiş ve zemmedilmiştir.[54]

Yeni Çağdan itibaren yanlış konusuna, özellikle Batıda, daha geniş açıdan bakılmaya başlanmış ve bunun gereği olarak, Aristoteles'in *Sofistik Çürütmeler*'inde işlenen temel yanlışların yanı sıra, endüktif ve pratikteki birtakım yanlışlar da ele alınmıştır. Bizim son bölümde üzerinde duracağımız yanlışların çoğu bu türdendir.

3. Yanlışa Düşme Nedenleri

Yanlış, kişinin zihnini ve düşüncesini etkileyen birtakım sübjektif ve haricî nedenlerden kaynaklanır. Bunlara ilaveten mantığı bilmeme veya kurallarına uymama nedeni ise, temelde, sübjektif ve haricî nedenler içinde değerlendirilebilir.

a. Sübjektif Nedenler

Bir delilin yanlışlığı, Aristoteles'in de dediği gibi, delilin kendisinden ziyade onu serdedenin hatasından veya yanlış yaptığının farkında olmamasından ileri gelir.[55] Kişinin bilgi ve düşünme eksikliği veya bilgiçlik taslaması, bilgileri karıştırması, dikkatsizliği, kuruntuları, sağlam muhakemede bulunma istidadını ve tarafsızlığını bozan ihtirasları, önyargıları gibi nedenler bu kısımda ele alınabilir ki yanlışa düşme nedenlerinin çoğunu bunlar oluşturur. Yanlışın manevî sebepleri olarak da nitelenebilen[56] bu nedenleri biz şöyle sıralayabiliriz:

54 Bkz. Fârâbî, *Sûfistaî*, vr. 52 b; İbn Sînâ, *eş-Şifa el-Mantık-IV (el-Kıyas)*, Thk. Said Zaid, Kahire 1964, s. 6; Gazâlî, *Kıstâsu'l-Mustakim*, Mısır trs. s. 74-75; Fenârî, *age*, s. 71; Muhammed Fevzi, *Seyfu'l-Gullab a'la Muğni't-Tullab*, İstanbul 1308, s. 208; İzmirli, *F. Dersleri*, s. 266.

55 Aristoteles, *Organon-V (Topikler)*, çev. H.R. Atademir, İstanbul 1967, s. 265; *Mantık-ı Aristoteles (K. Cedel)*, C. III, s. 760.

56 Bkz. Mustafa Namık Çankı, *Büyük Felsefe Lugatı*, İstanbul 1954, C. II, s. 760.

1. Bilgi eksikliği: Bilgisizlik bizzat yanlış değildir; fakat yanlış, bilgi eksikliği söz konusu olduğunda gelişmesine en uygun bir sahayı elde etmiş olur. Bilgi, anlayış ve kavrayış eksikliğinin[57] yanlış yargılara yol açacağı tartışılamaz. Özellikle çıkarımda bulunurken, öncüllerin yanlış olduğunu bilmeme,[58] onlar hakkında tam bir bilgiye sahip olmama,[59] doğruyu yanlışı birbirine karıştırma (*iltibas*),[60] kıyasın muhtevasını bilmeme,[61] yahut sadece terimlerine takılıp kalma,[62] kıyastaki terimlerin hükmünü ve sınırını bilmeme yahut da o terimlerin yorumlanmış veya te'vil edilmiş anlamını bilmeyerek yahut hesaba katmayarak sadece zahirî manalarıyla kullanma[63] vb. durumlar bilgi eksikliğinden doğan yanlışlardır.

2. Karışık muhakeme: Objelerin bilgisinin zihinde netlik kazanmayışı, onları sağlam bir şekilde birbirinden ayıramama ve onları kendileriyle ilgili olmayan şeylerle ilişkiye sokmak yanlışa yol açar. Aristoteles'e göre, dile ilişkin olan ve olmayan yanlış çürütmelerin tümü karışık muhakemeden ve ayırım (*temyiz*) yapmaya muktedir olamamaktan kaynaklanır.[64] Yanlış düşünüş, son tahlilde, bir karışık düşünüşten, açık ve seçik olma zamanını bulamayan bir algıdan başka bir şey değildir.[65]

3. Önyargı: Duygular ve önyargılar gibi birtakım sübjektif faktörler çoğu kişinin tahmin ettiğinden daha çok düşünceyi etkiler ve yanlışa sevkederler. Daha ziyade kazanç elde etme ve nüfuz sağlamak için sık sık başvurulan önyargı,[66] her hangi bir konuda peşin yargıdır. Bunun için de delilden önce belirir ve bir delile dayanmadan söylenir. O, kişiyi, yeterli delil olmaksızın bir hüküm vermeye veya bir hükmü paylaşmaya da sevkeder.[67]

57 Gazâlî, *Mi'yâr*, s. 126-127.
58 İbn Sînâ, *Şifa-lV*, s. 499.
59 Fârâbî, *Sûfistaî*, vr. 60 b.
60 Fârâbî, *age*, vr. 52 b.
61 Gazâlî, *Mi'yâr*, s. 130.
62 Gazâlî, *age*, s. 122.
63 Gazâlî, *age*, s. 131.
64 Aristoteles, *Soph. Ref.*, s. 43; *Sûfistika*, s. 841; İbn Rüşd, *Safsata*, s. 57.
65 Victor Brochard, *Yanlış Üzerine Deneme*, çev. H.R. Atademir, Ankara 1943, s. 145.
66 Bentham, *Fallacies*, s. 362.
67 Bentham, *age*, s. 377.

4. Yanıltma isteği: Aristoteles'in *Sofistik Çürütmeler*'inden bahsederken geçtiği gibi, yanlışa sevkeden amillerden biri de muhatabı aldatma ve yanıltma isteğidir. Bu istek gerçekleştirilirken de doğrular bilerek çarpıtılır ve yanlış işlenir ki bu daha ziyade kötü niyetten doğar.[68] Halbuki, her yanlışta, hile ve aldatmada bir nevi olgunsuzluk ve eksiklik vardır. Aldatabilmek, bir incelik ve kudret alâmeti gibi görünse de, aldatma veya yanıltma istemek şüphesiz zaaf ve hileye delâlet eder.[69]

5. İhtiraslar: Aşırı tutku, haset, kibir, gurur, hiddet, taassup ve kişinin kendi fikrine aşırı güven beslemesi[70] gibi durumlar yanlışa yol açar. İnsanın kişisel durumu, saplantıları, alışkanlıkları onu doğrudan ayırıp yanlışa kaydırabilir. Örneğin, kişinin herhangi bir görüşe sempati veya antipati beslemesi onu, hissi davranışa iterek,[71] yanlışa düşürebilir. Bazen de, kişilerin bilgi seviyesini ölçme veya onların bilgisizliğini ortaya çıkarma kastıyla ve kötü niyetle yola çıkarak yanlış işlenir.[72] Hep kendisini düşünen bir kişinin haksız kazanç elde etme veya haklı çıkma gayreti[73] de yanlışa yol açabilir.

6. Egoyu koruma gayreti: Genelde kişi, egosuna dokunmadığı sürece fikirlere hücum etme sıkıntısına kolay kolay girmez. Bir fikre karşı çıkıldığında, genellikle, hoşa gitmeyen asıl neden kapalı tutulmaya çalışılır. Sofistik savunmalarla uğraşmak, kişiyi gerçek konuyla ilgilenmekten alıkor; böylece daha çok hilelere başvurmayı ve yanlışlara düşmeyi gerekli kılar. Egoyu koruma gayreti, çoğu zaman eşyayı, özellikle de insanları olduğu gibi görmeye engel olur ve kişiyi, doğru olanı tastik etme tevazusundan uzaklaştırır. Bu durum, yukarıda bahsettiğimiz ihtiraslar için de geçerlidir.

7. Yanılma, dikkatsizlik, acelecilik ve tecrübesizlik: Birçok çeşitlerine rağmen yanlışların temel nedeni, "birşeyle onun ben-

68 İbn Sînâ, *Burhan*, s. 64.
69 René Descartes, *Metafizik Düşünceler*, çev. Mehmet Karasan, İstanbul 1962, s. 41.
70 Gallupi, *age*, s. 188; Brochard, *age*, s. 161; Bentham, *age*, s. 362; Mackie, *Fallacies*, *The Encyclopedia of Philosophy*, C. III, s. 179.
71 Fârâbî, *Sofistai*, vr. 52b.
72 İbn Sînâ, *Burhan*, s. 64.
73 Bentham, *age*, s. 362.

zerinin arasını ayıramama"[74]ya dayanır. Guitton'un da dediği gibi, eğer gerçeği, görünüşten ayırmasını bilseydik hükümlerimizin doğruluğundan emin olurduk.[75]

Deliller söz konusu olunca onların yanlışlığı, delilin kendisinden ziyade, delili serdedenin hatasından ileri gelir. Bununla beraber yanlış, her zaman delil serdedenin bilerek yaptığı birşey olmayıp, bazen bu yanlışı yaptığının farkında olmadığı (sehv) zamanda da olur.[76]

İhmâlkârlık, çok yönlü ve tutarlı düşünmeyi terketme, zihni disiplinsizlik, intikalin zayıf oluşu ve unutkanlık da yanlışa kayma nedenleri arasında yer alır.[77]

Birşey hakkında acele edip iyi düşünmemek, çabuk hüküm vermek[78] yanlışa sebep olabilir. Yeterince bilinmeyen birşey hakkında hemen hüküm vermenin yanlışa yol açacağı malumdur. Gazâlî, aslını bilmeden ve araştırmadan, işittiği herşeyi onaylayan kimsenin normal yapıda olmadığını söyleyip; böylelerinin tedavisinin de güç olacağını sözlerine ekler.[79]

Aristoteles, *Sofistik Çürütmeler*'in baş tarafında, görünüşte çürütmenin ne olduğunu açıklamak ve bunun gerçek çürütme olmadığını belirtmek için dış dünyadan (tabiî güzellikteki insanla, allanıp pullanan, makyajla asıl çehresini değiştiren insanın farkına; gerçek altın ve gümüşle sarı ve kurşuni renkteki sahte altın ve gümüşün farklı olduğuna dikkat çekerek) misâller vermekte ve bunları ayırt edememeyi tecrübesizliğe bağladığı cümlesinde şöyle demektedir:

> Aynen bu misâller gibi kıyaslar ve çürütmeler de bazen gerçek, bazen de gerçek değildir. Fakat kişinin tecrübesizliği sebebiyle görünüş ger-

74 Tahanevî, *Keşşâf*, C. II, s. 1094.
75 Jean Guitton, *Düşünme Sanatı*, çev. Cevdet Perin, İstanbul 1968, s. 90.
76 Bkz. Aristoteles, *Organon-V (Topikler)*, çev. H.R. Atademir, s. 265; İbn Sînâ, *Burhan*, s. 64.
77 Bkz. Fârâbî, *Sûfistai*, vr. 60 b-61 a.
78 İzmirli, *Menâhic (Methodologie)*, İstanbul 1329, s. 66; Gallupi, *age*, s. 188; Ağaoğlu, *age*, s.195; ayrıca bkz. Descartes, *Felsefenin İlkeleri*, çev. Mesut Akın, İstanbul 1983, s. 85.
79 Gazâlî, *Mi'yar*, s. 124.

çek olur; zira tecrübesiz, eşyalara uzaktan bakan (ve hükmünü buna göre veren kimseler) gibidir.[80]

8. Duyuların yanıltması ve vehim: İnsan, duyular vasıtasıyla dış dünya hakkında bilgi toplamaktadır. Fakat bazen o, duyuların verilerini toplamada ve bunları öncül olarak aldığı akıl yürütmelerde yanlışa düşer. Bedihiyyât-ı akliyye, yani aklın apaçık hükümleri, kesin olduğundan onlarda yanlış aranmaz.[81] Fakat hissiyatta yani duyulara dayanarak verilen hükümlerde yanlışa çok düşüldüğü görülür.[82] Felsefe tarihinde, sofistlerin göreceliğinin ortaya çıkmasında temel nedeni, duyuların yanıltmasının oluşturduğunu bilmekteyiz.

Batıl fikir, yanlış zehap ve kuruntu gibi anlamlara gelen vehim, gerçeklikte kendisine birşey tekabül etmeyen düşünce halidir.[83] Vehmin idrak ettiği ve duyumlanabilir cinsten olan anlamlar, bu idrak sırasında fiilen duyumlanmadığı için, çoğu kez aldatıcı olabilir. Bu taktirde vehmin gücü, imgelenmeyen ve kendisi üzerinde izlenim bırakmayan nesnelerin varlığını inkâra ve tastikten kaçınmaya yol açar.[84] Tümellerde aklın verdiği hükümler doğrudur; fakat çoğunlukla vehim akla karşı çıkar ve onu saptırır. İnsan yalnız aklıyla kalsa doğrudan şaşmaya bilir, ama vehim ileri geçip nefsi kendi etkisi altına aldığından kişi, çoğu kez, vehmiyâttan olan öncülleri bedihiyâttan olanlarla ayırt edemez. Kendileriyle safsata türünden kıyasların kurulduğu İşte bu *vehmiyât* türündeki önermeleri İslam mantıkçıları, "duyulara dayalı olmayan hususlarda insan vehminin kendisiyle hükme vardığı yanlış önermeler" şeklinde tanımlarlar ve vehmin, duyu-

80 Aristoteles, *Soph. Ref.*, s. 11-13; *Sûfistika*, s. 774.

81 Bundan dolayı tartışma adabını işleyen kitaplarda, bedihiyyât-ı akliyyeyi menetmeye yani onu reddetmeye *mükâbere* denir. (Bkz. Abdulvahhab b. Hüseyin el-Amidî, *Abdulvahhab a'la'l-Velediyye*, İstanbul 1268, s. 69; Ahmed Cevdet, *Adâb-ı Sedâd min İ'lmi'l-Adâb*, İstanbul 1303, s. 10-11) ki mükâbere, ilmî bir meselede doğruyu ortaya çıkartmak için değil de, kişisel üstünlük sağlamak ve hasmı susturmak için yapılan bir çekişmedir. (Bkz. Amidî, *age*, s. 70)

82 Bkz. Ali Sedat, *Mîzânu'l-Ukûl fi'l-Mantık ve'l-Usûl*, İstanbul 1303, s. 196.

83 Bkz. Şerîf Cürcanî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, İstanbul 1286, s. 433-435; *Ta'rifat*, s. 164; M.N. Çankı, *age*, C. II, s. 32 (*Fiction*); M. Saeed, Sheikh, *A Dictionary of Muslim Philosophy*, Lahore 1981, s. 143 (*Wahm*)

84 Fazla bilgi için bkz. Mehmet Dağ, "İbn Sînâ'nın Psikolojisi", *İbn Sînâ*, Ankara 1984, s. 363-365.

lur olmayan (ğayr-ı mahsus) şeyler hakkında verdiği hükümlerinin doğru olamayacağı üzerinde dururlar.[85]

9. Muhayyile, müdrike-irade: Yanlışı mümkün kılan bir neden de duyum ve muhayyile (*imagination*) ikiliğidir.[86] Muhayyilenin telkini yanlışın vesilesidir ve yanılma ihtimalleri muhayyilenin çok canlı ve kuvvetli olmasıyla bir kat daha artar. Şurasını belirtmek gerekir ki muhayyile, yalnız yanlışın maddesini hazırlar, müdrike ise onu tamamlar. Yine belirtelim ki sadece duyuları ve muhayyileyi kullandığımızdan değil, fikirleri toplamaklığımız yüzünden de aldanabiliriz. Bu durumda yanılabilen müdrikemizin kendisidir.[87]

Bizi yanlışa sevkeden önemli bir sebep, realitelere uymak hassasından mahrumluktur. Çoğumuz, olanı olduğu gibi değil, olmasını istediğimiz (veya işimize geldiği gibi) görürüz. Bu hal idrakimizden ziyâde muhayyilemizin faaliyetini tahrik eder ki çoğu yanlışlarımız bundan çıkmaktadır. Bilinen şeyin yerine muhayyilemizin çağırdığı fikirleri ve hayalleri koymak aldanmaktır. Çünkü hayallerimiz hakikati olduğu gibi görmemize mani olur. Bundan dolayı bu tür yanlışları muhakemenin kontrolü ile düzeltmeye çalışmalıyız.

Yanlışa düşmede de, gerçeğe ulaşmada da iradenin rolü inkâr edilemez. Denebilir ki, yalnız zeka olsaydı, irade olmasaydı yanlış olmayacaktı. Kısacası, Brochard'ın deyimiyle, yanlışın metafiziksel ilkesi istemdir, hürriyettir.[88] Hatta, Descartesçi çizgide konuşacak olursak, bizim aldanmaklığımız zekalı bir varlık olmaklığımızdan ziyade, irademizi kötüye kullanmamız yüzündendir. Hakikati bilen ve anlayan zihindir; fakat hakikati biliyor ve aldanıyorsa bu, iradenin ona gösterdiği yön sebebiyledir. Mutlak olarak zarurî bulunacak yanlış yoktur. Her yanlış, bir anlamda, kişide iradenin noksanından ileri gelir.

85 Bkz. Gazâlî, *Mi'yar*, s. 116; Necmüddin Ömer b. Ali el-Kazvini, *eş-Şemsiyye fi Kavâidi'l-Mantıkiyye*, İstanbul 1253, s. 31; Tahtani, *Levâmi'*, s. 350; Gelenbevî, *Burhan-ı Gelenbevî*, İstanbul 1253, s. 74; Kilisli Hocazâde, *Hâşiye-i Cedîde*, s. 462.

86 Brochard, *Yanlış*, çev. H.R. Atademir, s. 111, 126.

87 Brochard, *age*, s. 28.

88 Brochard, *age*, s. 159.

Bundan dolayı Descartes yanlışı, irade ile müdrike arasında bir nispetsizlikte görür.[89]

10. Biyolojik ve psikolojik rahatsızlıklar: Düşüncemizin kalitesini hastalık, yorgunluk ve psikolojik rahatsızlıkların etkilediği malumdur. Fiziksel ihtiyaçlar da düşünceyi açık şekilde etkiler.

11. Diğer sübjektif nedenler: Diğer birtakım kişisel faktörler vardır ki bunlar, düşüncemize tahmin ettiğimizden daha fazla olumsuz yönde tesir eden; daha çok bizi tavır yanlışlarına sevkeden ve diğer insanlarla olan ilişkilerimizi derinden etkileyen tuzaklardır. Bu gizli tuzaklar şunlardır:[90]

a. Kafaya takmalar (*mindsets*): Buna yol açan amil, genelde, gevşeklik ve acelecilikitir.

b. Zihin alışkanlıkları: Verimsiz ve başarısız dahi olsa, bir problemi ele almada belirli bir metodu ısrarla sürdürmektir. Bu, bizzat arzu edilmeyen birşey değildir. Fakat daha iyiye ulaşmak için, zaman zaman, farklı metotları da denemek gerekir.

c. Tutumlar: Bir tutum davranış, hatta alışkanlık, kişinin değerler sistemine göre (uygun veya uygun olmayan, olumlu veya olumsuz uyarıcıya göre) karşı koymada ısrar edebilir. Örneğin ödev yapmama alışkanlığı, öğrenciyi böyle şekillenmeyi savunmaya sevkedebilir. Genelde, bunların bizim düşüncemizi etkilediğinin farkında olamayız. Tutumlarımıza göre düşünce geliştirme yerine, tutumlarımızı metotlara göre ayarlamak gerekir.

d. Basmakalıp sözler (*stereotypes*): Bunlar, birçok şahsı tek kategoride değerlendiren, göreli ve aşırı olarak basite indirgenmiş sabit söz ve yargılardır. Bunların bazıları bizim, insanlarla olan tecrübelerimizden, bazıları da mevcut kültürden çıkarılmış olup uluslara, mesleklere, fiziki tiplere, bölgelere ve değerlere yönelik basmakalıp sözler ve yargılar vardır. Bunlar, içinde önyargıların da bulunduğu yanlış genellemeler olup; bunları kullanmak risklidir.

89 Bkz. Descartes, *Metafizik Düşünceler*, çev. Mehmet Karasan, s. 41-43, 171, 180-185; krş., Brochard, *age*, s. 43.

90 Burada sıraladığımız düşüncedeki bu gizli tuzaklar hakkında verdiğimiz bilgiler geniş çapta L./W./M., *Applied Logic*'ten alınmıştır.

e. Hafıza: Genelde kişiler, sıkça karşılaştıkları şeyleri çabuk hatırlarlar. Bundan dolayı propagandacı ve reklâmcılar kişilerin bu özelliğinden yararlanmak isterler. Yine kişiler, ihtiyaçlarını tatminde çok etkili olan şeyleri, birşeyin benzeri veya devamı olan şeyleri, prestij sahibi kişileri hafızalarından kolay atmazlar. Bunun yanısıra hafıza, geçmiş şeyleri güvenle muhafaza etmeyebilir. İnsanlar, işlerine gelmeyen şeyleri hafızalarından kolayca silebilirler. Bundan dolayı hafıza kişiyi yanıltabilir ve yanlışa düşürebilir.

f. Yer değiştirme (*displacement*): Düşüncedeki bir diğer tuzak da engellemeler akabinde ortaya çıkar. Bir aksilikle karşılaşıldığında buna karşı bir tepki şekli de, hedefe ulaşmaya engel olan şeyleri bertaraf etme arzusudur. Fakat engel olan bu şeyler bazen çok büyük ve güçlü olduğundan, bu bertaraf etme arzusu çoğu zaman imkânsız ve akılsızca olur. Buna rağmen kişi, bu gerilimden kurtulmak ister ve yapılacak en güzel şeyi, hırsını daha az tehlikeli bir başka şeyden çıkarmada görür. İşte bu karşı koyma şekli, yer değiştirmedir. Evde hanımına kızan bir subayın kışlada askeri, derste profesöre kızan öğrencinin eve döndüğünde küçük kardeşini dövmesi buna örnektir.

g. Özdeşleşme (*identification*): Özdeşleşme, genelde her ne kadar istenen birşey olsa da, zihnin gizli bir tuzağıdır. Kişiler, başkalarıyla özdeşleşme yoluyla, özdeşleştikleri kişilerin sempatisini ve anlayışını kazanır ve böylece benliklerini geliştirirler. Fakat bundaki tuzak veya tehlike, kendilerini özdeştirdikleri kişilerin fikirlerini kritiğe tabi tutmadan kabul etme temayülüdür.

h. İleti (*communication*): Düşüncede büyük bir tuzak da, başkalarıyla hatalı ileti kurmaktır. İnsanlar arasındaki şiddetli tartışmalar, fikirdeki ayrılıktan ziyade, fikirlerin ifadesinde başarılı bir iletinin sağlanamamasından kaynaklanır. Dile illişkin yanlışlarda görüleceği gibi bazen, bizzat dilin yapısı da tam bir ileti kurmaya engel olabilmektedir. Bu, eşanlamlı, eşsesli ve belirsiz lafızlarda daha yakinen müşahede edilir.

Hatalı ileti, manayı iletmek için kullanılan semboller vasıta-

sıyla bir anlayışı tesis etme konusundaki başarısızlıktır; yani sembollerle farklı manaları kastetmektir. Bazı insanların, meseleyi çözmekten ziyade karıştırmak için, kelime oyunları yaptıkları malumdur.[91] Genelde insanlar, kendi söylediklerine önem verip başkalarının ne dediğine kulak asmaz ve başkalarının söylediklerinin ne anlama geldiğini anlamaktan ziyade kendilerini nasıl etkilediğiyle uğraşırlar.

İleti yanlışından korunmak için şöyle yapmak yararlı olacaktır:

1. Dikkatli dinleme alışkanlığı kazanmak, meseleye konuşan insanın bakış açısından da bakmak ve onun gözüyle de görmeye çalışmak.

2. Konuşanın önemli sözlerini tekrarlatmak, ne demek istediğini açmasını talep etmek ve söylediği şeyi doğru anlayıp anlamadığımızı ona onaylatmak. Bu aynı zamanda karşı tarafın saygısına mazhar olmayı ve daha az yanlış yapmayı sağlayacaktır. Bu sayede te'lif edilmez gibi görünen farklılıkların fikir farklılığı değil de sadece dile getirilişteki farklılıklar olduğu ortaya çıkacaktır.

Bu sübjektif nedenlere kıskançlık (haset), büyüklük taslama (kibir), kızma/hiddetlenme gibi nedenleri de ekleyebiliriz.[92]

b. Harici Nedenler

Birçok inanç, görüş ve değerlendirmeler doğrudan veya dolaylı olarak yaşanılan kültürden kazanılmıştır. Birtakım bilgileri, inançları, âdetleri, kanunları, ahlâk ve sanatları kişi, üyesi bulunduğu toplumdan edinmiştir. Kültürel arkaplanımız, çoğumuzun düşündüğünden fazla düşüncemizi etkiler. Bazı yanlış terbiye tarzı, batıl sultalara ve nüfuzlara (otoriteye) bağlılık,[93]

91 Bkz. Dile İlişkin Yanlışlar.

92 Fazla bilgi için bkz. Emiroğlu, İbrahim, *Yanlış Düşünce ve Davranışlar Karşısında Mevlânâ*, İstanbul 2002, s. 35-54.

93 Ebû Hamid Muhammed el-Gazâli, *Kitabu Mihekkü'n-Nazar fi'l-Mantık*, Kahire trs., s. 74-75; Bentham, *Fallacies*, s. 362. Ayrıca Bentham, kitabının ilk bölümünü otorite yanlışlarına ayırıp, burada otoritenin tahlilini, hangi durumlarda otoriteye başvurmanın yanlış olacağını; kanunların, kişilerin ve teâmül olan şeylerin otoritesini, kişinin kendisini otorite sanmasını vb. konuları genişçe işler. (Bkz. Bentham, *age*, s. 32-123)

bazı yanlış örf, âdet ve düşünceleri sürdürme,[94] grupçuluk, taassup,[95] körü körüne taklitçilik,[96] toplumda konuşulan dilin yapısı,[97] düşüncemizi etkileyen ve bizi yanlışa sevkeden harici nedenlerdendir. Yaşadığımız kültürden edindiğimiz yanlış inançlar doğruyu düşünmemize engel olur ve bunları doğru ile karıştırarak yanlışlara düşeriz.[98] Bu yanlış (*batıl*) inançları taklit etmeye ve genel anlayışa göre hüküm vermeye,[99] kendimizi yönlendirmek hem fikri gelişmemizi engelleyecek hem de bizi gerçekten uzaklaştıracaktır.

> Akıl yürütmede bulunanları yanlışa düşüren şeylerin başında, çocukken babadan, üstattan, faziletli kişilerden ve çevreden duyulan ve alışkanlık kazanılan şeyleri tamamen doğru kabul etme gelir.[100]

diyen Gazâlî, Fr. Bacon'dan çok önce onun, zihindeki idolleri andıran, şu cümleleri serdeder:

> Birtakım zihinler vardır ki her işittiğini kabule koşacak yapıdadır. Sonra onların zihni, bu işittiklerine göre şekil alır da, çocukluktan kalma fikirlerin onlardan ayrılması mümkün olmaz. Bu, derinliğine mürekkebe daldırılmış yumuşak bir kâğıda benzer ki kâğıttan mürekkebi gidermek istediğinde o kâğıdı bozman veya yırtman gerekecektir. Kâğıt varolduğu sürece ondaki mürekkep karalığı da varolacaktır. İşte bunun gibi, yaşadıkları sürece, o çocukların dimağlarında insanın gidermeğe güç yetiremeyeceği dalâletler de varolacaktır... Toplumdaki birtakım anlayışların çocuğun zihninde kök salması için çevresindekiler tarafından bu anlayışlar zengin misâllerle beslenir. Çocuğun karşıt görüşlere antipati duymasını sağlama amacıyla onlar, yüz ekşitilerek, bazı ithamlarda bulunularak hatta çeşitli hikâyeler uydurularak anlatılır... Bu tür şeyler, tıpkı taşın işlendiği gibi farkına varmadan çocuğun karşıt görüşlere antipati duymasını sağlama amacıyla onlar, yüz ekşitilerek, bazı ithamlarda bulunularak hatta çeşitli hikâyeler uydurularak anlatılır... Bunlar, çocuk farkına

94 Ali Sedad, *Lisânu'l Mîzân*, İstanbul trs., s. 101.
95 Gazâlî, *Mi'yâr*, s. 131, 142.
96 Gazâlî, *Mihekk*, s. 74-76; Ali Sedat, *Lisân*, s.101; Hasan Ali Yücel, *Suri ve Tatbiki Mantık*, İstanbul 1939, s. 257.
97 Aristoteles, *Soph. Ref.*, s. 13-15; *Sûfistika*, s. 774-779; Çanku, *age*, C. 1, s. 718-719; Batuhan, agm., s. 84.
98 Gazâlî, *Mi'yâr*, s. 126.
99 Luce, *Logic*, s. 160.
100 Gazâlî, *Mihekk*, s. 74.

varmadan, zihninde tedrici olarak kök salmaya devam eder de o büyüdükten sonra, müzmin bir hastalığın tedavisi gibi onun da tedavisi çok zor olur. Kalp (manevi) hastalığı ile biyolojik rahatsızlık arasında bir fark yoktur.[101]

Taassup üzere olanlar, öteden beri, kendi ekollerini (mezheplerini) veya görüşlerini toplumda güçlendirmek ve üstün göstermek için, kabul edilmesi zorunlu olmayan ve sağlam bilgi ifade etmeyen öncüllerle kıyaslar kurarlar, yanlış da olsa kendi anlayışlarında ısrar ederler. Onların bu taassubu neticesinde, diyor Gazâlî, nefisleri yanlış görüşlere alışır ve zihnin sâlim fıtratı bozulur.[102] Yani hissiyât akla galebe çalar, kişiler farklı fikirleri de değerlendirme esnekliğini yitirir, objektiflik kaybolur.

Eşya ve olayları görünüşlerine (*zâhire*) göre değerlendirme, onları yakından incelememe, dış çevre, tabiî ve fizikî engeller de yanlışa düşmenin haricî nedenlerindendir.[103]

Kültürün bir birimi olan dil ve yapısı, kelimelerin o kültürde birden fazla anlamı ifade etmeleri ve kelime oyunları; dilin mantıksal yapısını, imkânlarını ve o kültürdeki kullanım tarzını bilmemek de yanlışlara yol açan haricî nedenlerdendir.[104]

c. Mantığı Bilmemek Yahut Kaidelerine Uymamak

Doğru ve tutarlı düşünmeyi sağlayan ve aynı zamanda evrensel ve zorunlu olan akıl ilkelerine uymama; terimleri ve onların çeşitli hükümlerini (*tasavvurât*) bilmeme; önermeler arası ilişkileri ve kıyasın kurallarını (*tasdikât*) gözetmeme kişiyi yanlışa sevkedecektir.

Doğru bir fikirden düzgün bir dedüksiyon yoluyla ancak doğru sonuçlar çıkarılabilir.[105] Hal böyleyken;

1. Öncüllerin doğru olmaması yani onlar hakkında yanlış bilgi veya yanlış bilgilenmeler (ki bu, yanlışın sübjektif nedenlerin-

101 Gazâlî, *age*, s. 75-76.
102 Gazâlî, *Mi'yâr*, s. 142.
103 Fazla bilgi için bkz. Emiroğlu, İbrahim, *Yanlış Düşünce ve Davranışlar Karşısında Mevlânâ*, s. 21-34.
104 Bkz. Lafız yanlışları; ayrıca bkz. Batuhan, agm., s. 82-89.
105 Brochard, *age*, s. 53.

de gördüğümüz gibi vehimden, duyulardan, önce edinilmiş fikirlerden vb. nedenlerden kaynaklanır) ve;

2. Çıkarımın düzgün olmaması, geçerli olma şartlarını taşımaması, sonucu yanlış kılacaktır.

Kıyası, çeşitlerini, şekillerini ve bunların şartlarını; öncüllerin yapısını ve doğruluğunu, onlardaki terimlerin dağılımını kısacası, doğru ve geçerli kıyas için seçilip tespit edilmiş şartları bilmemek, yahut o şartları gözetmemek mahza yanlış veya doğruya benzeyen yanlış kıyaslar kurmaya yol açacaktır.[106] Fârâbî, "kıyası bilmeme eksikliğinin, meleke halini alacak düzeyde mantık sanatıyla uğraşmayı terk etmek sebebiyle ortaya çıktığı"[107]nı söylemektedir. Gazâlî ise kıyasın şartlarını bilmeye güç yetirememenin, "ya anlama hassasının eksikliğinden ya da serapla gerçeği ayırt edebilen, burhanın tüm şartlarına müttali olan yol gösterici üstatlara kulak asmamaktan"[108] kaynaklandığı üzerinde durur. O, anlama hassasının eksikliği ile veya mevcut ve müsait öncülden yanlış sonuç çıkarmakla ilgili olarak şu örneği verir:

> Öyle insan vardır ki karnı şişkin bir katıra bakıp, onun gebe olduğuna hükmeder. Eğer ona, bunun katır olduğunu ve katırın da gebe kalmayacağını bilmiyor musun? dense, 'biliyorum' cevabını verir. Peki, neden neticeyi kestiremedin de aksine hükmettin dense o, 'çünkü ben, iki öncülü te'lifinden ve onların ikisinin, zihinde bir neticeyi ortaya koyacak şekilde düzenlenmesinden habersizdim' cevabını verir.[109]

Yine Gazâlî, muhâkeme eksikliğini, matlup için uygun olan delili bilmemeyi, uygun olsa dahi delilin yani kıyasın tam olmayışını, doğruya ulaşamama nedenleri arasında sayar.[110]

İleride tek tek üzerinde duracağımız kıyasın sekiz kuralından birisini veya kıyasın dört şekli için konulan şartları ihlal etmek biçim yanlışlarını doğuracaktır. Bizi kıyasta en çok yanlışa

106 Fârâbî, *Sûfistai* vr. 60 b; İbn Sînâ, *Resâil-i İbn Sînâ-1* (*Uyunü'l-Hikme*), Nşr. H.Z. Ülken, Ankara 1953, s. 1l; Gazâlî, *Mi'yâr*, s.130; Nasirüddin et-Tûsî, *Şerhu'l-İşârât ve't-Tenbihât*, Kahire 1983, s. 505.
107 Fârâbî, *age*, vr. 60 b.
108 Gazâlî, *Mihekk*, s. 83.
109 Gazâlî, *Mi'yâr*, s. 137.
110 Bkz. Gazâlî, *Mi'yâr*, s. 126.

düşüren husus, terim sayısını dörde çıkarmak ve terimlerin dağıtımına dikkat etmemek olacaktır. Gazâlî, sonucun bir tek öncülden çıkartılmasını ve O.T.'in her iki öncülde de aynen tekrarlanmasını en büyük biçim yanlışı olarak görür[111] ve zihnin, manaları gerçeği ile elde etme yerine, sadece lafızlara yapışıp kalması durumunda bu tür biçim (kıyas) yanlışlarına sıkça düşeceğini belirtir.[112]

Kıyasın maddesi (içeriği)nin sıhhati, öncüllerinin bizzat doğru, matluba yani sonuca uygun ve ona ilişkin olmasıyla sağlanır. Kıyasın öncüllerinin doğru olmaması, öncüllerinin meşhur veya makbulâttan olmadığı halde onlardanmış gibi alınması veya öncüllerin vehmiyâttan yahut da hissin galata kaynak olan kısmından alınması kıyasın içeriği bakımından yanlış olmasını doğuracaktır.[113]

Kıyasın maddesinin, matluptan sonra malum olması da gayr-i sahihtir. Yani kıyasın öncüllerinin, ispatı istenen şeyden önce bilinmesi şarttır. Kıyasta, öncüllerle neticenin birbirine dayalı olmaması gerekir. Bu hususun ihlali demek olan devir (*circulariti*) ve ispat edilecek olanı delil yerine alma (*mûsâdere ala'l-matlup*) yanlışı üzerinde, özellikle İslam mantıkçılarının eserlerinde, diğer yanlışlara göre daha fazla durulduğu görülmektedir.[114]

111 Bkz. Gazâlî, *Mihek*, s. 76.
112 Bkz. Gazâlî, *Mi'yâr*, s. 122.
113 Bkz. Aristoteles, *Organon-III* (*L Analitikler*), çev. H.R. Atademir, s. 178.
114 Bkz. İspat Edilecek Olanı Delil Yerine Alma Yanlışı.

I. BÖLÜM
BİÇİM YANLIŞLARI

1. Mantıkta Biçim (Suret) ve İçerik (Madde)

Aristoteles'in mantıkla ilgili sekiz kitabından ilk üçü kıyasın biçimi, geri kalan beşi ise kıyasın içeriği üzerinedir. Bundan şunu anlıyoruz ki kıyas bazen götürdüğü sonuç bakımından incelenir, bazen de bu sonucun kendisi göz önüne alınmaksızın, bu sonuca nasıl götürdüğü bakımından incelenir. Birinci bakımdan kıyasın incelenmesine mantıkta onun içeriği, yani götürdüğü sonucun pekin (yakînî) veya olası (zannî) her hangi bir bilgiyi vermesi bakımından incelenmesi denir. İkinci bakımdan kıyasın incelenmesine ise onun biçimi bakımından yani her hangi bir özel bilgi sonucuna götürmesi bakımından değil de, mutlak olarak bir sonuca nasıl götürdüğü bakımından incelenmesi denir.

Akıl yürütme (istidlal), maksada götüren bir düşünce san'atıdır. Her san'atın ise muhakkak madde ve sureti yani içeriği ve biçimi vardır. Her san'atın madde ve biçimindeki değişiklikleri itibariyle san'attaki neticesinde değişiklik olur. Çok kere biçim güzel olur ama madde üstün olmaz. Örneğin çürük tahta ve çorak çamurdan, diyor İbn Sînâ, ev yapmaya başlanıp, sonra şekil ve resim itibariyle bu evin tam hakkı verilse de bu yeterli olmayıp, ondan faydalanma hususunda asıl amaca ulaşılamaz. Bunun sebebi maddenin bozukluğudur. Bazen de madde üstün olur fakat biçim iyi olmaz. Örneğin sağlam tahta ve sert taşlardan bileşimi, yerleşimi ve biçimi sağlam olmayan bir bina yapmak böyledir. Tahtasının ve taşının özenle seçilmesi, biçiminin bozukluğundan dolayı boşa gider. Bazen de ikisi birden bozuk olabilir. İşte istidlal de böyle olup şu üç durumdan dolayı bozuk olur:

1. Ya kıyasın kendisiyle kurulduğu şeyler güvenilir, gerçek ve açık olmayıp, olması gerekenin gayrı olur (eğer güzel bir telif ve

üstün bir sıralama vaki olursa istidlal maksada ulaşmaktan müstağni olamaz),

2. Ya da telifin kendisi, telifi meydana getiren şeyler üstün ve doğru olsalar bile, zihnin maksada yönelişini gerektirici olmaz,

3. Yahut da bu iki şeyin bir arada olmasıyla yani bozuk öncül ve bozuk te'lifle olur. San'atçının, hangi biçimin kendi hedefine uygun, hangisinin uygun değil ve hangi maddenin sağlam, hangisinin orta halli, hangisinin kıymetsiz olduğunu bilmesinin gerekli olduğu gibi; istidlalde bulunanın da te'lifat hallerinin hangisinin netice verici ve hangisinin kısır olduğunu ve te'lifi meydana getiren şeylerin durumunu bilmesi gerekir.[1]

Bazen, kıyas olarak ileri sürülen şey kıyas gibi gözükse de aslında biçim bakımından kıyas niteliğinde değildir. Bazen de, ileri sürülen şey biçim bakımından geçerli olsa da içerik bakımından kıyas olma vasfını taşımaz. Yani kıyasın biçiminde ve içeriğindeki zorunlu şey dikkate alındığında sonuç bozuk çıkar. Böyle bir kıyas, söylenildiği şekliyle kabul edilse de içeriğinin kabul edilmesi zorunlu değildir. Bu şekilde bir kıyasta iki öncül ve bu öncüllerdeki O.T.'in durumu, neticesiyle birlikte gözetilirse, sonucun onaylanmasını zorunlu kılmaz. Diğer bir ifadeyle, bu tür bir kıyas, biçimi bakımından her ne kadar tam kıyas gözükse de doğruluğu zorunlu olarak kabul edilmez.

Gazâlî, *Kıstâsu'l Mustakîm* adlı eserinde, istidlaldeki biçim ve içerik bozukluğunu, bir terazi benzetmesiyle, şöyle anlatır:

> Bu ölçü bozukluğu bazen tartma sisteminin bozukluğundan ileri gelir. Zira iki kefenin, bağlı oldukları yere doğru bir şekilde bağlı olmaması terkip bozukluğunu doğurur. Bu ölçü bozukluğu bazen de kefelerin yapıldığı nesnenin bizzat yapısından kaynaklanır. Yapılan nesne demir, bakır, hayvan derisi vs. den olabilir. Eğer kardan, pamuktan yapılsaydı onunla ölçme işlemi yapılamazdı. Bu ölçü bozukluğu bazen de ibreden kaynaklanır. İbre bir çubuk şeklindedir fakat ortaya çıkmaz yani gösterge bozuktur. Tahta, çamur (bugünkü karşılığı ile demir, alüminyum veya metal) gibi ibrenin yapıldığı nes-

1 İbn Sînâ, *Şifa-IV*, s. 6; ayrıca bkz. M. Şemseddin Günaltay, "İbn Sînâ ve Mantık", *İbn Sînâ*, İstanbul 1937, s. 12.

nenin bozukluğu (yani güdükleşmesi, aşınması veya kırılması)ndan da bu ölçü bozukluğu ortaya çıkabilir.[2]

Bir delilin sıhhati yani matluba doğru ve tutarlı bir şekilde ulaşma, biçim ve içeriğinin sağlamlığıyla olur. Bu sağlamlıkta olmayan delile İslam mantıkçıları "maddece kâzib, nâzımca fâsit (yani içeriği yönünden yanlış, tertip ve biçim yönünden bozuk) delil" derler.[3] Binaenaleyh mantıkta bir delilin sağlamlığı (sıhhati) biçim ve içeriğinin sağlamlığıyla; bozukluğu ise biçiminin veya içeriğinin yahut da hem biçimi hem de içeriğinin bozukluğuyla olur.[4] Bunu biraz daha açacak olursak kıyas;

a. Biçim bakımından geçerli, içerik yönünden bozuk (yanlış),

b. Biçim bakımından bozuk, içerik yönünden doğru,

c. Hem biçim bakımından hem de içerik yönünden geçerli ve doğru,

d. Hem biçim bakımından hem de içerik yönünden geçersiz ve bozuk olabilmektedir.

Kıyasın ya biçimi veya içeriği yahut da her ikisi birlikte bozuk olursa çıkan fikrin de bozuk olacağı ve matlubu gerektirmeyeceği malumdur. Ancak kıyasın biçim ve içerik sağlamlığı her zaman kolayca test edilemeyebilir. Bu husus *Telhîsu's-Safsata*'da şöyle dile getirilir:

> Yanıltmaca (mugalata)ya düşürmesi şiddetli olan bir mugalatacının sözünün yanlışlığının, kıyasın şeklinden mi, öncüllerinden mi, yoksa her ikisiyle yani hem biçim hem içerik ile birlikte mi kaynaklandığını hemence tespit etmek güçtür. Bu tespit edilse dahi ikinci bir güçlük de, meselâ yanlış öncülden kaynaklanıyor olsun, bu yanlışın hangi öncülden, hangi yönden, lafızdan mı yoksa manadan mı kaynaklandığını bilme güçlüğüdür.[5]

Bundan dolayı kıyasın biçimini ve içeriğini bilmenin önemi büyüktür.

2 Gazâlî, *age*, s. 74-75.
3 Cürcanî, *Ş. Mevakıf*, s. 65; Gelenbevî, *Mizanu'l-Burhan Trc.*, C. II, s. 166.
4 Cürcanî, *age*, s. 65; Mehmed Tevfik, *Ğayetü'l- Beyân fî İlmi'l-Mizân*, İstanbul 1306, s. 59.
5 İbn Rüşd, *age*, s. 167.

Mantık kaidelerinin aksine hareket edilince yanlışa kayılacağı, o kaidelere uyulunca da, eğer tefekkür edilen veya öncül olarak alınan şey doğru ise, doğruya ulaşılacağı malumdur. Bundan dolayı İslam mantıkçılarının, mantığı "Kendisine uyulunca zihni hata (yanlış)dan koruyan bir fen, bir âlettir." şeklinde tarif ettiklerini görmüştük. Fakat bizim teslim olduğumuz prensipler veya kabul ettiğimiz şeyler yanlışsa mantık kurallarına uysak bile yanlışa düşme imkânı açık demektir. Bundan dolayı bazen "Sûri mantığın hıytası (şümûlü) imkândır, yoksa vuku' değildir." denir.[6] Böylece mantık, fikrin eşya ile olan uygunluğundan ziyade, fikirler arasındaki uygunluğu ve gerekliliği esas alır. Yani mantık ilmi, delilin içeriği ile meşgul olmayıp, ancak delilin delil olabilmesi için aranan ölçülerle uğraşır.[7] O, önermeler arasındaki gerekliliği yani mantıkî ilişkiyi esas alır.

Mantığın, önermelerin doğruluğuyla değil, önermeler arasındaki biçimsel ilişkilerle uğraştığını söylemekten "doğruluk" kavramının mantık dışında kaldığı anlamı çıkarılmamalıdır. Mantık da, diğer bilimsel çalışmalar gibi, doğruya erişme amacına yönelik bir çalışmadır. Eski Yunan filozofları mantığa bilgi ve doğrunun terazisi gözüyle bakmışlar; İslam mantıkçıları da onu "doğrunun terazisi" diye adlandırmışlardır.

Geleneksel mantıkta olduğu gibi, modern sembolik mantıkta da önerme, geçerlik gibi temel kavramlar "doğruluk" kavramına başvurularak tanımlanmaktadır. Görülüyor ki, doğruluk kavramını dışta tutan bir mantıktan söz etmek güçtür.

Kısacası mantık ilminde, biçim yönüyle fikrin geçerliği ve yürütülen muhakemenin sağlamlığı araştırılıp hariçteki eşya dikkate alınmaz. Fakat, böylece düzenlenen fikirlerin konusu hariçte tahakkuk ederse, zihinde ona gerekli olan şey dahi hariçte tahakkuk eder. Bu ise, akıl ile gerçeklik arasında bir bağın ve doğru bir ilişkinin bulunduğunu açıklayan bir maddedir. Öyleyse, içerik yönünden olan mantık, biçim yönünden olan mantık-

6 İzmirli, *F. Dersleri*, s. 285.

7 Ali Sedad, *Lisanü'l-Mizân*, s. 76; İzmirli, *age*, s. 185-186, 239. (Burada şu Arap atasözünü nakletmek istiyoruz: "*Nehnu ebnâü'd-delil, nemilü ila mâ yemilü'd-delilü* = Biz delilin çocuklarıyız (yani delile bağlıyız); o bizi nereye götürürse biz de oraya gideriz")

tan başka birşey olmakla beraber, bu ikisinin müşterek gâyeleri olduğundan, büsbütün birbirinden ayrılamazlar.[8]

2. Biçim Yanlışlarının Ne Olduğu ve Nasıl Yapıldığı

Mantıkta biçim, medlulden katı nazar ile delili delil kılan şey.[9] öncüllerin bir araya getiriliş durumu[10] veya öncüller arasındaki istilzam yani mantıksal ilişkidir.[11] Delilin biçiminin sıhhati, kıyas için zikr ve irad olunan netice verme şartlarını taşımaya bağlıdır.[12] Daha basit bir ifadeyle söyleyecek olursak, kıyasın biçimi öncüllerin neticeye uygun olması veya olmamasıdır[13] ki sonucun çıkarımı ancak bununla mümkün olduğundan kıyasın en başlıca şartı bu olup; mantık ilmi de münhasıran bununla uğraşır.[14]

Kıyas, netice vermeyen bir darb (mod) üzere olduğunda, öncüller ister doğru olsun ister yanlış olsun, biçimi bozuktur ve sağlam bilgiyi müstelzim (gerektirici) değildir.[15] Netice vermeyen bir darb üzere olan kıyas, eğer burhansa te'lif bakımından bozuk, ğayr-ı burhansa terkip bakımından bozuktur.[16]

Yanıltmaca (mugalata)da biçim yönüyle olan bozukluk, kıyasın cihet, nicelik ve nitelik bakımından geçerli şartlarından birisinin bulunmadığından dolayı, netice verici bir şekil üzere olmamasıdır.[17] Daha doğrusu, mugalatanın netice verecek bir şekilde kıyas olmaması, cihet, nitelik ve nicelik yönünden kıyasın geçerlik şartlarını ihlâlden dolayıdır. Örneğin kıyasın I. şeklinde büyük önermenin tikel, küçük önermenin olumsuz ve mümkine olması gibi.[18] Bir misâlle anlatacak olursak, birisi duvardaki at resmine işaret ederek şöyle bir kıyas kurar:

8 Bkz. Ali Sedad, *age*, s. 76.
9 İzmirli, *F. Dersleri*, s. 38.
10 Mağnisavi, *Muğni'-Tullab*, s. 50.
11 İzmirli, *age*, s. 185.
12 Cürcani, *Ş. Mevakıf*, s. 46; Gelenbevi, *Mizanu'l-Burhan Trc.*, C. II, s. 166.
13 Gallupi, *Miftah*, s. 151; Hoca Kerim b. Hüseyin el-Amasi, *Mizânu'l-A'dl*, İstanbul 1321, s. 60.
14 Gallupi, *age*, s. 27; İzmirli, *F. Dersleri*, s. 38.
15 Cürcani, *age*, s. 65.
16 Tahanevi, *Keşşâf*, C. III, s. 1096.
17 Amidi, *A'la'l-Velediyye*, s. 109; Tahanevi, *Keşşâf*, C. II, 828.
18 Tahtani, *Ş. Şemsiye*, s. 135.

Bu attır;
Her at kişner; (B.Ö)
Bu da kişner.

Mugalataya yer veren hemen hemen her mantık kitabında yer alan bu örnek, biçim olarak bozuk bir kıyastır. Çünkü küçük önermede kastedilen, atın resmi; büyük önermede ise gerçek attır. Haliyle O.T. aynen tekrarlanmamaktadır.

İnsanın kılı vardır;
Her kıl bir mahalde biter;
Öyleyse insan da bir mahalde biter.

örneği de bozuk bir kıyastır. Burada kıyasın I. şeklinin ihlal edilip, büyük önerme tabii olarak alındığından geçerli bir netice çıkarılamaz. Netice çıkarılsa dahi sonuç,

İnsan da olan bir mahalde biter!

şeklinde olmalıydı. Ayrıca burada arazî (ilintisel) olan zat yerine alınarak araz (accident) yanlışı işlenmektedir.

İnsan hayvandır;
Hayvan cinstir; (B.Ö)
İnsan cinstir.

Bu örnek de biçim bakımından bozuk ve geçersizdir. Çünkü kıyasın I. şeklinde büyük önermenin tümel olarak alınma şartı vardır. Oysa burada, büyük önerme ile konunun zatı değil de konunun unvanı kastedilerek, tümel yerine tabii bir önerme[19] kullanıldığından kıyas şeklinin netice verme şartı ihlal edilmiştir.

Kıyasın biçimiyle ilgili yanlışlar,

1. Öncüllerin bazısının bazısına nispeti bakımından olur ki bu, kıyasın netice veren bir mod (darb) ve şekil üzere olmamasıdır;

2. Öncüllerin neticeye nispeti bakımından olur ki bu, iki şekilde ortaya çıkabilir:

19 Önermenin konusu tümel olup da hüküm konunun özü (mevzu-u zatî) kastedilmeyerek yalnız "unvan-ı mevzu" üzerine olursa tabii önerme denir. (Öner, *age*, s. 50)

a. Ya öncüllerin, kavl-i âharı (yani sonucu) gerektirecek güçte olmaması ki, şu misâlde görüldüğü gibi, müsâdere ale'l-matlup buna örnektir:

İnsan beşerdir;
Her beşer nâtıktır;
İnsan nâtıktır.

b. Ya da öncüllerin, kavl-i âharı gerektirecek güçte olup da lâzımın, matlup olmaması (yani gerektiren şeyin asıl gerektirici olmaması) ki, şu örnekte görüldüğü gibi, neden olmayanı neden olarak alma buna örnek olarak gösterilir:

Sadece insan gülendir;
Her gülen hayvandır;
Sadece insan hayvandır.[20]

Gazâlî de, biçim bozukluğunun şu iki şekilde olduğunu söyler:

1. Neticenin gerçekte bir tek öncülden çıkarılmış olması,

2. Neticenin bilkuvve iki öncülden çıkarılmış olması fakat o iki öncülde, kendisine izdivac ve iştirakin ortaya çıktığı mükerrer bir vasıta (yani O.T.)'nın olmaması. İştirakin olmayışı eğer lafızda ve manada ise onu anlamak kolaydır. Zira bu durumda, neticenin çıkmayacağı hemen bilinir. Örneğin;

Gök üstümüzdedir;
Güneş küçüktür,
?

bunlar birbirini içermeyen iki önermedir.[21]

Kıyasta iki öncül arasında iştirak vuku bulsa (yani bunlar birbiriyle ilişkiye sokulsa) da kıyasın nazmındaki (düzenleniş) bozukluk da biçim bozukluğudur. Bu nazım bozukluğu, kıyas kurallarının veya kıyas şekillerinin şartlarını ihlal etmekle ortaya çıkar.

Biçim yanlışlarının yapılışını daha iyi açıklamak için burada "geçerlik" üzerinde biraz durmak istiyoruz.

20 İbn Sînâ, *el-İşârât*, s. 496; Tahtani, *Levâmi'*, s. 351.
21 Gazâlî, *Mihek*, s. 76-77.

Mantığın, geçerli deliller üzerinde duran bir çalışma alanı olduğu sıkça söylenir. O, geçerli delilleri geçersiz delillerden ayıran sistematik bir çabadır.[22] Demek ki her delil geçerli değildir yahut da geçerli olsa bile doğru olmayabilir. Geçerli olmaktan yoksun bir delilde biçim yanlışı, doğru olmayan delilde ise içerik yanlışı işlenmiştir.

Geçerlik demek, bir akıl yürütmede öncüllerle sonuç arasında bir tutarlılığın olması, sonuçta bildirilenin öncüllerde bildirilenin kapsamını aşmaması (yani sonuçta bildirilenin öncüllerde bildirilenlerden daha fazlasını söylememesi), sonuçla öncüller arasında çelişki bulunmaması demektir. Bir misâlle açıklayacak olursak;

Bazı insanlar güzeldir;
Bazı güzeller vefasızdır;
O halde bütün insanlar vefasızdır.

çıkarımında, "bazı" ile başlayan iki öncülden "bütün" ile başlayan bir sonuca geçilmiştir. İki tikelden bir sonuç çıkarılamayacağı için bu çıkarım geçersizdir. Zira sonuçta bildirilen, öncüllerde bildirilenin kapsamını aşmaktadır.

Bir çıkarımda öncülleri doğru saydığımızda, sonucu da doğru sayma zorunlu ise, o çıkarım mantıksal yönden geçerli demektir. Diğer bir deyişle, mantıksal geçerliği olan bir çıkarımda öncüller sonucu zorunlu kılmaktadır. Bu zorunluluk, sonucun üstü örtük de olsa öncüllerde varolduğu düşüncesinden gelmektedir.

Tüm çıkarımlarda olduğu gibi kategorik kıyaslarda da geçerlik, çıkarının içeriği ile değil, biçimi ile ilgilidir. Bir çıkarımın biçimi (sureti) geçerli ise yani çıkarımda öncülleri doğru saydığımızda sonucu yanlış sayamıyorsak, o biçimi alan tüm somut örnekler de geçerlidir.

Mantığı yalnızca geçerli akıl yürütmelerle ilgilenen bir disiplin olarak sınırlandırırsak, bu anlamda tüm mantığın dedüktif mantık olduğunu söylememiz gerekecektir. Ancak dedüksiyon adı altında toplanan tüm akıl yürütmeler geçerli değildir. Örneğin;

22 W.H. Newton-Smith, *Logic an Introductory Cours*, London 1985, s. 1.

Bütün atlar dört ayaklıdır;
Bazı dört ayaklılar kedidir;
Bazı atlar kedidir.

bu çıkarım geçerli değildir. Çünkü bazı "dört ayaklılar"ın kedi olması, bütün atlar "dört ayaklı" diye, bazı atların kedi olmasını zorunlu kılmaz. Zira dört ayaklı olma özelliği atlar ile kediler arasında ortak bir özellik olsa da, atlar ile kediler arasında bir özdeşlik kurmamızı sağlayamaz. Buradaki yanlış, terimlerin dağılımıyla ilgilidir. Zira "dört ayaklı" O.T.'i her iki öncülde de dağıtılmamış (tikel) olarak alınmıştır.

Bir delilde öncüller doğru ve sonuç için yeterli ise, sonucun yanlış olması imkânsızdır. O halde sonucun doğruluğunun ispatı hem öncüllerin doğru olmasını, hem de öncüllerin sonucu zorunlu kılmasını gerektirir. Ancak öncüllerin doğruluğunun tespiti, mantıkta biçim ve içeriğin ne olduğunu anlatırken bahsettiğimiz gibi, mantıksal sorun değildir. Mantıkçı, öncülleri doğru saymakla işe başlar. Onu asıl ilgilendiren, bunları doğru saydığına (bunlara teslim olduğuna) göre daha neyi doğru saymasıdır. Doğru sayılan şey veya şeyler yanlış da olabilir. Fillerin uçtuğunu, önümdeki kitabın da fil olduğunu kabul ediyorsam, kitabın uçtuğunu da kabul etmek zorundayım. Bu zorunluluk delilin sadece mantıksal yönden geçerli olduğunu gösterir; yoksa sonucunun doğruluğunun ispatını değil. Delilin geçerli olması, sonucun ispatı için gerekli fakat yeterli değildir. Öncüllerin doğru olması gereği de vardır.[23]

Doğruluk ve geçerlik konusunda temel ilke, doğru öncüllerden yanlış bir sonucun geçerli olarak çıkarılamayacağıdır. Bu, şüphesiz; yanlış öncüllerden doğru veya yanlış bir sonucun geçerli olarak çıkarılmayacağı anlamına gelmez.[24]

Gazâlî, daha sonra gelen birçok mantıkçının da yanıltmacaya örnek olarak aldığı şu örneği kaydederek, her geçerli kıyasın doğru olmayacağını beyan eder.

23 Bkz. İbn Sînâ, *Şifa-IV*, s. 506; İzmirli, *Mi'yar*, s. 57-58.

24 Geçerlik, biçime bağlı bir özellik olduğuna göre, somut argümanlar yerine bunlara örnek teşkil eden çıkarım kalıplarına bakmak yeter. Bu kalıplar sayı yönünden sınırlı, biçim yönünden ise geneldir. (Kıyasın sonuç veren modları ve geçerli çıkarım kalıpları için bkz. Öner. *Klasik Mantık*, s. 111-113, 137-139; Robert Baum, *Logic*, New-York 1989, s. 160)

Her fail cisimdir; (B.Ö)
Allah da faildir; (K.Ö)
Öyleyse Allah da cisimdir!

Gazâlî, biz küçük önermeyi kabul eder fakat büyük önermeyi kabul edemeyiz der. Her failin cisim olduğu hükmüne endüksiyon yoluyla varıldığını söyleyen Gazâlî, haklılığını endüksiyonun sonucunu kritik ederek yürütür.[25]

Her iki ayaklı hayvan insandır; (B.Ö)
Horoz iki ayaklı bir hayvandır;
Öyleyse horoz insandır.

Bu örnekte de istilzam (öncüllerin gerektirdiği şey) geçerli fakat sonuç yanlıştır. Sonucun yanlış olması büyük önermenin yanlış olmasındandır.

Bazen yanlış öncüllerden doğru bir sonucun çıkması da mümkün olmaktadır. Çünkü öncüller onu öyle gerektirmiştir. Bu durumu Aristoteles şöyle ifade eder:

> Doğruyu, yanlış öncüller vasıtasıyla çıkaranlar meşru bir şekilde tenkit edilemezler. Çünkü yanlış, daima yanlış öncüller yardımıyla gerekli olarak çıkarıldığı halde doğru, bazen yanlış öncüllerin yardımıyla çıkarılabilir.[26]

İbn Sînâ, bu hususla ilgili olarak şu örneği verir:

Her insan taştır; (Yanlış)
Her taş hayvandır; (Yanlış)
Her insan hayvandır. (Doğru)[27]

Bir diğer örnek;

Yunus balıkları köpek balığı çeşididir; (Yanlış)
Köpek balıklarının nefes alma delikleri vardır; (Yanlış)
Yunus balıklarının nefes alma delikleri vardır. (Doğru)

Bu argümanlar sağlam olmasalar da geçerlidir.

25 Bkz. Gazâlî, *Kıstâs*, s. 104-105.
26 Aristoteles, *Organon-V (Topikler)*, çev. H.R. Atademir, s. 263; *K. Cedel*, s.757; daha fazla bilgi için bkz. Aristoteles, *Organon-III (I. Analitikler)*, çev. H.R. Atademir, s. 123-138.
27 İbn Sînâ, *Şifa-IV*, s. 500.

Her insan cansızdır; (Yanlış)
Her cansız natıktır; (Yanlış)
Her insan natıktır. (Doğru)

Bu kıyas da geçerlidir.[28] Çünkü kıyasta kabul edilmiş öncüllerin doğruluğu değil, bu öncüllerin sonuç ile olan ilişkisi araştırılır.[29] Meybuzî, "Mantıkçıların, beş san'atı ele alırken öncüllerin bazen yanlış olduğunu itiraf ettiklerini bilmiyor musun? O taktirde, kabul edilmiş öncüllerle kıyas kurarken hatadan murat, ister doğru olsun ister yanlış olsun, bu öncüllerin sonuç ile ilişkisinin olmamasıdır." der.[30] Halbuki mantık, öncüllerin sonuç ile ilişkisini esas alır ki İslam mantıkçıları bu ilişkiye "delillerin matlubu istilzamı" derler.[31] İstilzam, öncüllerle sonucun birbirine uygun olmasıdır.[32] Yani öncüllerin sonucu gerektirici olmasıdır. Eğer bu olmazsa delilin yaklaşımı (takribi) tam değildir.[33] Örneğin;

Sokrates eski filozoflardandı;
Eski filozofların bazıları iffetliydiler;
Öyleyse Sokrates de iffetliydi.

önermelerin hepsi doğru olduğundan, bu çıkarın içerik yönünden doğru olsa da, filozofların bazısının iffetli olmasından Sokrates'in iffetli olması gerekmemekle istilzamı bozuk olup biçim yönünden geçersizdir. Şu örnek de dedüktif türden olmakla beraber mantıksal geçerlikten yoksundur:

Bertrant Russell ateistti;
Tüm komünistler ateisttir;
Bertrant Russell komünisttir.

Bir kişinin komünistler gibi ateist olması, onun komünist olduğu sonucunu vermez. Zira bir kişinin komünistler gibi

28 Fakat Rıfat, *Ahderi Şerhi ve Tercümesi*'nde Ahderi'nin, sonucun öncüllerdeki muhtevayı yansıtması gerekeceğini beyan ederek, bu gibi yanlış kıyasları kıyas cümlesinden saymadığını kaydeder. (Bkz. Rıfat, *Vesiletü'l-İkan*, s. 80-81)
29 Bkz. İbn Sinâ, *Şifa-IV*, s. 56-57.
30 Meybuzi, *Ş. Şemsiye*, s. 19.
31 Bkz. Gazâli, *Mi'yâr*, s.,120; Gelenbevi, Burhân, s. 42; İzmirli, *F. Dersleri*, s. 186-187.
32 Sa'duddin et-Taftazani, *Şerhu'l-Mekasıd*, İstanbul 1277, s. 25.
33 Mehmed Halis eş-Şirvani, *Mizânu'l-Ezhân*, İstanbul, 1324, s. 82.

yemesi veya içmesi onu komünist saymamızı gerektirmez. O.T. yüklem olarak geldiği her iki öncülde de tikel olarak alınmıştır. O.T., kıyas kuralı gereği, büyük önermede bazı efrada; küçük önermede ise diğer bazı efrada şamil ise netice çıkmaz. Kıyasın II. şekli üzere kurulan bu kıyasın geçerli olması ve O.T.'in dağıtılmış olması için iki öncülden birinin olumsuz olması gerekirdi.

Kıyasta biçim yanlışlarının nasıl yapıldığı? sorusuna, bu açıklamaların yanı sıra, şimdilik tek cümle ile "Kıyas kurallarının ihlal edilmesi ile yapılmaktadır." cevabını vermekle yetiniyoruz. Biraz ileride bu kuralların nasıl ihlal edildiklerini örnekleriyle ayrı ayrı görerek bu sorunun cevabını vermeyi sürdüreceğiz. Biz burada dedüktif türden olan istidlal yanlışlarına eğileceğiz. Bunları da;

a. Vasıtasız dedüksiyonda biçim yanlışları,

b. Vasıtalı dedüksiyonda (kıyas) biçim yanlışları,

diye iki gruba ayıracağız. Döndürme ve karşıolumdan ibaret olan vasıtasız dedüksiyondaki biçim yanlışları üzerinde fazla durmayacağız. Çünkü bunların kuralları açıktır. Döndürmelerde en çok yanlış,

Her insan ölümlüdür.	(A)
Her ölümlü insandır.	(A)

örneğinde görüldüğü gibi, tümel olumlu önermenin düz döndürmesinin tikel olumlu değil de yine tümel olumlu ile yapılmasında ortaya çıkar. İleride dağıtılmamış terim yanlışı ve aksini gerekli görme (consequent) yanlışı ele alınırken bunun üzerinde durulacaktır.

Aşağıdaki örneklerde görüldüğü gibi, döndürmenin şeklen kurallarına uyup fakat döndürme eksik yapıldığında da yanlış işlenmiş olur.

Hiçbir duvar direkte değildir.	(E) (Yanlış)
Hiçbir direk duvarda değildir.	(E) (Yanlış)
Hiçbir küp şarapta değildir.	(E) (Yanlış)
Hiçbir şarap küpte değildir.	(E) (Yanlış)

Burada eksiklik, yüklemlerin (ne eksik ne fazla) bizzat kendileri ile döndürülmemeleridir. Bu sağlanınca önermelerin doğru döndürmesi,

Hiçbir direkte olan duvar değildir . (E)
Şarapta olan hiçbir şey küp değildir. (E)

şeklinde olur.

Bütün ihtiyarlar gençti. (A)
Bütün gençler ihtiyardı. (A) (Yanlış)
Bütün ekmekler buğdaydı. (A)
Bazı buğdaylar ekmekti. (I) (Yanlış)

Bu iki döndürmedeki eksiklik, "idi" ekini dikkate almamaktır. Buna dikkat ederek önermelerin döndürmesi şu şekillerde olur:

Bazı genç olanlar ihtiyardır. (I) ve
Bazı buğday olanlar ekmektir. (I)[34]

Birbiriyle ilişkiye sokulan önermelere dikkat edilmediği taktirde karşıolumda da yanlış sonuçların çıkacağı malumdur. Örneğin;

Her insan yalancıdır. (A) önermesi doğru değilse
Hiçbir insan yalancı değildir. (E) önermesi doğrudur.

Burada yanlış (A) önermesine karşılık;

Bazı insanlar yalancıdır! (I)

önermesini değil de, (E) önermesini almaktan kaynaklanmaktadır. Kıyasta dağıtılmamış terim yanlışını işlerken üzerinde duracağımız gibi, burada (A) ve (E) önermesinde yüklem olan "yalancı" terimi (A) önermesinde olumlu olduğundan tikel ve dağıtılmamış; (E) önermesinde ise olumsuz olduğundan tümel ve dağıtılmıştır.

Vasıtalı dedüksiyonda biçim yanlışlarının, kıyas kurallarına ve kıyas şekillerinin netice verme şartlarına uymamaktan doğduğunu söylemiştik. Biz bu kurallara ve şartlara uymamaktan doğan yanlış çeşitlerine geçmeden önce, bu yanlışlara kaymada önemli yer tutan "kıyasta öncül-sonuç ilişkisini kuramama" üzerinde biraz durmak istiyoruz.

34 Bkz. Gazâli, *Mi'yâr*, s. 127-128.

Kıyasta istilzamın tam olması gerekirdi. İstilzamın yani öncüllerin sonuç için yeterli ve onu gerektirici olmadığı kıyasta öncül-sonuç ilişkisi kurulamamıştır. Bu ilişkinin kurulamayışı şu şekillerde ortaya çıkabilir:

1. Öncüllerin neticeyle aynı olması. Örnek:

Her yer kaplayan değişmeyi kabul eder;
Cisimler yer kapladıklarından değişmeyi kabul ederler;
Cisimler değişirler.[35]

İfade ettiği bilgi yönünden neticenin öncüle eşit olduğu çıkarımlar da bu grupta değerlendirilir. Örnek:

Ziya, Ali'nin babasıdır;
Çünkü Ali, Ziya'nın oğludur.

Bunlar, alttaki önermenin üsteki için delil olarak alındığı izâfî nispetlerdir. Çünkü;

Ali, Ziya'nın oğludur neticesi,
Ziya, Ali'nin babasıdır.

öncülünde ifade edilen manaya eşit olup, farklı bir şey söylememektedir.

2. Öncüllerdeki terimlerin tam ve belirgin olmaması. Öncüllerde tekrarlanan terimlerin aynen tekrarlanmayışı, ileride görüleceği gibi, belirsizlik (ambiguity) ve eşseslilik (equivocation) yanlışlarını doğurur. Ayrıca, önermenin konusunda olan bir şeyin onun yükleminden sayılması veya yüklemde bulunan şeyin konusundan sayılması sebebiyle, konu ile yüklemin parçalarının belirgin (mütemâyiz) olmaması da yanlışa sebep olur. Örneğin;

Cisim, cisim olması bakımından ya hareket ya da sükûn halindedir!

öncülde, "cisim olması bakımından" sözünün konudan mı yoksa yüklemden mi olduğu anlaşılmamaktadır.

Konu ile yüklemin parçalarının belirgin olup fakat bunun, kıyasın bütünlüğü içinde belirgin olmaması durumunda da, şu örnekte görüldüğü gibi, yanlış yapılır.[36]

35 Bkz. İspat Edilecek Olanı Delil Yerine Alma Yanlışı.
36 Bkz. Gazâlî, *Mihek*, s. 82; ayrıca bkz. Terkip Yanlışı.

Allah'ın bildiği her şey bildiğidir;
Allah cevheri bilir;
Allah cevherdir.

Öncüllerdeki üç terimin, birbirinden ayrı bir şekilde ve gerçekten açık olmayıp, bunun aksine iç içe girmiş, karışık ve birçok şeyleri ihtiva edecek şekilde olması da yanlışa yol açar.[37]

3. Öncüllerin sonuca ilişkin olmaması veya sonuç için yeterli olmaması. Bazen, ispatı istenen şeyin dışında (matlubun gayrı) bir şeyi netice vermesi bakımından kıyasta yanlışa düşülür ki bu tür kıyaslarda da öncül-sonuç ilişkisi tam kurulamamıştır. İki kadîm varlığın imkânsız olduğunu savunan bir kişinin kurduğu şu kıyas buna örnektir.

Tanrı, varlığı zorunlu olan bir varlık olduğundan iki kadîm varlık imkânsızdır;
Her varlığı zorunlu olan birdir;
Tanrı birdir.[38]

Halbuki burada asıl hedef, Tanrı'nın bir olduğunu değil, kadîm olduğunu ispat etmekti.

Öncüllerin sonuç için yeterli olmaması veya sonuca ilişkin olmamasıyla ilgili olarak şu örneklere bakacak olursak;

İnsanı idare eden kuvvet baştadır;
Baş vücudun üstündedir;
Ülkeyi idare eden kuvvet de ülkenin üstündedir!

buradaki öncüller bu sonucu istilzam etmemektedir. Yani sonuca uygun (muvafık ve münasip) değildir. Aynen tekrarlanmayan küçük terimin sonuçtaki kullanımının, öncüldeki kaplamını aştığı hemence farkedilmektedir. Bu öncüllerden ancak;

Öyleyse insanı idare eden kuvvet vücudun üstündedir!

sonucu çıkarılır.

Öncüllerin sonuca ilişkin olmaması veya sonuç için yeterli olmaması ile ilgili bir örnek de şartlı kıyaslardan vermek istiyoruz.

37 Dile ilişkin olan yanlışların çoğu böyledir.
38 Ebherî, *Tenzîlü'l-Efkâr*, vr. 30 a.

Eğer yağarsa oyun ertelenmiş olacak;
Meteoroloji dairesi yağacağını önceden bildirdi;
Öyleyse oyun ertelenmiş olacaktır.

Bu çıkarım geçersizdir. Çünkü küçük önerme, mukaddemi (yağarsa) görünüşte onaylıyor. Halbuki küçük önermenin mukaddemi onaylar veya taliye reddeder görünmesi yeterli değildir. Zira kıyasın geçerli olmasında küçük önerme açık ve net olmalı ve bu onaylama veya onaylamama ilişkilerinden birini su götürmez bir şekilde bildirmelidir.

Meteoroloji dairesi yağacağını önceden bildirdi!

demek "kesin olarak yağacak" hükmüne denk değildir. Bu çeşit yanlışa "öncüller arası kesin olmayan ilişkiler"[39] de denir. Bu tür yanlışlar, yüklemli kıyaslardaki dört terim yanlışı ile aynı yapıdadırlar.

I. KIYAS KURALLARINI İHLALDEN DOĞAN YANLIŞLAR

Yüklemli kesin kıyasın geleneksel sekiz kuralından hangisi ihlal edilirse o kuralı kırma yanlışı işlenmiş olur. İlk dördü kıyasın terimlerine, diğer dördü de öncüllerine ait olan ve kendilerine sık sık atıfta bulunacağımız bu sekiz kural şunlardır:[40]

1. Her kıyasta büyük, orta ve küçük diye üç terim bulunmalıdır. Bu kuralın kırılması "dört terim yanlışı"nı doğurur.

2. Orta terim sonuçta bulunmamalıdır. Bunun ihlali "O.T.'in sonuçta tekrarlanması yanlışı"nı doğurur.

3. Orta terim iki öncülde de tikel olarak alınamaz. Buna uymamak "dağıtılmamış O.T. yanlışı"nı doğurur.

4. Büyük ve küçük terimlerin öncüllerdeki kaplamı ne kadar ise, sonuçta ondan fazla olamaz. Bu kuralın kırılmasına da "caiz olmayan süreç (illicit process) yanlışı" denir.

5. Sonuç daima öncüllerin zayıf olanına bağlıdır. Kıyastaki öncüllerin niceliği ve niteliği ile ilgili 6., 7. ve 8. kurallarla da

39 Bkz. L./W./M., *App. Logic*, s. 114.
40 Kıyas kuralları için bkz. İzmirli, *F. Dersleri*, s. 240; Emiroğlu, *Ana Hatlarıyla Klasik Mantık*, Bursa 1999, s. 161-171; Copi, *Intr. to Logic*, s. 174.

doğrudan alâkalı olan bu kuralın kırılmasına "sonucu, öncüllerin zayıf (ehass) olanına tabi kılmama yanlışı" denebilir.

6. İki olumsuz öncülden sonuç çıkmaz. Kıyasın öncüllerinin niteliği ile ilgili olan bu kuralın kırılması "olumsuz öncüllerden sonuç çıkarına yanlışı"nı doğurur.

7. İki olumlu öncülden olumsuz bir sonuç çıkarılamaz. Yine kıyasın öncüllerinin niteliği ile ilgili olan bu kuralın kırılması "olumlu öncüllerden olumsuz sonuç çıkarına yanlışı"nı doğurur.

8. İki tikelden sonuç çıkmaz. Kıyasın öncüllerinin niceliği ile ilgili olan bu kurala uymamak da "iki tikelden bir sonuç çıkarma yanlışı"nı doğurur.

Yukarıdaki kuralların kırılmasından ortaya çıkan yanlışların çoğunu "dağıtılmamış terim (undistrubuted term) yanlışı" olarak görmek mümkündür. Şimdi bunları sırasıyla ayrı ayrı ele alalım:

1. Dört Terim Yanlışı

Her geçerli kıyas,[41] ne az ne de çok, üç terim ihtiva etmiş olmalı; üç terimden her biri de aynı sınıfa tam olarak iki kez yüklenerek kullanılmalıdır. Eğer bir kıyas dört terim kullanarak veya bir terimi sadece bir kere yahut ikiden daha fazla kullanarak ya da aynı terimi farklı sınıflara (cins) yükleyip kullanarak vb. şekillerde bu şartı ihlal ederse, bu tür kıyaslar geçersizdir ve yapılan yanlışa "dört terim yanlışı (fallacy of four terms)", Latince ismiyle "quaternio terminorum" denir.[42]

Kıyasta öncüller, ancak sonuçtaki terimlerin her birinin üçüncü (orta) terim ile olan ilişkisini ortaya koyduğunda geçerli olur. Büyük ve küçük terimlerin O.T. ile olan ilişkisi öncüllerde ileri sürülmezse, sonucun iki terimi arasındaki ilişki kurulmuş olmaz ve sonuç, öncüllerin tazammun ettiği şey olmaz. Bundan dolayı kıyasta tekrarlanan terimlerin aynı sınıfa ait olmasına dikkat edilmezse dört terim yanlışına düşülür. Örnek:

41 Biz bu kısımda "kıyas" deyince, çoğunlukla, yüklemli kesin kıyasları kastediyoruz.

42 İzmirli, *F. Dersleri*, s. 187; Saeed, *Dic. of Muslim Ph.*, s. 127. (*Mughâlatat al-Atrâf al-Arba'ah*); L./W./M., *App. Logic*, s. 80; Copi, *Intr. to Logic*, s. 174)

Almanya Fransa'ya bitişiktir;
Fransa İspanya'ya bitişiktir;
Almanya İspanya'ya bitişiktir!

Bu kıyas geçersizdir. Çünkü burada açıkça dört terim vardır: Almanya, Fransa, İspanya ve bitişik.

Kıyasta bazen terimlerin sayısı zahirde üç görünse de gerçekte dört tane olabilir. Bu, şu örnekte olduğu gibi, müşterek lafızlarla yani bir lafzın iki veya daha fazla manayı içeren terimlerle yapılır:

Aslan hayvandır;
Aslan bir burcun adıdır;
Burç hayvandır!

Bu kıyas geçersizdir. Çünkü O.T. aynen tekrarlanmadığı gibi, kıyasın III. şeklinde sonucun tikel olması gerekirdi.

İnsan hayvandır;
At da hayvandır;
İnsan attır!

Bu kıyas da geçersizdir. Çünkü burada da zımnen dört terim vardır: "İnsan", "konuşan hayvan", "at" ve "kişneyen hayvan". Burada aynı zamanda dağıtılmamış O.T. yanlışı da yapılmıştır. Çünkü her iki öncülde de yüklem olan O.T. tikel olarak alınmıştır.

Tebeşir peynirden farklıdır;
Peynir yağdan farklıdır;
Yağ tebeşirden farklıdır.

Burada da öncüllerde O.T. olarak sunulmak istenen "peynirden farklı" ve "peynir" terimleri aynen tekrarlanmamıştır. Böylece kıyasta dört terim yanlışı yapılmış, daha doğrusu kıyas kurulamamıştır.

Şu iki kıyasta da O.T. aynen tekrarlanmadığından dört terim yanlışı işlenmiştir:

Tüm iyi askerler cesurdur;
Alb. İlhan da bir askerdir;
Alb. İlhan da cesurdur.

Şu kıyasta ise O.T. aynen tekrarlansa da terim sayısı dörde çıktığından çıkarım geçersizdir.

Ahmet, Bekir'i sever;
Bekir, Aysel'i sever;
Ahmet, Aysel'i sever.

Şu örnek de, "hiçbir şey" lafzı, farklı bağlamda ele alınarak iki farklı O.T. halinde kullanıldığından, yanlış ve geçersizdir.

Hiçbir şey hikmetten daha üstün değildir;
Bir kabuk parçası hiçbir şeyden daha üstündür;
Bir kabuk parçası hikmetten daha üstündür.

O.T. 'in farklı bağlamda ele alınması yönüyle yukarıdaki örneğe benzeyen şu kıyasta da, terimlerin anılması (zikri) ile kullanılması (istimali) birbirinden ayrılmadığı için, O.T.'i aynen tekrarlanmayan dört terim yanlışı işlenmiştir.

Kahire Mısır'ın başkentidir; (Kahire şehri kastedilmiştir)
"Kahire" altı harflidir; (Kahire kelimesi kastedilmiştir)
"Mısır'ın başkenti" altı harflidir!

Örnekte görüldüğü gibi, kıyasta bir terimin anılması ile kullanılmasını birbirinden ayırmama ve O.T.'i aynen tekrarlamama, sofistik türden kıyas kuranların sıkça başvurduğu bir yanıltmaca yoludur.

Kısacası, dört terim yanlışı daha ziyade belirsiz, eşsesli veya farklı iki O.T. kullanmak suretiyle yapılır. Bundan dolayı eşsesli ve belirsiz lafız yanlışlarına bir bakıma dört terim yanlışı gözüyle de bakılabilir.[43]

2. Orta Terimin Sonuçta Tekrarlanması

Kıyasta sonuç, öncüllerde aynen tekrarlanan O.T. vasıtasıyla büyük terimdeki vasfın küçük terimde de olduğunun hükme bağlandığı kısımdır. Küçük ve büyük terimin öncüllerde O.T. ile tatbik olunması, sonuçta da birbirine tatbik olunabilmek içindir. O.T., büyük önermedeki vasfın küçük önermeye de verilmesi fonksiyonunu artık öncüllerde icra etmiştir; eğer tekrar sonuçta zikredilecek olursa büyük terimdeki mananın küçük terime de

43 Bkz. Eşsesli ve Belirsiz Lafız Yanlışları.

verilmesine fırsat tanımamış olur. Çünkü o, sonuçta ya konu olan küçük terimin ya da yüklem olan büyük terimin yerine zikredilecektir. Bu demektir ki ya küçük önermedeki ya da büyük önermedeki mana sonuç diye tekrar edilecektir. Bu ise, aşağıdaki örneklerde görülebileceği gibi, yeni bir şey vermeyecek, boş bir tekrar olacaktır.

Bütün canlılar ölümlüdür;	A B dir;
Bütün insanlar canlıdır;	C A dir;
Bütün canlılar ölümlüdür!	A B dir!

Bu geçersiz çıkarımda O.T.'in de yer aldığı sonuç, büyük önermenin tekrarından başka bir şey değildir.

Şecaat erdemliktir;	A B dir;
Erdemlik övülür;	B C dir;
Şecaat erdemliktir!	A B dir!

O.T.'in yer aldığı bu sonuç ise, küçük önermenin tekrarından başka bir şey değildir.

Hiçbir düşünür şarlatan değildir;
Tüm filozoflar düşünürdür;
Hiçbir şarlatan düşünür değildir!

Yine O.T.'in yer aldığı ve küçük önermenin döndürülmüş şeklinden başka bir şey olmayan bu sonuç, bir şey vermemektedir.

Ahmet bilgilidir;
Ahmet insandır;
Ahmet bilgili bir insandır.

O.T.'in sonuçta kullanıldığı bu kıyas biçim yönünden geçersizdir. Geçerli olabilmesi için sonucun, "Bilgili olanların birisi insandır." olmalıydı.

O.T.'in sonuçta tekrarlanması aynı zamanda öncüllerin tekrarlanması demek olunca ve yeni bir şey hükme bağlanmayınca, bir bakıma kıyas düzenlemenin de varlık sebebi ortadan kalkmış demektir. Bundan dolayı olsa gerek ki birçok mantık kitabı kıyasın bu ikinci kuralını kıyas kurallarından sayma gereği duymamıştır. Port-Royal mantığı da bunlardan biridir.[44]

44 Bkz. İzmirli, *F. Dersleri*, s. 190.

Bazı mantıkçılar bu yanlışa, ispat edilecek olanı delil yerine alma (müsâdere ale'l-matlup) gözüyle bakmışlardır.[45] Öncüllerdeki mananın boş yere sonuçta tekrar edilmesi bakımından bunlar birbirine benzeseler de müsâdere ale'l-matlup daha şümullü bir yanlış çeşididir. Müsâderede, öncüldeki mananın sonuçta boş yere tekrarı, O.T. tekrar edilmeden büyük veya küçük terimle de yapılabilir. Hem çoğu mantıkçı, ileride tartışacağımız gibi, müsâdereyi biçim yanlışı değil içerik yanlışı saymışlardır.

3. Dağıtılmamış Orta Terim

O.T., hem büyük önerme hem de küçük önermede dağıtılmamış[46] olarak yani tikel anlamda bulunursa, öncüllerde bir şeyin birbirinden başka olan iki cüzüne delâlet etiniş olacağından, bu tür öncüllerden bir sonuç çıkmaz. Çünkü O.T. hem küçük, hem de büyük önermede tikel olarak alınırsa, tikeller bir sınıfın belirsiz bir kısmını bildirdiklerinden, küçük önermede tikelin manası büyük önermedeki tikelin manasından başka olabilir. Artık küçük önerme ve büyük önermede mukayese olunan tikelin aynı manada olduğu bilinemez. Hiçbir şey bu iki tikelin diğerinin aynı olduğunu temin edemez. Bundan dolayı büyük ve küçük terim iki değişik terim ile mukayese olunmuş olur. Bu durumda kıyas, aslında dört terimden kurulmuştur. İşte kıyasın üçüncü kuralını kırarak O.T.'in her iki öncülde de tikel olarak alınmasına "dağıtılmamış O.T. yanlışı" denir[47] ki bu, temelde dört terim yanlışına dayanmaktadır.

Bütün köpekler memelidir;
Bütün kediler memelidir;
Bütün kediler köpektir!

45 Örneğin bkz. Ali Sedad, *Mizânu'l-U'kûl*, s. 199; *Lisânu'l-Mizân*, s. 102.

46 Yüklemli bir önermede, eğer kullanılan terim, ortaya çıkışında belirttiği sınıfın tüm üyelerini kaplarsa bu terim dağıtılmış terimdir. Dört yüklemli önermede terimlerin dağıtım durumu şöyledir:

Önerme Tipi	Konudaki Terim	Yüklemdeki Terim
(A) Tüm S ler P dir	Dağıtılmış	Dağıtılmamış
(E) Hiçbir S P değildir	Dağıtılmış	Dağıtılmış
(I) Bazı S ler P dir	Dağıtılmamış	Dağıtılmamış
(O) Bazı S ler P değildir	Dağıtılmamış	Dağıtılmış

47 İzmirli, *F. Dersleri*, s. 190-191; Mackie, "Fallacies", *The Encyclopedia of Philosophy*, C. III, London 1972, s. 171; Baum, *Logic*, s. 155-156.

Bu geçersiz ve yanlış kıyasta O.T. olan "memeliler" terimi iki öncülde de tikel olarak alınmış olup, dağıtılmış değildir. Köpekler, memeliler sınıfının bir parçasına dahildir ve kediler de aynı şekilde memeliler sınıfının bir parçasına dahildir. Fakat memeliler sınıfının farklı parçaları da ilişkiye sokulabilir. Büyük ve küçük önermede dağıtılmamış durumda olan "memeli" terimi, belirttiği sınıfın belirsiz bir kısmını ifade ettiğinden, önermelerin konuları olan "köpek" ve "kedi" terimleri aynı şeyle ilişkiye sokulmuş olmamaktadır.

Hayat acıdır;
Biber acıdır;
Biber hayattır!

Bu örnek, dağıtılmamış O.T. yanlışının ne tuhaf neticelere yol açtığına güzel bir örnektir. Hayatın acılığı ile biberin acılığını aynı kefeye koyan bu örneğin ne kadar komik olduğunu söylemeye gerek yoktur.[48] Bu geçersiz çıkarım, aynı zamanda, dört terim ve eşsesli lafız yanlışına da örnek olur.

Meşhur oyuncular eğitimlerini aksatmaz;
Orhan eğitimini aksatmaz;
Orhan meşhur oyuncudur!

Bu da dağıtılmamış O.T. yanlışına örnektir.

Tüm radikaller uzun saçlı kişilerdir;	Tüm P ler M dir;
Ed uzun saçlı bir kişidir;	Tüm S ler M dir;
Ed de radikaldir.[49]	Tüm S ler P dir!

Bu kıyas da, O.T. her iki öncülde dağıtılmadığından, geçersizdir. Burada öncüllerin ikisi de A formunda önermelerdir. Tümel olumlu bir önermede konunun dağıtılmış, yüklemin ise dağıtılmamış olduğunu biliyoruz. Bu örnekte hem büyük, hem de küçük terim öncüllerde O.T. ile zahiren ilgili olup; ne büyük ne de küçük terim sınıfı O.T. ile atfedilen sınıfın tümüne atfedilmiş değildir. Böylece onların her birinin diğeriyle olan ilişkisi bilinmemektedir.

48 Bunun için, haklı olarak *her münâsebeti müşareket sanmak aklın gabâvetindendir* denmiştir. Yani her ilişkiyi ortak olmak olarak görmek kalın kafalılıktır.
49 Baum, *Logic*, s. 155.

İzaak Walton'un tüm takipçileri erdemli olmayı ve olta ile balık avlamayı severler;
Jones, erdemli olmayı ve olta ile balık avlamayı sever;
Jones, İzaak Walton'un takipçisidir.[50]

Bu kıyasta O.T. iki öncülde de dağıtılmamış olduğundan bu sonuç, bu öncüllerden çıkmaz. Bundan dolayı kıyas yanlıştır ve geçersizdir. Geçerli bir kıyas, terimlerin kaplamına girmeyen ve sonuçta bulunması gerekli olmayan bir şeyi içermemelidir.

4. Caiz Olmayan Süreç

Yüklemli kesin kıyasta büyük ve küçük terimlerin öncüllerde ne kadar şumûlü varsa sonuçta ondan fazla olmamalıdır. Çünkü bu iki terimin sonuçtaki şümûlü, öncüllerdeki şümûlünden fazla olursa bunlar, öncüllerde O.T. ile mukayese olunan terimler olmamış olur. Halbuki sonuçtaki terimlerin, öncüllerde O.T. ile ilişkiye sokulan terimler olması kıyasta sonucun garantisidir. Kıyasın işte bu dördüncü kuralının ihlal edilmesinden caiz olmayan süreç (illicit process) yanlışı yani büyük veya küçük terimlerin caiz olmayan işleme sokulması yanlışı ortaya çıkmaktadır.[51]

Bu yanlış, büyük ve küçük terimin dağıtımı ile ilgili bir yanlış olup, ikinci ve beşinci yanlış çeşitleri hariç, kıyas kurallarının çiğnenmesinden dolayı ortaya çıkan diğer biçim yanlışlarını çok yakından ilgilendirmektedir.

Yüklemli bir kıyasın geçerli bir standart formunda, öncüllerde dağıtılmamış olan bir terim neticede dağıtılmış olarak bulunmaz. Geçerli bir delilin sonucu, öncüllerde ihtiva olunan manadan daha muhtevalı olamaz veya onlarda ileri sürüleni aşamaz. Eğer sonuç, caiz olmayarak, öncüllerle ortaya konanı aşarsa kıyas geçersiz olur. Çünkü bu durumda sonuç, terimler hakkında öncüllerde denenden daha çok şey söylemektedir. Terimlerin birinin dağıtılmadığı bir önerme, bu terimin belirttiği sınıf hakkında, dağıtılmamış iken söylediğinden daha çok şey söyler.

50 Luce, *Logic*, s. 160.
51 Bkz. Gazâli, *Mi'yâr*, s. 122; Ebheri, *Tenzîlü'l-Efkâr*, vr. 30 a; Ahmed b. Süleyman el-Mağnisavi, *Mağnisavî Şerhu'l-İstidlaliyye*, İstanbul 1287, s. 48; Mackie, "Fallacies", *The Encyclopedia of Philosophy*, s. 171; Copi, *Intr. to Logic*, s. 172-173; Baum, *Logic*, s. 156-157.

Bunun için bir kıyasın sonucu, öncüllerde dağıtılmamış bir terimi dağıttığında sonuç, o terim hakkında, öncüllerde söylenenden daha çok şey söyler ve kıyas geçersiz olur. Bu caiz olmayan süreç, hem büyük, hem de küçük terimde ortaya çıkabilir.

a. Caiz Olmayan Büyük Terim

Bunu "dağıtılmamış büyük terim yanlışı" diye de adlandırırız.

Bütün köpekler memelidir;
Hiçbir kedi köpek değildir;
Hiçbir kedi memeli değildir!

Bu geçersiz kıyasta sonuç, memelilerin tümünün kediler sınıfından hariç olduğunu söyleyerek, tüm memeliler hakkında bir iddiada bulunmaktadır. Oysa öncüller tüm memeliler hakkında bir iddiada bulunmuyor. Büyük önermede dağıtılmamış büyük terim ile memelilerin bir kısmını köpeklerin oluşturduğu ifade ediliyor. Caiz olmayan bir şekilde sonuçta iddia edilen şey ise, dağıtılmış büyük terim ile kedilerin memeliler sınıfından dışta tutulacağını ileri sürerek, öncüllerde ileri sürülen şeyleri aşmaktadır. Burada kıyasın I. şeklinin sonuç verme şartı da ihmal edilmişir. Zira I. şekilde küçük önerme olumlu olmalıdır.

Tüm avukatlar mantıklıdır;
Hiçbir mühendis avukat değildir;
Hiçbir mühendis mantıklı değildir!

Buradaki yanlış da bir önceki yanlış formundadır. "Mantıklı" büyük terimi büyük önermede yüklem olduğundan dağıtılmamış, aynı terim sonuçta olumsuz olduğundan tümel olarak gelmiş, dağıtılmış durumdadır. Haliyle büyük terimin sonuçtaki kaplamı öncüldeki kaplamını aşmıştır.

Temel ekonomik ve politik değişmeleri savunanlar muhafazakâr liderleri cesurca eleştirenlerdir;
Preostraika yanlıları temel ekonomik ve politik değişmeleri savunurlar;
Preostraika yanlıları muhafazakâr liderleri cesurca eleştirenler değildir!

Bu geçersiz kıyasta da büyük terim, büyük önermede dağıtılmamış, sonuçta ise dağıtılmış olduğundan caiz olmayan büyük terim (illicit major) yanlışı işlenmiştir. Burada olumlu öncüllerden olumsuz sonuç çıkarma yanlışı da işlenmiştir.

Tüm aptal insanlar propagandaya kanarlar;
Hiçbir mantık öğrencisi aptal değildir;
Hiçbir mantık öğrencisi propagandaya kanmaz!

Bu geçersiz kıyasta da caiz olmayan büyük terim yanlışı işlenmiştir. Çünkü büyük önermede dağıtılmamış olan büyük terim sonuçta dağıtılmış olup, öncüllerdeki şümülünü aşmaktadır.

Tatmaya ait hususlar sübjektiftir;
Ahlâk hükümleri tatmaya ait hususlar değildir;
Ahlâk hükümleri sübjektif değildir!

Bu kıyas da caiz olmayan büyük terim ihtiva eder. Çünkü "sübjektif" terimi sonuçta dağıtılmış ama öncülde dağıtılmamıştır. Bu kıyas aşağıdaki şekilde kurulursa yanıltıcılığı daha da artar.

Tatmaya yönelik hususları tartışmayız; ama ahlâkî hükümleri tartışırız;
Tatmaya yönelik hususlar sübjektiftir;
Öyleyse ahlâkî hükümler sübjektif değildir.

b. Caiz Olmayan Küçük Terim

Küçük terimin küçük önermede dağıtılmamış, sonuçta dağıtılmış olarak kullanıldığı kıyasa "caiz olmayan küçük terim (illicit minor) yanlışı" denir.[52] Caiz olmayan büyük terim yanlışında olduğu gibi bu da, öncüllerinde tikel olarak zikredilen bir terimi sonuçta tümel olarak alma ve dağıtılmamış bir terimden dağıtılmış aynı terime yer vererek çıkarımda bulunmaktır.

Bazı kızlar öğrencidir; (K.Ö)
Bütün öğrenciler açıkgözdür;
Bütün kızlar açıkgözdür.

Burada "kız" terimi sonuçta dağıtılmış fakat küçük önermede dağıtılmamıştır. Küçük önermede bazı kızlar öğrenciler sınıfına yerleştirilir ve bu kızlar, kesin olarak açıkgözlüler sınıfındandır. Fakat sonuç, tüm kızların açıkgözlüler sınıfından olduğunu orta-

52 Bkz. Gazâlî, *Mi'yâr*, s. 137; Mağnisavi, *Ş. İstidlaliyye*, s. 48; Copi, *Intr. to Logic*, s. 173; Baum, *Logic*, s. 157.

ya koymaktadır ve böylece o, çok şeyi iddia etmektedir. Eğer bazı kızların açıkgözlü olduğunu ortaya koysaydı ancak o zaman kıyas geçerli olurdu.

Tüm komünistler yıkıcı unsurlardır;
Tüm komünistler mevcut yönetime muhaliftirler;
Mevcut yönetimin tüm muhalifleri yıkıcı unsurlardır.

Burada sonuç, mevcut yönetimin tüm muhalifleri hakkında bir iddiada bulunmaktadır. Oysa öncüller tüm muhalifler hakkında bir iddiada bulunmamaktadır. Çünkü küçük önermedeki küçük terim tikel olup dağıtılmamış durumdadır; sonuçtaki küçük terim ise tümel olup dağıtılmış durumdadır. Böylece sonuç, caiz olmayan bir şekilde öncüllerde ileri sürülen şeyleri aşmakta ve caiz olmayan küçük terim yanlışı yapılmış olmaktadır. Bu, kıyasın III. şekli üzere kurulmuş bir kıyastır. Bundan dolayı bu çıkarımın geçerli olabilmesi için sonucun tikel olarak alınması şarttır.

Tüm avukatların kazancı yerindedir;
Tüm avukatlar mantıklıdır;
Tüm mantıklılar kazancı yerinde olanlardır!

Bu kıyasın sonucunda konu olan "mantıklı" küçük terimi dağıtılmış, fakat aynı terim tümel olumlu önermenin yüklemi olarak kullanıldığı küçük önermede dağıtılmamıştır. Bundan dolayı kıyas geçersizdir. Bir önceki kıyasla aynı şekil üzere kurulan bu kıyasın da geçerlik şartı, sonucun tikel olmasıdır.

Her insan hayvandır; (K.Ö)
Her konuşan insandır;
Her hayvan konuşandır!

İslam mantıkçılarının çoğunun, kitaplarında kıyastaki biçim bozukluğuna örnek olarak verdikleri bu geçersiz kıyasta küçük önerme büyük önermeden daha kapsamlı alınmıştır. Burada küçük terim, olumlu olan küçük önermede yüklem olduğundan tikel olarak alınmış, sonuçta da tikel olacağına tümel alınarak öncüldeki kaplamını aşmıştır. Bu kıyas, IV. şeklin netice verme şartını taşımamaktadır. Zira bu şarta göre, küçük önerme olumlu olursa sonuç daima tikel olur.

5. Sonucu, Öncüllerin Zayıf Olanına Tâbi Kılmama

Bu, kıyasta nicelik ve nitelik yönünden öncül-sonuç uygunluğunu kuramama yanlışıdır. Kıyasta sonuç daima, nicelik ve nitelik bakımından öncüllerin zayıf olanına (ehass, la plus feible partie) tâbidir. Tümele göre tikel, olumluya göre de olumsuz zayıftır. Doğruluk dereceleri itibariyle de ele alacak olursak yakîne göre zanna olan zayıftır.[53] Aşağıda, biri tikel diğeri tümel olan öncüllerden sonuç tikel değil de tümel olarak çıkarıldığından, bu yanlışın yapıldığını görmekteyiz.

Bazı sarılar çiçektir;	Bazı B ler O dur;
Her çiçek güzeldir;	Her O K dır;
Her güzel sarıdır!	Her K B dır.

Burada sonuç tikel olmadığı için konusu olan "güzel" terimi tümel, küçük önermede ise tikeldir. Böyle olunca küçük terim sonuçta, öncüllerde sahip olduğu kaplamdan daha fazla bir kaplama sahip olmuş olur. Bu da kıyasın dördüncü kuralına aykırıdır.

Her okuyucu bir şeyler öğrenir;	Her O B dır
Bazı okuyucular sabırsızdır;	Bazı O K dır
Her sabırsız bir şeyler öğrenir!	Her K B dır.

Bu kıyas da, sonucun konusu tikel değil de tümel olarak alındığından, geçersizdir.

Bazı insan canlıdır;
Hiçbir cemâd (cansız) canlı değildir;
Bazı insan cemâd (cansız)dır!

53 Önermelere göre sonucun neye tâbi olacağını şöyle gösterebiliriz:

Öncüller	Sonuç
Tikel-tümel	Tikel
Tikel-tikel	Sonuç çıkmaz
Olumlu-olumlu	Olumlu
Olumsuz-olumlu	Olumsuz
Olumsuz-olumsuz	Sonuç çıkmaz
Yakîni-yakîni	Yakîni (Eksik tümevarım ve analoji hariç. Çünkü bunlarda sonuç, öncüllerden daha kapsamlıdır).
Yakîni-zanni	Zanni
Zanni- zanni	Zanni

Bunların son üçü, kıyasın içeriği, diğerleri biçimi ile ilgilidir.

Bu kıyas da geçersizdir. Çünkü öncüllerden biri olumsuz ise O.T. sonucun iki teriminden birinden ayrılmış olacağından artık iki terim (yani O.T. ile sonuçtaki küçük veya büyük terim)'in birleşmesi mümkün olamaz. Bu örnekte O.T. olan "canlı" terimi, büyük terim olan "cemâd"dan ayrıldığından, küçük terim olan "insan" ile "cemâd" arasında olumlu bir hüküm vermeyi gerekli kılamamaktadır. Şu örnekte de durum böyledir.

Her insan canlıdır;
Hiçbir insan uçmaz;
Bazı canlılar uçar.

Olumluda ya küçük terimin ya da büyük terimin O.T.'e uygun olduğuna, olumsuzda ise iki terimden birisinin O.T.'e uygun olamayacağına nazaran bunların aralarında uygunluk bulunduğunu inkâr edici yani birini diğerinde reddeden bir önermeye gerek duyar. Bu itibarla sonucun olumlu olması mümkün olmayıp, öncüllerin biri olumsuz olduğunda sonucun da elbette olumsuz olması gerekir. İşte yukarıda bu husus gözetilerek olumsuz öncülden olumsuz sonuç çıkartılmadığından kıyas geçersizdir.

Biri yakînî, diğeri zannî iki öncülden zannî değil de yakînî bir sonuç çıkarma yanlışı ise içerik (mana) yanlışları ile ilgili bir hususdur.

6. Olumsuz Öncüllerden Sonuç Çıkarma

a. İki Olumsuz Öncül Kullanma[54]

İki olumsuz öncüllü olan hiçbir yüklemli kıyasın standart formu geçerli değildir. Çünkü bu durumda öncüller arasında doğruluk ve kapsam itibariyle bir ilişki kurulamaz. Yine böyle bir durumda O.T.'in diğer iki terimle birleşmesi ve birbirine uygunluğu olumsuz kılınırsa, O.T.'den ayrılmış olan bu iki terimin birleşip birleşmediği veya uygun olup olmadığı malum olamaz.

Olumsuz önermelerin ileri sürdüğü şeyi hatırladığımızda bu altıncı kuralın çiğnenmesinin nasıl yanlışa yol açtığını kolayca

54 Bu tür biçim yanlışına Copi, "Münhasır Öncüller Yanlışı" adını vermektedir. (Bkz., Copi, *Intr. to Logic*, s. 174)

görürüz. Her hangi bir olumsuz önerme, bir sınıfın tümünün veya bir kısmının diğer sınıfın tümünden hariç tutulacağını öne sürerek, hesaba katılan sınıfı diğer sınıftan uzak tutar. İki olumsuz öncül sadece küçük terimi bütün olarak veya kısmen O.T.'in tümünden veya bir kısmından hariç tutmuştur ve büyük terim de tüm olarak veya kısmen O.T.'in tümünden hariç tutulmuştur. Yani küçük ve büyük terim kısmen veya tamamen O.T.'den dışta tutulmuştur. Fakat O.T.'den dışta tutulan ve birbiriyle nasıl ilişkili olduğu bilinmeyen küçük terime büyük terimde olan muhtevayı geçerli olarak sonuçta yükleme veya yüklememe imkânı ortaya çıkmaz. Örneğin;

İnsan ezeli değildir;
Hayvan da ezeli değildir;
İnsan hayvan değildir!

kıyasında, yukarıda açıkladığımız nedenlerden dolayı sonuç yanlış ve geçersizdir.

İnsanın taş olması imkânsızdır;
Taşın canlı olması imkânsızdır;
İnsanın canlı olması imkânsızdır!

E E E formunda olan ve iki olumsuz öncülle kurulan bu kıyas da yanlış ve geçersizdir. Hem burada kıyasın I. şeklinde küçük önermenin olumlu olma şartı ihlal edilmiştir.

Hiçbir insan taş değildir;
Hiçbir konuşan taş değildir;
Hiçbir konuşan insan değildir!

Yine E E E formunda olan bu kıyasta iki olumsuz öncülden sonuç çıkarma yanlışı işlenmiştir. Kıyasın II. şeklinden olan bu kıyasta II. şeklin şartına da uyulmamıştır. Zira bu şarta göre olumlu ve olumsuzluk yönünden öncüllerin farklı olması gerekir.

Yüklemli kesin kıyasın geçerli bir standart formu, olumsuz sonuca sahip olmadıkça olumsuz bir öncül edinemez. Olumsuz sonuç çıkma durumunda ise iki değil ancak bir olumsuz öncül edinebilir. Bu kuralın ihlali, yukarıda verdiğimiz ve aşağıda da vereceğimiz iki geçersiz kıyasta görüldüğü gibi, iki olumsuz öncül yanlışını doğurur.

Hiçbir hüzünlü aktör mutlu değildir;
Bazı komedyenler mutlu değildir;
Bazı komedyenler hüzünlü aktör değildir.

E O O formunda kurulan bu kıyas geçersizdir. Kıyasın II. şekli üzere kurulan bu kıyasın geçerli olabilmesi için iki öncülünden birinin olumsuz olması yeterlidir.

Hiçbir pazar mantık çalışmak için güzel bir gün değildir;
Hiçbir pazar iş günü değildir;
Tüm iş günleri mantık çalışmak için güzel gündür!

E E A formunda olan ve iki olumsuz öncülden bir olumlu sonuca varan bu kıyas da geçersizdir. Kıyasın III. şekli üzere kurulan bu kıyasın geçerli olabilmesi için küçük önermenin olumlu, sonucun ise tikel olması gerekirdi.

b. Olumsuz Bir Öncülden Olumlu Sonuç Çıkarma

Kıyasta olumlu bir sonuç, bir sınıfın ya tüm olarak ya da kısmen ikinci sınıfta ihtiva edildiğini iddia eder. Bu ancak, birinciyi ihtiva eden ve bizzat ikincide ihtiva olunan bir üçüncü sınıfın olduğunu iddia eden öncüllerle doğrulanır. Diğer bir ifadeyle, bir olumlu sonuç gerektirmede her iki öncül de kapsamına aldığı sınıfı dile getirmelidir. Fakat kapsama alınan sınıf sadece olumlu önermelerle ifade olunabilir. Böylece olumlu bir netice mantıksal olarak sadece olumlu iki öncülü takip eder. Zira, eğer iki öncül veya bir öncül olumsuz ise netice olumlu olmayıp, olumsuz olma zorunda kalacaktır. Biçimi bozuk (geçersiz) olan aşağıdaki kıyaslarda, kıyasın İşte bu altıncı kuralının ihlal olunarak kurulduğu, olumsuz bir öncülden olumlu sonuç çıkarma yanlışını görmekteyiz.

Bazı iyi aktörler kuvvetli değildir;
Tüm profesyonel güreşçiler kuvvetlidir;
Tüm profesyonel güreşçiler iyi aktördür!

O A A formunda olan bu kıyas biçim olarak bozuktur. Kıyasın II. şeklinden olan bu örnekten ancak E A E formundan yani büyük önerme ve sonucu tümel olumsuz olarak geçerli bir sonuç çıkarılabilir.

Bazı insanlar güzel yazı yazamaz;
Tüm hattatlar güzel yazı yazar;
Bazı hattatlar insandır.

O A I formunda olan bu kıyas da geçersizdir. Yine kıyasın II. şekli üzere düzenlenen bu bozuk kıyasın geçerli olarak sonuç vermesi için E A E formunda yani büyük önermenin ve sonucun tümel olumsuz alınması gerekir.

Bazı çikolatalı pastalar zengin tatlı çeşidinden sayılmazlar;
Tüm çikolatalı pastalar şişmanlatıcı yiyeceklerdir;
Bazı şişmanlatıcı yiyecekler zengin tatlı çeşidinden sayılırlar!

Yine O A I formunda olan bu kıyas da geçersizdir. Kıyasın III. şeklinden olan bu kıyas E A O formunda yani büyük önerme tümel olumsuz, sonuç da buna göre tikel olumlu değil de tikel olumsuz olarak alınırsa geçerli sonuç çıkabilir.

7. Olumlu Öncülden Olumsuz Sonuç Çıkarma

İki olumlu öncülden geçerli olarak olumsuz sonuç çıkarılamaz. Çünkü küçük önerme ve büyük önermede O.T.'in diğer iki terim ile uygunluğu onaylanıp, her iki terim de O.T. ile birleşmiş ise küçük ve büyük terim bu durumunu yani O.T. ile elverişli olduğunu sonuçta da korumak zorundadır. O.T. vasıtasıyla öncüllerde (büyük ve küçük terimde) onaylanan mana sonuçta reddedilemez. Eğer reddedilirse sonucun öncüller ile bir münasebeti olmayıp o, başka bir hüküm demek olur. İşte bundan dolayı kıyasın yedinci kuralının ihlal edilmesi olumlu öncüllerden olumsuz sonuç çıkarma yanlışını doğurmaktadır. Örnek:

Rüşvet vermek ahlâk dışı bir davranıştır;
Ahlâk dışı bir davranış kötülenmiştir;
Rüşvet vermek kötülenmiş değildir!

Bu öncüllerden böyle bir tutarsız netice çıkarılamayacağından A A E formunda olan bu kıyas geçersiz ve yanlıştır. Kıyasın I. şekli üzere kurulan bu kıyasın geçerli olabilmesi için sonucun tümel olumsuz (E) değil de tümel olumlu (A) olması gerekirdi. Burada büyük terim öncülde dağıtılmamış, sonuçta ise dağıtılmış durumda olduğundan bu, kıyasın dördüncü kuralına da aykırıdır.

Tüm goriller primattır;[55]
Tüm primatlar memelidir;
Bazı memeliler goril değildir!

Bu kıyas da kıyasın sonuç vermeyen A A O modu üzere kurulmuş olup geçersiz ve yanlıştır. Burada O.T. olan "primat", küçük önermede dağıtılmış, büyük terim olan "goril" hem büyük önermede hem de sonuçta dağıtılmıştır. Kıyasın olumsuz öncülü de yoktur. Fakat sonuç, memeliler sınıfının en azından bir üyesinin goriller sınıfının bir üyesi olmadığını ileri sürer. Böylece öncüller arasında doğruluk ve kapsam yönünden olan ilişki olumlu iken sonuçta olumsuz kılınarak geçersiz bir sonuç çıkarılmıştır.

Tüm şahinler gagalıdır;
Tüm gagalılar kuştur;
Bazı kuşlar şahin değildir!

Bu öncüllerden geçerli olarak ancak tikel olumlu bir sonuç çıkabilir. A A O formunda olan bu kıyasta sonuç tikel olumsuz olmakla sonuçta tümel ve dağıtılmış olan büyük terim, büyük önermede tikel ve dağıtılmamış olan büyük terimin kaplamını aşmaktadır. Bundan dolayı burada, kıyasın dördüncü kuralının ihlali sonucu, caiz olmaya süreç yanlışı da işlenmiştir.

8. İki Tikelden Bir Sonuç Çıkarma

Kıyasın niceliği ile ilgili olan sekizinci kuralını ihlal etmek bu yanlışı doğurur. Tikel önermenin konusunda cüziyyet bulunduğundan ve olumlularda ise yüklemin kaplamı konunun kaplamıyla sınırlı olduğundan, O.T.'in dahi (ister konu ister yüklem olsun, yani gerek küçük önermede gerekse büyük önermede bulunsun) tümel bir mana ifade edemeyip, iki defa da tikel olacaktır. Bu ise kıyasın üçüncü kuralına aykırıdır. Öyleyse, aşağıdaki örneklerde görüldüğü gibi, kıyasta öncüllerin I I veya I O olması imkânsızdır.

Tam bir kıyas, öncelikle, bir yüklemin ait olduğu konuya (mevzu) uygun olduğunu yahut uygun olmadığını ifade eden bir tümel önermeden, ikinci olarak bir veya birkaç nesnenin o konu-

55 Primat: Maymun türlerini içine alan memeliler takımı.

ya dahil olup olmadığını ifade eden belirli veya tikel önermeden, üçüncü olarak o yüklemin o konuya (yani küçük terime) de uygun olması yahut uygun olmaması gerektiğine hükmedici bir sonuçtan ibaret olmasıyla tam kıyasta mutlaka bir tümel önermenin bulunması şart olduğundan, iki tikel önermeden bir sonucun çıkması mümkün değildir.

Bazı Marksistler ihtilalcidir; (I)
Bazı faşistler ihtilalcidir; (I)
Bazı faşistler Marksisttir. (I)

Kıyasın II. şeklinden olan bu geçersiz kıyasta II. şekil gereği büyük önerme tümel, küçük önerme ise olumsuz olmalıydı. Küçük önerme olumsuz olmadığından O.T. her iki öncülde de tikel olarak alınmıştır. Halbuki kıyasın üçüncü kuralı gereği O.T.'in, öncüllerin birinde olsun tüm kaplamıyla yani tümel (dağıtılmış) olarak alınmalıdır.

Bazı böcekler sokmazlar; (O)
Bazı böcekler arı değildir; (O)
Bazı arılar sokmazlar! (O)

Bu kıyas da geçersizdir. Zira burada hem iki tikelden hem de olumsuz öncüllerden sonuç çıkarma yanlışı işlenmiştir. O.T. her iki öncülde de tikel olduğu için, burada bir üçüncü yanlış daha vardır ki o da dağıtılmamış O.T. yanlışıdır. Bu örnekte iki öncül de tikel olarak alındığından, küçük önermede dağıtılmamış konu olarak alınan O.T.'in fertleri (bazı böcekler), büyük önermede de dağıtılmamış konu olarak alınan O.T.'in fertleri ile aynı olmayabilir. Bu takdirde büyük terim (sokmaz) ile küçük terim (arı) arasında iştirak sağlanmadığından, büyük terimdeki hükmü sonuçta küçük terime de vermek caiz olmaz. III. şekilden olan bu kıyastan E I O formunda geçerli bir sonuç çıkartılabilir.

Bazı insanlar âlimdir; (I)
Bazı müzisyenler âlim değildir; (O)
Bazı müzisyenler insan değildir! (O)

Bu kıyasta da, hem iki tikelden bir sonuç çıkarma hem de caiz olmayan süreç yanlışı işlendiğinden, geçersiz ve yanlıştır. Burada büyük terim büyük önermede dağıtılmamış, sonuçta ise

dağıtılmış olduğundan caiz olmayan büyük terim yanlışı işlenmiştir. Böylece büyük terimin kaplamı öncüldeki kaplamını aşmaktadır; bu ise kıyasın dördüncü kuralına aykırıdır. II. şekil üzere kurulan bu kıyasta, şekil gereği, büyük önerme tümel olmalıdır.

II. KIYASIN ŞEKİLLERİNİN NETİCE VERME ŞARTLARINI İHLALDEN DOĞAN YANLIŞLAR

Yüklemli kesin kıyasların, O.T.'in bulunduğu yere göre şekillere,[56] önermelerin nitelik ve niceliğine göre de modlara (darb) ayrıldığını biliyoruz. Rasgele iki önermenin, O.T. ile, kıyasın şekillerinden birine göre birleşmesiyle geçerli bir kıyas meydana gelmez. Dört önerme (A E I O) çeşidi, iki öncül ve bir sonuç olarak, üçer üçer alınınca altmış dört mümkün ilişki yani altmış dört çeşit mod bulunur.[57] Fakat kıyas kuralları dikkate alınınca bu altmış dört modun elli dördü sonuç vermez. Karşılaştığımız bir kıyas, sonuç veren şu on mod üzere kurulmamışsa onu geçersiz ilan etmek hakkımızdır.

A A A A E E A O O E A O I A I

A A I A I I E A E E I O O A O

Sonuç veren bu on moddan dört kıyas şekline göre 10x4=40 çeşit kıyas elde etme imkânı vardır. Fakat bu kırk kıyasın da hepsi geçerli sonuç vermez. Çünkü kıyasın belli bir şekil üzere sonuç vermesi için o şekillerin bağlı bulunduğu özel kurallara

56 O.T.'in küçük önermede yüklem, büyük önermede konu olduğu şekle *I. şekil*, her iki öncülde de yüklem olduğu şekle *II. şekil*, her iki öncülde konu olduğu şekle *III. şekil*, küçük önermede konu, büyük önermede yüklem olduğu şekle ise *IV. şekil* denir. Aristoteles'in *kıyas-ı mükemmel*, İslam mantıkçılarının *Mi'yâru'l-U'lûm* dedikleri birinci şekildir. IV. şekil, XV. asırdan sonra rağbet görmüştür. İslam mantıkçılarından Fârâbi, İbn Sînâ ve Gazâli de bunu kıyas şekillerinden saymamışlardır. Ancak Razi, Ehberi vs. müteahhirin mantıkçılar IV. şekle itibar etmişlerdir. (İzmirli, *F. Dersleri*, s. 202, 204) (Bu şekiller ve geçerli sonuç çıkma şartları için bkz. Musa b. Meymun, "Mantık Terimleri Risâlesi", Nşr. ve çev. Mübahat Türker, *DTCFD.*, C. XVIII, Sayı: 1-2, Ankara 1960, s. 51; İbn Sînâ: *Şifa-IV*, s. 107; Gazâli, *Kıstas*, s. 40-49; Hans Reichenbach, *Lojistik*, çev. H. Vehbi Eralp, İstanbul 1939, s. 51; Emiroğlu, *Ana Hatlarıyla Klasik Mantık*, s. 174-187)

57 Bu altmış dört mümkün ilişkinin listesi için bkz. İzmirli, *F. Dersleri*, s. 206; Öner, *Klasik Mantık*, s. 111.

uyması gerekir. Bu demektir ki klasik mantıkta, kıyasın kurallarına ve netice verme şartlarına uyulmadığında, önermeleri birbiriyle geçersiz ilişkiye sokma imkânı geçerli olanından fazladır. Kırk mümkün kıyas çeşidinden I. şekilde dört, II. şekilde dört, III. şekilde altı, IV. şekilde ise beş olmak üzere toplam ondokuz ilişki geçerli olarak kurulabilir[58] ki buna "eşkâl-ı erba'anın on dokuz durûb-u münteccesi (yani dört kıyas şeklinin geçerli netice veren on dokuz modu)" denir.[59] Geri kalan birleşmeler kıyas değildir.

Şimdi, kıyasın dört şeklinin netice veren modlarına ve netice verme şartlarına uymamaktan doğan biçim yanlışlarına geçebiliriz.

1. Kıyasın I. Şeklinde İşlenen Yanlış

Bazı çiçekler sarıdır;	Bazı O B dir;
Her papatya çiçektir;	Her K O dur;
Bazı papatya sarıdır!	Bazı K B dir.

Kıyasın I. şekli üzere kurulan bir kıyasta küçük önerme olumlu, büyük önerme de tümel olmazsa geçerli bir sonuç çıkmaz.[60] Yukarıdaki kıyasta, şekil gereği büyük önerme tümel olarak alınmadığından dağıtılmamış O.T. yanlışı işlenmiştir. Zira O.T. her iki öncülde de dağıtılmamıştır.[61]

Tümel değil de tabii bir önermeyi büyük önerme olarak almak da, I. şeklin geçerli sonuç verme şartını ihlal ederek, biçim yanlışına yol açar. İslam mantıkçılarından çoğunun kitabında yer alan şu iki bozuk kıyas[62] buna örnektir.

58 Kıyasın IV. şeklini kabul etmeyenlere göre 4+4+6=14 müntec mod vardır. (Bkz. İbn Meymun, *age*, s. 25)

59 Bkz. İzmirli, *F. Dersleri*, s. 213; Öner, *age*, s. 122.

60 İbn Sînâ, *Şifa –IV*, s. 108-109; Ebheri, *İsagoci*, s. 4; İzmirli, *F. Dersleri*, s. 197.

61 Netice vermeyen I A I modu üzere kurulan bu kıyastan ancak IV. şekil üzere geçerli bir kıyas kurulur.
Bazı B O dur;
Her O K dır ;
Bazı K B dir.

62 İslam mantıkçılarından, tabii bir önermeyi tümel önerme yerine almadan dolayı ortaya çıkan yanlışı biçim yanlışı değil de içerik yanlışı olarak kabul edenler olmuşsa da (bkz. Tahtani, *Ş. Şemsiyye*, s. 135; Meybuzi, *Ş. Şemsiye*, s. 178; Kilisli, *Hâşiye-i Cedîde*, s. 464) genel kanaat, böyle bir yanlışın biçim yanlışı olduğu doğrultusundadır.

İnsan hayvandır;
Hayvan cinstir; (B.Ö)
İnsan cinstir.

Buradaki bozukluk büyük önermenin tümel olmamasındandır. Zira burada büyük önerme tümel değil, tabiîdir; sonuçta ise haricî olan yerine zihnî olan alınmıştır. Zihnî olanı haricî yahut da haricî olanı zihnî olanın yerine almak suretiyle buna benzer yanlışlar yapılır. Örnek:

Zeyd insandır;
İnsan tümeldir; (B.Ö)
Zeyd tümeldir.

Görünüşte sağlam olan bu kıyasta, büyük önerme tümel olarak değil de tabiî olarak alındığından, kıyasın I. şeklinin şartı açıkça ihlal edilmiş olup sonuç bozuktur.[63] Bu iki kıyasın görünüşte A A A formunda olduğu ve bunun da I. şeklin netice veren modundan olduğu akla gelebilir. Halbuki A önermelerinden biri görünüşte tümel, gerçekte ise tümel değildir.

Ciğerde kemik yoktur;
Her insanda ciğer vardır;
Her insanda kemik yoktur!

Bu bozuk kıyasta da büyük önerme I. şeklin şartına uygun olarak alınmamıştır. E A E formunda kurulan bu kıyas, geçerli gibi görünse de aslında öyle değildir. Çünkü büyük önerme tabiî olarak alınmıştır. Gazâlî, "Bu kıyasın doğru olabilmesi için sonucun, "Her insanda olanda (ciğer) kemik yoktur" şeklinde çıkarılması gerekir."[64] der.

Büyük önermenin tikel, küçük önermenin ise olumsuz veya mümkine bir önermeden I. şekle göre kurulan bir kıyas da biçim yönünden bozuktur, geçersizdir. İbn Sînâ'ya göre akdü'l vaz fiilî olduğundan, kıyasta O.T bilfiil zikredilmelidir ki küçük terim O.T.'de bilfiil mevcut olsun. Küçük terim, öncelikle, öncüldeki şekliyle ortaya çıkarılmalıdır ki mevcudiyeti bilfiil ortaya çıksın. (Yani büyük terimdeki hükmün küçük terime intikali bilfiil zik-

63 Ebherî, *Tenzîlü'l-Efkâr*, vr. 30 a; Tahtanî, *age*, s. 135; Şevkî, *a'la'l-Fenârî*, s. 23.
64 Gazâlî, *Mi'yâr*, s. 129.

redilen O.T. vasıtasıyla olur.) Böyle bir kıyasta büyük önerme ile küçük önerme arasına tam bir ilişki (indirac) kurulmamış ve geçerli bir sonuç elde edilmemiş olur.[65]

Her insan hayvandır;
Bazı hayvan attır; (B.Ö)
Bazı insan attır!

Büyük önermenin tikel, küçük önermenin ise tümel olarak alınıp, I. şeklin geçerli sonuç verme şartları ihlal edildiğinden dolayı bu kıyas geçersizdir.[66] Eğer büyük önerme tikel anlamda alınırsa küçük terim, O.T.'in altında münderiç olmaz. Çünkü büyük önermedeki hüküm O.T.'in bazı fertleri üzerine verilmiş ve küçük terimin, bu bazı fertlerinden başkası olması mümkündür. Durum böyle olunca hüküm, büyük terimden küçük terime geçmemiş olur.[67] Burada O.T. her iki öncülde de tikel alınmıştır. Bu dağıtılmamış O.T. yanlışıdır.

Hiçbir insan at değildir;
Her at hayvan (canlı)'dır; (B.Ö)
Hiçbir insan hayvan (canlı) değildir!

I. şekilde küçük önermenin olumlu olma şartı ihlal edildiğinden dolayı, bu kıyas da geçersizdir. Çünkü küçük önerme olumsuz olunca, büyük terimdeki hükmün O.T. vasıtasıyla sonuçta küçük terime de verilme imkânı kalmamaktadır. Burada büyük önermedeki büyük terim dağıtılmamış, halbuki sonuçtaki büyük terim ise dağıtılmış; böylece caiz olmayan süreç yanlışı işlenmiştir. "İnsan" terimi "hayvan" büyük terimine iştirak eden "at" terimine iştirak etmiyor diye "hayvan" terimine de iştirak etmeme zorunluluğu çıkarılamaz.

Sadece insan gülendir; (K.Ö)
Bütün gülenler canlıdır;
Sadece insan canlıdır.

Bu yanlış kıyasta da olumluymuş gibi görünen küçük önerme aslında, bir önceki kıyasta olduğu gibi, olumsuz alınarak

65 Bursevî, *Mîzânu'l-İntizâm*, s. 311.
66 Mağnisavî, *Ş. İstidlalliye*, s. 47.
67 Tahtanî, *Levâmi'*, s. 257.

kıyasın I. şeklinin geçerli sonuç çıkma şartı ihlal edilmiştir. Gazâlî bunu şöyle açıklar:

> Buradaki yanlışın kaynağı "sadece" sözündedir. Kıyası kuran onu, ikinci önermede tekrarlamayıp, sonuçta tekrar ortaya çıkarmıştır. Bu durumda sonucu tekrar gözden geçirmek gerekir ki "İnsan canlıdır" hükmü çıksın; ya da ikinci öncüle dönmek gerekir ki, önermenin yanlışlığını vurgulamak için "sadece gülenler canlıdır" densin. "Sadece insanlar gülendir" önermesi, "Başkaları değil de sadece insan gülendir" hükmündedir. Dikkat edilirse burada iki önerme vardır: "İnsan gülendir" ve "İnsan dışındakiler gülen değildir." Şayet sen "Gülenler canlıdır" dersen, iki öncülden birinin yüklemi üzerine hükmedersin, o da "İnsan gülendir" önermesidir. Bu durumda ikinci önerme (İnsan dışındakiler gülen değildir)nin yüklemi üzerine vereceğin hükmü terketmiş olursun. İki öncülden birisini bir şey üzerine hükme bağlamak istersen, sonuçta da aynı hükmü vermen gerekir. Çünkü ne zaman O.T.'e birşeyle hükmedersen hüküm, O.T.'den küçük terime geçer."[68]

2. Kıyasın II. Şeklinde İşlenen Yanlış

İkinci şekle göre kurulup da, iki öncülden birinin olumsuz olarak alınmadığı veya büyük önermenin tümel olmadığı bir kıyas geçersizdir.

Her B O dur;
Her K O dur;
Her K B dir.

II. şekilden olan bu geçersiz kıyasta öncüllerin biri olumsuz olarak alınmayınca dağıtılmamış O.T. yanlışı işlenmiştir.

Her insan hayvandır;
Bazı at hayvandır;
Bazı at insandır.

Öncüllerden birisinin olumsuz olarak alınmayarak, II. şeklin netice verme şartının ihlal edildiği bu kıyas da geçersizdir. Zira bu şartın ihlali sonucunda dağıtılmamış O.T. yanlışı işlenmiştir.

68 Gazâlî. *Mi'yâr*, s. 128.

Bazı üniversite öğrencileri mantık okur;
Bazı fakülteliler mantık okumazlar;
Bazı fakülteliler üniversite öğrencisi değildir!

Büyük önermesi tümel değil de tikel olarak alınan bu kıyasın da biçimi bozuktur. II. şekilde eğer büyük önerme tikel olursa, küçük terim O.T.'in kaplamına girerek büyük terim ile münasebet kurma imkânını bulamaz. Çünkü büyük önermedeki hüküm O.T.'in bir kısmı üzerindedir ve küçük terimin, büyük önermede O.T. ile mukayese olunan tikel haldeki büyük terimin içine girmeyen fertlerden olması mümkündür.[69] Haliyle büyük önermedeki hüküm O.T. vasıtasıyla küçük önermeye geçirilmiş olmuyor ki büyük terimdeki mana da sonuçta küçük terime verilmiş olsun. Burada kıyasın yedinci kuralı ihlal edilerek iki tikelden bir sonuç çıkarma yanlışı işlenmiştir. Bu durumda büyük terim öncülde dağıtılmamış, sonuçta ise dağıtılmış olup; sonuçtaki kaplamı öncüldeki kaplamını aşmıştır. Bu da caiz olmayan (büyük terim) süreç yanlışıdır. Bu kıyas, kıyasın geçerli netice vermeyen I O O formu üzere kurulmuştur.

Bazı insanlar âdildir;	Bazı O B dir;
Engin âdil değildir;	Hiçbir A B değildir;
Engin insan değildir!	Hiçbir A O değildir!

Büyük önermenin tümel değil de tikel olarak alındığı bu kıyas da geçersizdir. Bir önceki örnekte olduğu gibi, burada da caiz olmayan (büyük terim) süreç yanlışı işlenmiştir. Zira büyük terim büyük önermede dağıtılmamış, sonuçta ise dağıtılmış durumdadır. Formu ise I E E üzeredir ki bu, kıyasın geçersiz bir formudur.

3. Kıyasın III. Şeklinde İşlenen Yanlış

III. şekil üzere kurulan bir kıyasta küçük önerme olumlu, sonuç da tikel olmadığında kıyas geçerli olmaz. Küçük önerme olumsuz olursa, büyük önerme ya olumlu ya da olumsuz olacaktır. Büyük önerme olumsuz olunca (kıyasın altıncı kuralı ihlal edilerek) olumsuz öncüllerden olumlu sonuç çıkarma yanlışı; eğer

69 Mağnisavî, Ş. *İstidlalliyye*, s. 39.

olumlu olursa, şu örnekte görüldüğü gibi, (kıyasın dördüncü kuralı ihlal edilerek) caiz olmayan süreç yanlışı doğacaktır.

Tüm ders kitapları özenle hazırlanmıştır;
Hiçbir ders kitabı zararlı değildir;
Hiçbir zararlı şey özenle hazırlanmış değildir!

Bu geçersiz kıyasta hem küçük önerme olumsuz, hem de netice tümel alınarak III. şeklin iki kuralı da ihlal edilmiştir. Burada kıyasın dördüncü kuralı ihlal edilerek, caiz olmayan (büyük terim) süreç yanlışı işlenmiştir. Zira büyük önermede büyük terim dağıtılmamış, sonuçta ise dağıtılmış olup büyük terimin sonuçtaki kaplamı öncüldeki kaplamını aşmaktadır.

Tüm yılanlar sürüngendir;
Bazı yılanlar tehlikeli hayvan değildir;
Bazı tehlikeli hayvanlar sürüngen değildir!

Sonuç her ne kadar doğru olsa da, bu öncüllerden geçerli olarak bu sonuç çıkarılamaz. Kıyasın III. şekli gereği küçük önermesi olumlu değil de olumsuz olarak alınan bu kıyasta caiz olmayan (büyük terim) süreç yanlışı işlenmiştir. Çünkü büyük terim, büyük önermede dağıtılmamış, sonuçta ise dağıtılmıştır. Bazı yılanların sürüngenlerden olan tehlikeli hayvan olmayışı, bazı tehlikeli hayvanların da sürüngenler sınıfından olmasına mani değildir.

Araba yararlıdır;	Her O B dir; (A)
Araba masraf çıkartır;	Her O K dır; (A)
Masraf çıkartan yararlıdır!	Her K B dir! (A)

Bu öncüllerden geçerli olarak ancak;

Bazı masraf çıkartan şeyler yararlıdır! (A A I)

sonucu çıkabilir. A A A modu ancak I. şekil üzere kurulan bir kıyasta geçerli sonuç verir. Kıyasın III. şeklinde sonucun tikel olması şartı ihlal edildiğinden bu kıyas geçersizdir. Çünkü küçük önerme daima olumlu olduğu için yüklemi olan küçük terim (masraf çıkartır) tikel olarak alınmış, küçük terim sonuçta konu olduğundan hiçbir zaman tümel olarak alınamaz. Eğer alınırsa, bu geçersiz kıyasta olduğu gibi, kıyasın IV. kuralına aykı-

rı olarak küçük terimin sonuçtaki kaplamı öncüldeki kaplamını aşmış ve caiz olmayan (küçük terim) süreç yanlışı işlenmiş olur.

Bazı hayvan attır;
Bazı hayvan insandır;
Bazı insan attır!

Öncüllerin ikisinin de tikel olarak alınıp, III. şekle göre kurulan bu kıyasın bozuk olduğu ilk bakışta açıkça görülmektedir. Kıyasın üçüncü ve sekizinci kuralı gereği, diğer şekillerde olduğu gibi, III. şekilde de öncüllerin birisinin olsun tümel olarak alınması gerekir. Bu kurallar çiğnendiğinden dolayı yukarıdaki kıyasta dağıtılmamış O.T. yanlışı ve iki tikelden bir sonuç çıkarma yanlışı işlenmiştir.

4. Kıyasın IV. Şeklinde İşlenen Yanlış

IV. şekil üzere kurulan bir kıyasta büyük önerme olumlu iken küçük önerme tümel değil de tikel olarak alınırsa kıyas geçersiz olur.

Her feminist özgürlüğüne düşkündür;	Her B O dur;
Bazı özgürlüğüne düşkün olanlar şehittir;	Bazı O K dır;
Bazı şehitler feministtir!	Bazı K B dir!

Bu geçersiz kıyasta küçük önerme IV. şekil gereği tümel olarak alınmayıp tikel alındığından dağıtılmamış O.T. yanlışı işlenmiştir. Çünkü örnekte O.T. olan "özgürlüğüne düşkün", öncüllerin ikisinde de tikel olarak alınmıştır. Bu ise kıyasın III. kuralına aykırıdır.

Araba yol kateder;	Her B O dur (A)
Yol kateden enerji tüketir;	Her O K dır (A)
Her enerji tüketen arabadır.	Her K B dir (A)

Bu kıyasta küçük önerme olumlu olduğundan, IV. şekil gereği sonucun tikel değil de tümel olarak alınmasından dolayı sonuç geçersizdir. Sonuç I değil de A olarak alınınca caiz olmayan (küçük terim) süreç yanlışı işlenmiştir. Çünkü büyük terim, büyük önermede tümel, sonuçta ise tikeldir. Böylece büyük terimin öncüldeki kaplamı sonuçtaki kaplamından fazladır. Küçük terim ise küçük önermede tikel, sonuçta ise tümeldir. Böyle olunca küçük terimin öncüldeki kaplamı sonuçtakinden azdır. Her iki durum da kıyasın V. kuralına aykırıdır.

Bazı eğitici filimler belgesel değildir;
Her belgesel yararlıdır;
Bazı yararlılar eğitici filim değildir!

Bu kıyas, geçerli sonuç vermeyen mod (O A O) üzere kurulmuştur. Olumsuz modlarda büyük önerme tümel değil de tikel alınarak IV. şeklin geçerli sonuç verme şartına uyulmamıştır. Bu şartın ihlal edildiği bu geçersiz kıyasta büyük önermede büyük terim dağıtılmamış, sonuçta ise dağıtılmış olduğundan caiz olmayan (büyük terim) süreç yanlışı işlenmiştir. Zira büyük terimin sonuçtaki kaplamı öncüldeki kaplamını aşmaktadır.

III. ŞARTLI KIYASLARDA YANLIŞ

1. Mukaddemi Onaylamama

Bu yanlış, sonuçta taliyi belirleme gayretiyle şartlı bir kıyasın küçük önermesindeki mukaddemi hariç tutma veya inkâr (nefy) etme faaliyetinden ibarettir.[70] Bu, yüklemli kesin kıyastaki dağıtılmamış terim yanlışı veya caiz olmayan süreç yanlışı gibidir. Şartlı kıyaslarda küçük önerme mukaddemi onaylamadığında (nefy veya reddettiğinde) talinin onaylanması zorunluluk kazanmaz. Diğer birçok yanlışta olduğu gibi, bu faaliyet de gerçekten mantıkî bir haksızlıktır. Örneğin;

Eğer o zehir almışsa ölecektir;
O zehir almamıştır;
O ölmeyecektir!

burada büyük terim, öncülde dağıtılmamış, sonuçta ise dağıtılmış, haliyle sonuçtaki büyük terimin kaplamı öncüldeki kaplamını aşmaktadır. Zira zehir almaktan başka daha birçok nedenler ölüme sebep olabilir.

Ursula Alman ise Ursula Avrupalıdır;
Ursula Alman değildir;
Ursula Avrupalı değildir!

Küçük önermede mukaddemin onaylanmadığı bu çıkarım geçerli değildir. Zira Ursula'nın Alman olması onun Avrupalı olduğunu içermekte fakat Alman olmaması, onun Avrupalı

70 Saeed, *Dict. of Muslim Ph.* s. 128. (*Mughâlatah Raf'al Muqaddam*)

olmadığını içermemektedir. O halde mukaddemin onaylanmaması, talinin de onaylanmaması için yeterli değildir.[71] Burada da öncüllerin doğruluğu sonucun doğruluğunu zorunlu kılmamaktadır.

Eğer Ali Bey'in arabası Ford ise, o çok gaz yakar;
Ali Bey'in arabası Ford değildir;
Öyleyse Ali Bey'in arabası çok gaz yakmaz!

Bu çıkarım geçerli değildir. Çünkü öncüllerin doğruluğu sonucun doğruluğunu garanti etmemektedir. Burada büyük terim öncülde dağıtılmamış, sonuçta ise dağıtılmıştır. Bu durumda sonuçtaki terimin (büyük terim) kaplamı öncüldeki kaplamını aşmıştır.

Eğer pikniğe gidersek eğleniriz;	P ise Q dur
Pikniğe gitmiyoruz;	P değildir
Eğlenmiyoruz!	Q değildir!

Mukaddemi onaylamama şeklinde yapılan bu kıyas geçersizdir. Çünkü, bir önceki kıyasta olduğu gibi, bunda da sonuçtaki büyük terimin kaplamı öncüldeki kaplamını aşmaktadır. Piknikte eğlenilir ama eğlenme sadece pikniğe gitmekten ibaret değildir; pikniğe gitmeden de eğlenilebilir.

Eğer yağarsa hava bulutludur;
Yağmıyor;
Öyleyse hava bulutlu değildir!

Bu çıkarım da, aynı şekilde geçersizdir. Çünkü büyük önerme bulutların sadece hava yağmurlu olduğu zaman göründüklerini değil, hava yağmurlu olduğunda ne olacağını bildiriyor. Fakat yağmurlu olmadığında ne olacağı hakkında bir şey söylemiyor. Diğer örnekte de durum bunun gibidir.

Eğer Necip Bey derneğin parasını zimmetine geçirdi ise ağır bir suç işlemiştir;
Necip Bey derneğin parasını zimmetine geçirmemiştir;
Öyleyse Necip Bey ağır bir suç işlememiştir!

71 Bitişik ve ayrık şartlı önermelerin mukaddem ve tâlilerinin doğru ve yanlış oluş durumları için bkz. İbn Sînâ, *Şifa-IV*, s. 241, 261; Yıldırım, *Mantık*, s. 94, 102-104.

Zimmetine para geçirmenin dışında diğer ağır suçları işleme ihtimalini ortadan kaldırmayan bu öncüllerden, bu sonucu çıkarmak geçersizdir. Zira sonuçtaki büyük terim dağıtılmamış olup öncüldeki şümulünü aşmaktadır.

Bu kıyasta mukaddemi onaylamama yanlışı işlenmişse o geçersizdir;
Bu kıyasta mukaddemi onaylamama yanlışı işlenmemiştir;
Öyleyse bu kıyas geçerlidir!

Bu geçersiz kıyasın büyük önermesinde, söz konusu yanlış işlenince ne olacağı hakkında hüküm veriliyor fakat işlenmediğinde ne olacağı hakkında bir şey söylenmiyor. Bu yanlışın işlenmediğinin küçük önermede belirtilmesinden kalkarak, mefhûmu muhalifle sonuca varmak geçerli değildir. Zira öncüller, adı geçen yanlışın dışındaki diğer biçim yanlışlarından birinin işlenemeyeceğini garanti edecek güçte değildir.

Eğer bu karaltı insansa o canlıdır;
Bu karaltı insan değildir;
Bu karaltı canlı değildir!

Bu öncüller bu sonucu gerekli kılmaz. Çünkü "insan" özel, canlı terimi ise daha geneldir. Özel olmadan da genel olabileceğinden; özeli onaylamama, geneli de onaylamamayı gerektirmez.[72]

2. Taliyi Onaylama

Bu yanlış, "mukaddemi sonuçta tesis etmek için taliyi, bitişik şartlı bir kıyasın küçük önermesinde onaylamak"[73] tan ibarettir. Şartlı kıyasta küçük önerme taliyi onayladığında, mukaddemin onaylanması zorunluluk kazanmaz. Örneğin;

Eğer o zehir almışsa ölecektir;
O öldü;
Öyleyse o zehir almıştır!

bu öncüllerden yola çıkarak bu sonuca varmak geçersizdir. Zira şartlı bir kıyasta mukaddemin tahakkuku talinin tahakkukunu içirdiği halde, talinin tahakkuku mukaddemin tahakkukunu gerektirmeyebilir. Çünkü talideki hüküm daha genel olabilir. Nitekim zehir almanın ötesinde bir sürü başka sebepler ölüme

72 Bursevi, *Mîzânu'l-İntizâm*, s. 291.
73 Saeed, *age*, s. 129. (*Mughâlatah al-Wad'al-tali*)

yol açabilir. Aşağıdaki geçersiz çıkarımlarda görülebileceği gibi, burada büyük terim, büyük önermede dağıtılmış, sonuçta ise dağıtılmamıştır. Bundan dolayı öncüllerin kaplamı sonuçtakini aşmaktadır.

Bir yerde ateş varsa orada oksijen vardır;
Burada oksijen vardır
Burada ateş vardır!

Talisi onaylanan bu çıkarım geçerli değildir. Ateşin varlığı orada oksijenin varolduğu için delildir; fakat tersi söz konusu değildir. Büyük önerme doğru ise, ateşin olduğu yerde oksijenin olması kaçınılmazdır; oysa oksijenin varlığı ateşin olmasını zorunlu kılmamaktadır. Bu nedenle bu çıkarımda, öncüller doğru olduğu halde, sonuç yanlıştır.

Eğer bu karaltı insansa o canlıdır;
Bu karaltı canlıdır;
Öyleyse bu karaltı insandır!

Bu çıkarım da geçersizdir. Zira talinin aynını istisna etmenin yani seçme ve onaylamanın, mukaddemin aynını netice vermesi doğru değildir. Çünkü talinin mukaddemden daha genel olması muhtemeldir. Nitekim bu çıkarımda "canlı" daha genel, "insan" ise daha özeldir. Genel olan özel olanı gerekli kılmaz.[74] Yukarıdakiler gibi;

X A ise Y B dir;
Y B dir;
X A dır!

formunda kurulan şu iki geçersiz kıyasta da, anlattığımız nedenlerden dolayı, taliyi onaylama yanlışı işlenmiştir.

Eğer Tanrı yoksa her şeyi yapmak serbesttir;
Her şeyi yapmak serbesttir;
Öyleyse Tanrı yoktur!

Eğer Tolstoy *Hamlet*'i yazdıysa, o taktirde Tolstoy büyük bir yazardır;
Tolstoy büyük bir yazardır;
Öyleyse Tolstoy *Hamlet*'i yazdı!

74 Bursevi, *age.* s. 291.

3. Şartlı Olan Döndürme

A önermesinin döndürmesi[75] ve aksini gerekli görme (consequent)[76] yanlışlarında genişçe görülebileceği gibi, şartlı önermelerden;

P ise Q dur;
Q ise P dir!

formunda yapılan çıkarımlar geçersizdir. Örneğin;

Bir kişi İngiliz ise o, İngilizceyi bilir; (A)
Bir kişi İngilizceyi biliyorsa o, İngilizdir! (A)

çıkarımı geçersizdir. Burada yanlış, A önermesinin döndürmesinden kaynaklanmış olup bunun aslı dağıtılmamış terim yanlışına dayanır. Bütün olumlu önermelerde yüklem, kaplamının bir kısmıyla alınmıştır. İlk önermede dağıtılmamış olan bir terimin, döndürme yoluyla elde edilen önermede de dağıtılmamış durumda bulunması gerekir. Halbuki burada, İngilizceyi bilme, birinci şartlı önermede dağıtılmamış (yani "bir kişi İngiliz ise o, İngilizceyi bilen bazı kişilerdendir" anlamını ifade eder), ikinci şartlı önermede ise dağıtılmış durumda olduğundan çıkarım geçerli değildir. Geçerli olabilmesi için döndürmenin;

İngilizceyi bilen bazıları İngilizdir! (I)

şeklinde, İngilizceyi bilme, birinci önermeye uygun olarak tikel halde alınmalıdır.

Eğer bir din akla çağrıda bulunuyorsa, çok kabul görür;
Eğer bir din çok kabul görüyorsa, o din akla çağrıda bulunuyor demektir!

Aynen bir önceki döndürme formunda, şartlı önermelerden kurulu bu çıkarım da, mukaddem ve tali döndürülmemesi gereken biçimde (A A) döndürüldüğünden geçersizdir.

Bir kişi müsteşar ise yüksek maaş alır; (A)
Bir kişi yüksek maaş alıyorsa o, müsteşardır! (A)

75 Bkz. s. 48.
76 Bkz. s. 153.

Döndürme şartını ihlalden dolayı bu çıkarım da geçersizdir. Zira müsteşarın yüksek maaş almasından tüm yüksek maaş alanları müsteşar ilan edemeyiz. Bu;

Bazı yüksek maaş alanlar müsteşardır! (I)

şeklinde döndürülürse geçerli olur. Çünkü birinci önermede "yüksek maaş alma" tikeldir, döndürmesinde de tikel olarak alınmalıdır.

4. Bir Alternatif İddia Etme

Seçmeli kıyasta, büyük önermenin doğruluğu için seçeneklerden en az birinin doğruluğu yeterli görüldüğünden, seçeneklerden birini onaylamak diğerini onaylamamayı gerektirmez. Bu nedenle;

Ya P ya Q dur;
P dir;
Q değildir!

formu geçersizdir ki bu,

Ya P ya Q dur;
P değildir;
Q dur.

geçerli formunun tahrif edilmesidir.[77]

Yarın hava ya rüzgarlı ya da yağışlı olacak;
Yarın hava rüzgarlı olacak;
Yarın hava yağışlı olmayacak!

Bu geçersiz çıkarımda küçük önerme seçeneklerden birini onaylamaktadır. İki seçenek aynı zamanda doğru (rüzgarla birlikte yağışlı) olabileceğine göre, birinin doğru olması diğerinin yanlış olmasını zorunlu kılmaz. Bu nedenle öncülleri doğru, sonucu yanlış sayma ihtimali ortadan kalkmamaktadır. Burada "yağışlı olma" ilk önermede dağıtılmamış, sonuçta ise dağıtılmış durumda olduğundan çıkan hüküm geçersizdir.

77 Bkz. Mackie, "Fallacies", *The Encyclopedia of Philosophy*, C. III, s. 170; Yıldırım, *Mantık*, s. 102.

IV. KIYASI MÜSÂVÂT

Kıyas, "önermelerden mürekkep bir delildir ki her ne vakit o önermeler teslim olunsa ondan bizzat diğer bir önerme lâzım gelir" şeklinde tarif edilir. İslam mantıkçıları, tarifte geçen "bizzat" tabiri ile, dayanılan haricî prensibin yanlış olabileceği ihtimalinden dolayı kıyas müsâvâtı kıyasın dışında tutmuşlardır.[78]

Kıyası müsâvât, iki öncülden meydana gelmiş bir kıyastır ki birinci öncülün yüklemi diğerine konu olmuş olup, sonuç ise bizzat öncüllerden değil de bir başka yabancı veya haricî bir öncül gereği çıkar.[79] Örneğin;

İnsan konuşana müsâvidir;	A B ye eşittir;
Konuşan gülene müsâvidir;	B C ye eşittir;
İnsan gülene müsâvidir.	A C ye eşittir.

çıkarımında, baştaki öncüller bu neticeyi gerekli kılar. Fakat bu gereklilik, öncüllerin zatından dolayı değil de;

Birşeye eşit olan iki şey birbirine de eşittir!

prensibi veya haricî bir öncülü gereği ortaya çıkmaktadır. Böyle bir kıyas, istilzâmı külli (yani tam bir gereklilik) ile sonucu gerektirici bir kıyas değildir.[80] İbn Sînâ'ya göre bu tür bir kıyasta müşâreket, O.T.'in tümünde değil de bir kısmında sağlanmıştır.[81] Böyle kıyaslarda sonuç, yabancı bir öncül sayesinde ortaya çıktığı için bu yabancı öncül doğru olmazsa matlup hasıl olmaz. Örneğin;

İnsan cansıza mübâyindir;	A B ye zıttır;
Cansız hayvana mübâyindir;	B C ye zıttır;
İnsan hayvana mübâyindir.	A C ye zıttır.

bu öncüllerden bu sonuç çıkmaz.[82] Çünkü "birşeye zıt olana zıt olanın, o şeye zıt olması gerekmez." Burada doğru sonuç;

78 Gazâli, *Mi'yâr*, s. 129; Tahtani, *Ş. Şemsiyye*, s. 97; Gelenbevi, *a'la İsagoci*, s. 51-52; Mağnisavi, *Muğni't-Tullâb*, s. 33; Ahmed Rûşdi el-Karaağaci, *Tuhfetü'r-Rûşdî a'la İsagoci*, İstanbul 1279, s. 180; İzmirli, *Mi'yâr*, s. 56-57; Rıfat, *Vesiletü'l-İkân*, s. 77.

79 Tahtani, *age*, s. 97; Mağnisavi, *Ş. İstidlalliye*, s. 58.

80 Gelenbevi, *Mîzânu'l-Burnan Trc.*, C. II, s. 11, 171; Rıfat, *Vesiletü'l-İkân*, s. 77.

81 İbn Sînâ, *el-İşârât ve't-Tenbihât*, Süleymaniye Kütp., Şehit Ali Paşa Böl., No: 1809, vr. 34.

82 Bkz. Tahtani, *Ş. Şemsiyye*, s. 97; Gelenbevi, *a'lâ İsagoci*, s. 51-52; Ahmet Hamdi, *Mantık*, İstanbul 1294, s. 15.

İnsan hayvana mübâyin olana mübâyin olandır!

şeklindedir.

Kıyas-ı zarfiyyatta da durum yukarıdaki gibidir. Örneğin;

İnci çekmecededir;
Çekmece odadadır;
İnci odadadır!

bu sonuç "birşeye dahil olan, o şeyin dahil olduğu şeye de dahil olur" garip öncülü vasıtasıyla ortaya çıkarılmıştır.[83] Bunun doğru ve geçerli şekli şöyledir:

İnci odada olandadır.

Yine;

Zıtların birleşmesi (ictima'i nakizeın) zihinde mevcuttur;
Zihin, hariçte mevcuttur;
Zıtların birleşmesi hariçte mevcuttur!

çıkarımı da yanlıştır.

Emâre delillerinde de istilzâm, külli (yani tam bir gereklilik ile sonucu gerektirici) değil de, cüz'i bulunduklarından sonuç zannîdir.[84] Örnek:

Karabulutların belirmesi yağmurun belirtisidir;
Şu anda gökte karabulutlar belirdi;
Öyleyse yağacaktır!

Bu çıkarımda sonuç kesin değildir. Zira yağmayabilir de! Bu tür delillerde, biçim olarak değil de, içerik yönünden kıyasın beşinci kuralı ihlal olunarak zannî (olası) öncüllerden yakîn (kesin) sonuç çıkarma yanlışı işlenmektedir.

İçerik yönünden bakıldığında eksik tümevarım ve analojide de sonuç, zayıf öncüllere dayandırılmıştır. Emâre delilinde, eksik tümevarımda ve analojide işlenen yanlış, yoklanan şeylerdeki özelliklerle sonuçta varolduğu ileri sürülen özellik arasındaki gerekliliğin (iltizamın) tam olmaması ve sonucun, öncülleri aşan nitelikte olması biçimsel; öncüllerin sağlam olmaması ve sonucun doğruluğu için bir ihtimallik arzetmesi bakımından da içe-

83 Ahmet Hamdi, *age*, s. 15.
84 Ahmet Cevdet, *Mi'yâr*, s. 66.

riksel nitelik taşıyor diyebiliriz. Bununla birlikte, bunlara biçim yanlışından ziyade içerik yanlışı gözüyle bakmanın daha uygun olacağı kanaatindeyiz. Kesinlik ifade eden akıl yürütmelerden olmadıklarından, bu tür delillere genel mantık kitaplarında yer verilmemiş, bunlar ancak özel mantıkta (metodoloji) işlenmiştir.[85] Hatta birkısım mantıkçı, ancak tümdengelimde yanıltmacaya düşürme olacağını ileri sürerek, kesinlik (kat'iyyet) ifade eden delil olmadıklarından, bu tür delillerin yanıltmacalarını sofistik san'atın yanıltmacalarından saymaya gerek bile duymamışlardır.[86]

Bununla beraber, eksik olaylara dayanan eksik sayma (noksan ta'dat)lara, ancak tikel için doğru olup, tümel için de doğru olarak kabul edilen delillere, illet olmayanı illet olarak almaya veya bâtıl bir analoji ile varılmış sofistik çıkarımlara işaret olunabilir ki biz bu tür yanlışlar üzerinde ileride, analojinin kötüye kullanımı, neden olmayanı neden olarak alma, gelişigüzel genellemede bulunma vb. konuları işlerken duracağız.

85 Bkz. İzmirli, *F. Dersleri*, s. 158.
86 Bkz. İbn Rüşd, *Safsata*, s. 68; Çanku, *age*. C. III, s. 200 (*Sophisme*)

II. BÖLÜM
İÇERİK YANLIŞLARI

Mantıkta "bir delilin içeriği" deyince neyin anlaşıldığı üzerinde daha önce durmuştuk.[1] Çeşitlerine geçmeden önce, içerik yanlışının ne olduğu üzerinde kısaca durmanın yararlı olacağı kanaatindeyiz.

Kıyasın maddesi yani içeriği, kıyasta kullanılan önermelerin özsel gerçekliği ve nesnel değeridir.[2] Yani kıyasın kurulduğu tastiklerin doğru (sahih) veya yanlış (fasit) olması demektir.[3]

Bir delilin içeriğinin sağlamlığı, öncüllerinin doğru ve kendisi bilinince, düzgün bir biçim ile, matlubu da bilmeye götürmesi cihetiyle matluba uygun olmasıdır.[4] Bu cihetle her kıyasta "istilzam" denilen bir keyfiyet vardır ki bu, önce de dendiği gibi, öncüller ile sonucun (şekil ve mana yönünden) birbirine uygun olmasından ibarettir. İçeriğin sağlamlığı;

1. Ya tasavvurda olur, örneğin cins olarak zikredilenin araz-ı âmı değil de cins olması, ayırım (fasl) olarak zikredilenin hassa değil de ayırım (fasl) olması, hassa yerinde kullanılanın da açıkça hassaya şamil olması;

2. Ya da tastikte olur. Bu, delilde geçen önermelerin matlup için uygun ve ya kesin, ya olası, ya da müsellem olarak doğru olmasıdır.[5]

Bir delilin içeriğinin bozukluğu, doğru öncüllere benzemesi yönüyle yanlış öncülleri doğru gibi kullanmakla ortaya çıkar. Eğer yanlış öncüller doğruya benzememiş olsaydı onlar makbul

1 Bkz. s. 39-41.
2 İzmirli, *F. Dersleri*, s. 185.
3 İbn Sînâ, *Şifa IV*, s. 7.
4 Mehmed Tevfik, *Ğâyetü'l-Beyân*, s. 5; Elbistani, *Menahic*, s. 3; Rıfat, *Vesile*, s. 80.
5 Cürcani, *Ş. Mevâkıf*, s. 46.

öncül gibi görünmez, ilk etapta reddedilebilirdi. Yanlış öncülün doğru öncüle benzemesi ise iki yönden olur:

1. Terim yönünden,

2. Mana yönünden.[6]

Bu tür öncüller;

Bu (resim) attır;
Her at kişner;
Bu (resim) da kişner!

örneğinde olduğu gibi, biçim yanlışlarında da kullanılır. İçerik yanlışlarında nasıl kullanıldıklarını ise şu örneklerde görelim:

Özkan zürafadır; (K.Ö)
Her zürafa cisimdir;
O halde Özkan cisimdir!

Geçerli olmasına rağmen, küçük önermesi yanlış olduğundan, bu kıyasın içeriği bozuktur.

Sokrates eski filozoflardandı;
Eski filozofların tümü iffetliydi; (B.Ö)
Sokrates de iffetliydi.

Bu çıkarım da geçerlidir. Fakat büyük önermesi yanlış olduğundan içeriği bozuktur.

Bu kısa açıklamadan sonra içerik yanlışlarının çeşitlerine geçebiliriz.

I. LAFIZ YANLIŞLARI

Terimler düşüncelerimizi aktarmaya yararlar. Düşüncelerimizi aktarmada kullandığımız bu araçlar nesnelerin yerlerini tutarlar; konuşurken veya yazarken, dile getirdiğimiz nesneyi bulup getirme yerine, o nesneyi adlandıran kelime vasıtasıyla düşüncemizi aktarırız. Fakat bir nesneyi veya manayı aktarmak için seçtiğimiz kelime, o nesneyi veya o manayı iletmede yeterli olmayabilir; yahut da o nesneden başka nesneyi veya başka manaları

6 Tusi, Ş. *İşarât*, s. 499; Tahtani, *Levâmi'*, s. 351; Tahanevi, *Keşşâf*, C. II, s. 1096.

da içerecek şekilde olabilir. Aynı kelimeden farklı şeyler anlaşılıyorsa, orada sağlıklı bir iletişimden söz etmenin imkânı da ortadan kalkar.[7]

Dildeki kusurlar, bozukluklar, bilerek veya bilmeyerek birtakım yanlışların yapılmasına yol açarlar. Bundan dolayı mantıkta, asıl hedef olan "ispat"ı meydana getirmek için, en başta terimler ve onların incelenmesi ile işe başlanır. Zira terimler incelenmedikçe sağlam ve doğru bir önerme ve bundan dolayı da sağlam bir kıyas, en nihâyet doğru bir ispat meydana getirmek mümkün olmaz. Bu nedenle Aristoteles'in, mantığa önce Kategorilerle başladığını görmekteyiz. O, bu işe, dilin düşünce karşısında daima dar ve güçsüz kaldığı, sofistlerin de dildeki bu boşluklardan yararlanarak onu kötüye kullandıkları gerekçesiyle girişmiştir denebilir. Aristoteles, bu girişimini, ilk başta çok anlamlı kelimeleri üç kısımda ele alarak başlatır:

1. *Hominem* (müteşabih, eşsesli) lafızlar: Yalnız adı bir ama, bu adın ifade ettiği manalar başka başka olan kelimelerdir. Örneğin gerçek bir in-san da, resimde görülen insan da bir "hayvan"dır. Fakat bu ikisinin gerçekte isimden başka bir benzerlikleri olmadığı gibi, bunlar mahiyet bakımından da ayrı şeylerdir.

7 Burada dilin önemi ve onu doğru kullanmanın gereği ile ilgili şu anekdotu aktarmak istiyoruz:
Geçmiş zamanlarda, Çinli yaşlı bir bilge (Konfüçyüs)ye, etrafında bulunan öğrencileri, memleketin yönetimi kendisine verilince ilk olarak ne yapacağını sordular. O bilge şu cevabı verdi:
- (İlk olarak) dilin doğru bir şekilde kullanımını temine çalışacağım.
Öğrenciler şaşkın bir şekilde birbirlerine bakarak:
- Emin misin?! Bu basit bir mesele, onu neden bu kadar önemli görüyorsun? dediler, bilge kişi cevap verdi:
- (Dil en önemli meseledir ve o düzgün kullanılmalıdır). Eğer dil doğru-düzgün bir şekilde kullanılmazsa o zaman söylenen şey ile kastedilen şey bir olmamış olur;
Söylenen şey ile kastedilen şey bir olmazsa o zaman yapılması gereken şey yapılmamış olarak kalır.
Eğer yapılması gereken şey yapılmamış olarak kalırsa ahlâk ve sanat (yönetim) bozulmuş olacaktır.
Ahlâk ve sanat (yönetim) bozulursa adâlet sapmış olacaktır.
Adâlet sapmış olunca da insanlar haksızlık ve çaresizlik içinde kalacaklardır.
(Öyleyse yetkili kişilerin ilk olarak dil üzerinde durmaları gerekmektedir.)
[Harrison, Frank R., *Logic and Rational Tought*, USA 1992 (Kapak arkası yazısı)].

2. *Sinonim* (müteradif, eşanlamlı) lafızlar: Hem isim birliği, hem de anlam özdeşliği olan kelimelerdir. Sözgelimi "hayvan" lafzı hem insanı hem de bir öküzü gösterebilir. Başka bir deyişle, öküz ve insan lafızları beraberce "hayvan" diye zikredilebilirler.

3. *Paronim* (müştak, türemiş) lafızlar: Şekli ve türemesi dolayısıyla birbirlerine benzeyen kelimelerdir. Örneğin "cesaret" kelimesinden gelme "cesaretli veya "gramer"den türeyen "gramerci" gibi.[8]

Kelimeleri tam, açık ve tek anlama gelecek şekilde kullanmamak dili kötü kullanmak demektir. Dilin kötü kullanımı, dilin kullanım özelliklerini bilmeme ve onu dikkatlice kullanmamaktan ortaya çıktığı gibi bazen de, sofistik delillerde olduğu gibi, aldatma veya yanlışa düşürme gâyesiyle kasıtlı olarak yapılır. Düşünceler ancak kelimelerin, konuşan ve dinleyenlerde aynı manayı hedeflediğinde yeterli ve doğru bir şekilde iletilebilirler. İnsanlar aynı kelime veya terkiplerini, farklı şeyleri kastederek kullandıklarında bozuk bir delil veya yanlış bir sonuç ortaya çıkar.

Dile ilişkin (lafzî) yanlışlar, hukukta, politikada, reklâmcılıkta, hermenötik çalışmalarda vs. sıkça görülebilir. Bu yanlışlardan bazıları, özellikle eşsesli lafız yanlışı, diğerlerine göre daha çok işlenir. Biz bunların tasnifiyle ilgili ayrıntılı ilk bilgiyi Fârâbî'nin *K. Sûfistâî*'sinde bulmaktayız. Onun verdiği bu bilgileri esas alarak, dile ilişkin (lafzî) yanlışların yapıldığı yerleri, diğer bir deyişle mugalata lafızlarını şöyle sıralayabiliriz:

I. Eşsesli lafızla yapılan yanlışlar: Bunlarla ilgili ileride çokça örnek verilecektir. şimdilik bu konuda Fârâbî'nin verdiği iki örneği kaydetmenin yeterli olacağı kanaatindeyiz.

Bitki yerden yükselir;
Birşeyden yükselen ondan büyüktür;
Bitki yerden büyüktür!

Burada yanlış, "büyük" ve "yükselme" lafızlarıyla işlenmiştir. Bu örnek kelimenin iştirakine, şu da terkibin iştirakine örnektir:

8 Aristoteles, *Organon-I (Kategoryalar)*, çev. H.R. Atademir, Ankara 1963, s. 1.

İnsanın bildiği, bildiği şeydir;
İnsan öküzü bilir;
İnsan öküzdür!

Burada da yanlış, "bildiği şey" tabirinin yanlış terkip edilmesi ve düzenlenmesindedir. Bundan dolayı bilen ve bilinenin tespiti belirsizliğe sokularak, terkibin iştirakiyle yanlış işlenmiştir.[9]

II. Lafzı lafızla değiştirme (tağyîr) yoluyla yapılan yanlış: Bu tür yanlışlar şu yollardan biriyle olur.

1. Terkibi, fertlerle değiştirmekle: Örnek:

Beş, çift olduğunda, tek ve çiftin toplamıdır;
Öyleyse beş, tek olduğunda çifttir!

2. Fertleri, terkiple değiştirmekle. Örnek:

Zeyd körtür;
Öyleyse Zeyd'in kalbi körtür!

3. Terkibi terkiple değiştirmekle: Örnek:

Zeyd'in görüşü iyidir (basîr) - Zeyd'in tıbbi görüşü iyidir (basiretli).[10]

4. Lafzın ifade şeklini değiştirmekle: Bu, genellikle lafzın yazımında veya hareke şeklinde ortaya çıkar. Sözgelimi, "aleyye müstakîm"in "a'lâ müstakîm" olması gibi.

5. Lafzın irabını değiştirmekle: Meselâ, Kur'an-ı Kerim'de Mâide sûresinin altıncı âyetinde geçen "ercüleküm" lafzı bu haliyle "(ayaklarınızı) yıkayınız" manasına, "ercülikûm" diye değiştirilince de "(ayaklarınızı) meshediniz" anlamına gelir.

6. Lafzın çekimini (tasrifi) değiştirmekle: Örnek:

Yapılması imkân dahilinde değildir - Yapmak mümkün değildir.

7. Sözün cüzlerinin düzenini değiştirmekle: Örnek:

Zorunlu olarak yapılmaz - Yapmak zorunlu değildir.

9 Fârâbî, *Sûfistaî*, vr. 53 a; ayrıca bkz. İbn Sînâ, *Şifa-IV*, s. 478-480; Gazâlî, *Mihekk*, s. 77.

10 Fârâbî'ye göre iki isim birleşerek bir terkip hasıl ederler. Bu terkiple isimlerden biri sıfat, diğeri mevsûf olur. Sözgelimi, "Zeyd gidicidir" ifadesinde iki isim birleşerek bir terkip meydana getirmişlerdir. Buradaki iki isimden "Zeyd" mevsûf, "gidici" ise sıfattır. (Fazla bilgi için bkz. M. Naci Bolay, *Fârâbî ve İbn Sînâ'da Kavram Anlayışı*, İstanbul 1989, s. 20 vd.)

8. Söze izâfe edilenin durumunu değiştirmekle. Bu durumda, söyleyenin sözü, kastedilen mananın dışına çıkar. Zaten lafızlar sadece söz için değil, durumları da birlikte dile getirmek için konmuştur. Lafızlar bu durumları ifade etmezse o lafzın delâleti değişmiş olur.

10. Söyleyenin kızgın veya diğer tavırlarını sözle değiştirmekle: Örneğin, hakaret dolu ifadeleri yumuşak bir üslûpla söylemek.

11. Sözün vurgulama veya durma, çekme, kısaltma yerlerini değiştirmekle:[11]

Fârâbî'nin yaptığı diğer bir ayrıma göre lafzı lafızla değiştirmek (tağyîr) iki şekilde olur:

a. Lafzın kendisinde yapılan değiştirme: Bu, şu şekillerde yapılır:

1. Lafız tamamen değişir ve yerini başka bir lafız alır. "Ridayı (palto)" "sevb (paltonun altından giyilen elbise)" ile değiştirmek gibi. Bu şekil değiştirmek ya isim yerine başka bir isim, ya sözün yerine başka bir söz, ya da sözün yerine başka bir isim almakla olur.

2. Lafzın bazı cüzlerinin tertibi ve bazı kullanışları değişir: Örnek:

Yapmak imkân dahilinde değildir - Yapmak mümkün değildir.

3. Lafzın irabı değişir: Yukarıda beşinci maddede bunun örneği geçti.

4. Lafzın başka lafızlar haline dönüşürcesine bazı aslî cüzleri değişir: "Cemelin (deve)" "cümele (cümleler)" dönüşmesi gibi; veya yazım şekli değişir, "hevâ"nın "hava" olması gibi.

b. Lafzın kullanımında yapılan değiştirme: Bu da iki şekilde ortaya çıkar:

1. Lafzın yazılışını ve şekillerini değiştirmekle.

2. Lafzı telaffuz edenin, jest, mimik ve vurgularını değiştirmesiyle.[12]

11 Fârâbî, *Sûfîstaî*, vr. 53 b; ayrıca bkz. İbn Sînâ, *İşârât*, s. 501; Gazâlî, *Mi'yâr*, s. 121.

12 Fârâbî, *age*, vr. 504 a; ayrıca bkz. Tusî, Ş. *İşârât*, s. 499; Tahtanî, *Levâmi'*, s. 351; Tahanevî, *Keşşâf*, C. II, s. 1095.

1. Eşsesli Lafız

Eşsesli bir kelimenin, delilde, iki farklı anlamda kullanılması sonucu ortaya çıkan yanlışa "eşsesli lafız yanlışı"[13] denir. Bu tür yanlışlar basit veya terkip halindeki lafızların mefhûmundaki iştirak sebebiyle,[14] bir diğer ifadeyle, bir kelimenin iki farklı anlamda kullanılmasıyla[15] ortaya çıkar.

Bu lafız yanlışı, kelime veya ifadelerin anlamını koruyarak kullanmak yerine, ait oldukları bağlama göre, gerçekte iki veya daha farklı anlamları olan, yazılışları aynı kelimeleri kullanır. Yazılışlarının aynı olduğu yani birçok mananın bir isimde ortak olduğu bu eşsesli lafızların ise İbn Meymûn'un eserinde altı kısımda ele alındığı görülür:

1. Sırf iştirakle eş olan (eşsesli) isim: Aralarında, kendisi yüzünden bu isimde iştirak edecekleri hiçbir mânâ iştiraki olmayan iki zıt hakkında söylenen isimdir. Gören kuvvete de, su kaynağına da "göz ('ayn)"; yıldıza ve sapı olmayan bitkiye de "necm" denilmesi gibi.

2. Mütevati (müteradif=eşanlamlı) isim: Bir mananın iki veya daha fazla zatı ayakta tutması. Bu ismin bu zatlardan her birine, içinde bu zatların iştirak ettikleri mana bakımından verilmesi esastır ve bu mana o zatların her birini ayakta tutmalıdır. İnsan, at, tavşancıl kuşu ve balık hakkında söylenen "hayvan" gibi. Beslenme ve hissetme demek olan canlılık (hayvanlık) bu türlerin her birinde mevcuttur ve o türü ayakta tutar.

3. Müşekkik isim: İki veya daha fazla zat hakkında, içinde iştirak ettikleri mana bakımından söylenen, halbuki bu mânâ o zatlardan herhangi birinin gerçekliğini ayakta tutmayan isimdir.

13 Bu yanlışa Arapça mantık kitaplarında "*el-Muğâlatatu İsmi'l-İştirâk*" veya "*İsmi'l İttifâk*", İngilizce olarak yazılmış mantık kitaplarında ise "*Fallacy of Equivocation*" adı verilir. (Bkz. Aristoteles, *Soph. Ref.*, s. 19; Fârâbî, *Sûfistai*, vr. 52 b.; Ali Sedad, *Mîzânu'l-Ukûl*, s. 200; Baum, *Logic*, s. 479)

14 İbn Sînâ, *İşârât*, s. 499.

15 Edebiyatta, manaları ayrı ayrı iki veya daha ziyade lafız arasındaki telaffuz veya yazılış benzerliğine *cinas* denir ki bunda, ortak olan lafızlarda mananın mislinden diğer misline geçilir. (Çeşitleri ve özellikle "mânevî cinas" veya "mânevî mugalata" için bkz. M. Kaya Bilgegil, *Edebiyat Bilgi ve Teorileri-I*, Ankara 1980, s. 309-326)

Örneğin canlı ve konuşan Zeyd'e ve başka bir ölü şahsa, odundan veya başka bir süsleme yollarından biriyle yapılmış her insan şekline "insan" denilmesi gibi. Bu isim onlar hakkında onların bir tek manada (o da insan şekli ve çizgileridir) iştirak etmesi dolayısıyla verilmiştir. Halbuki şekil ve çizgi, insanın hakikatini ayakta tutan şeyler değildir.[16]

4. Umumî ve hususî olarak söylenen isim: Türlerden her hangi bir türü o türün cinsi ile isimlendirmektir. "Necm (yıldız)" ismini gökyüzündeki yıldızların her birine umumî olarak vermek gibi. Halbuki bu, özel olarak "Süreyya"nın ismidir.

5. Müstear isim: O dilin aslına uygun olarak bir zâta delâlet eden isim olup bu zâta verilmiştir; sonra bu isimle başka bir zâtı bazen isimlendiririz, halbuki bu isim daima bu ikinci şahsa verilmemiştir."Aslan" isminin hayvan türlerinden bir türe verilmiş olması, halbuki bu isimle insanlardan cesur olan kimseyi de çağırmamız gibi. Bu gibi isimleri şairler çok kullanırlar.

6. Menkul isimler: Her hangi bir ismin aslında bir manaya gelmek üzere konulması, bundan sonra nakledilmesi ve herhangi bir manayı ifade etmek için, o iki mana arasındaki benzerlik veya benzemezlik yüzünden, isim olarak verilmesidir. Bu iki isim her ikisine birden, kendisinden nakledilene ve kendisine naklolunana, verilir. Örneğin "salat" kelimesi aslında dua ismi olup sonradan namaz kılmak fiiline naklolunmuştur. Yine "zuhur", "vasl", "sarf", "vezin"... gibi birçok kelime nahivcilerin kullandıkları manalardan başka manalara nakledilerek kullanılmaktadır.[17]

Dilde birçok kelimenin birden fazla anlamı vardır. Eğer biz bu farklı anlamları kesin olarak birbirinden ayrı tutarsak problem çıkmaz. Fakat kelimelerin farklı anlamlarına dikkat etmeyerek aynı olduğunu farz eder ve onları aynı bağlamda farklı anlamlar-

16 İzmirli, müşekkik lafızları "Birkaç manası bulunan lafzı, gereği gibi tarif etmeksizin, bir manasından diğer bir mana istıntaç olunmaktır." şeklinde tarif edip, günümüzde de yapıldığı gibi, özgürlük, eşitlik, devrim vb. kelimelerle sıkça yanlış yapıldığı üzerinde örnekleriyle durmaktadır (bkz. İzmirli, *Fenn-i Menâhic*, s. 63-64) ki bunlarla işlenen yanlış belirsizlik yanlışına çok benzemektedir.

17 İbn Meymûn, "Mantık Terimleri Risalesi", Nşr. ve çev. Mübahat, Türker, AÜ *DTCF Dergisi*, C. XVIII. Sayı 1-2, s. 36-37.

da kullanırsak delilin mantıkî formunu yanlış anlamış oluruz. Bir başka ifadeyle, aynı tabirin, yukarıdaki şekillerde görüldüğü gibi, çeşitli manaları olduğu taktirde iki farklı fikir için sadece birisini kastetmek gerektiği zaman, kelimenin eşsesli oluşundan yararlanarak diğer manasına atlayıvermek yanıltmacadan başka birşey değildir. Çünkü hem şu manaya hem de bu manaya delâlet eden kelimenin veya terkibin bu farklı anlamları ayrı ayrı korunamamış, birbirine karıştırılmıştır. Örneğin "Mısır" kelimesinin memleket, "Aydın" ın vilâyet, "kalem"in yazı aracı, "kalb"in organ manası ilk etapta söz konusu iken bu kelimeleri kullanıldıkları bağlamdan koparıp, sırasıyla bitki, münevver, üslûp, geçersiz akçe anlamında kullanmak yanıltmaca olur. Eşsesli terkiple yapılan yanlış için de, Aristoteles'in verdiği "Susan konuşur"[18] örneğine bakacak olursak, bu ifade iki farklı manaya alınarak yanlış yapılmıştır. Birincisi "susan, potansiyel olarak, konuşma gücüne sahiptir" ki bu imkân dahilindedir; diğeri de "susan bir kimse aynı zamanda konuşur" gibi bir anlama çekilerek fiilî bir imkânsızlık dile getirilmek istenir.

Bu tür bir yanlış, kıyasın eşsesli olarak tekrarlanan üç teriminden herhangi biriyle yapılsa da,[19] aşağıdaki örneklerde görüldüğü gibi en çok O.T. vasıtasıyla olur. Böyle bir durumda terim aynen tekrarlanmamaktadır ki bu da kıyasta "dört terim yanlışı" demektir.

Suyun gözü vardır;
Gözü olan her şey görür;
Öyleyse su da görür!

Burada O.T. olan "gözü" lafzı, küçük önermede "çıkış yeri" anlamında, büyük önermede ise "görme organı" anlamında alınarak aynen tekrarlanmamakta ve kıyasta terim sayısı dörde çıkmaktadır.

Merhametli olan, yaratıklara suçundan dolayı acı çektirmez;
Allah, merhametlilerin en merhametlisidir;
Öyleyse Allah, suçundan dolayı yaratıklara acı çektirmez.

18 Aristoteles, *Soph. Ref.*,s. 103; *Sûfistika*, s. 957; İbn Rüşd, *Safsata*, s. 77.
19 Saeed, *Dict. of Muslim Ph.* s. 127. (*Mughâlatah Ishtirâk al-Lafzî*)

Yine burada da, büyük önermede kastedilen merhametli olmak ile küçük önermede kastedilen merhametli (Allah) olmak mahiyetçe birbirinden farklı olduğundan, eşsesli terim kullanılarak içerik yanlışı işlenmiştir.[20]

Kelimelerin uygun olmayan bir tarzda kullanılmasıyla ortaya çıkan bu tür yanlışların işlenmesinde genelde kelimelerin mecazî kullanımından yararlanılır. Bu tür deliller, pratikte, asıl konuyu örtbas etmek, muhatabı yanlışa sevketmek veya şaşkınlığa düşürmek için yapılır.

*Yaşlı*lar, gençlere nazaran hükümlerinde daha çok isabetlidirler;
Doksan yıl önce yazmış bir kişi daha *yaşlı* bir yazardır;
Öyleyse doksan yıl önceki yazarlar hükümlerinde günümüzdekilerden daha çok isabetlidirler!

Bu yanlış çıkarımda ilk önermedeki "yaşlı" terimi, yıl itibariyle yaşlı adam anlamında, küçük önermedeki ise üzerinden bir hayli senenin geçmesi anlamında alınmıştır.

İnce plânları olan hiçbir kişi güvenilir değildir;
Mimarlar da ince plânları çizen kişilerdir;
O halde mimarlar da güvenilir değildir!

Burada "ince plânları olan" ile "ince plânları çizen" ifadeleri kıyas kuran tarafından sanki onlar aynı şeyi ifade ediyormuş gibi söylenmiştir. Halbuki onlar aynı anlama gelmez. Birincisi kötü plânlar tasarlayanı ifade ederken, ikincisi plân çizeni kasteder. Bundan dolayı bu, biçimi ve içeriği bozuk bir kıyastır.

Öğreten *bilen* kimsedir;
Bilen kimse bilgindir;
Öyleyse öğreten bilgindir.

20 Felsefe kötülük problemi ile de ilgili olan bu çıkarım hakkında Gazâli şu açıklamada bulunmaktadır: "Bu çıkarım yanlıştır. Burada itiraz edilecek husus, halkın görünen şekliyle anladığı rahmeti Allah'a atfetmesidir. Allah bu anlamdaki rahmetten münezzehtir. Özellikle "rahmet" ve "gazap" lafızları Allah hakkında "gelme", "inme" vb. kelimelerde olduğu gibi, te'vil edilmiştir. Bu kelimeler inceliğine araştırılmadan zahirî manalarıyla alınır ve öylece kullanılırsa yanlış neticeler ortaya çıkar. Halkın anladığı manada Allah'ın merhametli olması evveliyât türünden olan öncüllere malzeme olmaz ve bu malzeme ile de şartlı kıyas kurulmaz. Burada yanlış, gereken yerde terimlerde te'vil yapılmamasıdır." (Gazâli, *Mi'yâr*, s. 130-131)

Bazı şer *vâcip*tir; (Zorunlu-realite)
Vâcip hayırdır; (Olması gereken, ideal)
Öyleyse bazı şer hayırdır.

Aristoteles'in, ilgili yanlışa dair *Sofistik Çürütmeler*'inde verdiği bu iki örneğin ilkinde "bilen" terimi hal ve geniş zaman için söylenmiş olup bu terim, öğretenin şimdiki mevcut durumunu, bilginin ise geniş zaman durumunu onaylamaktadır. Yani ikinci öncüldeki bilmenin içeriği birincidekinden farklıdır. İkinci örnekte ise "vâcip" terimi ile ilk önermede "realitede olması zorunlu şey" kastedilmiştir.[21]

İnsan *verilen şeyi* verir;
Verilen şey artık verenin kendisine ait değildir;
İnsan kendisine ait olmayanı verir!

Burada "verilen şey" tabiri birinci önermede veren açısından, ikinci önermede ise verilen nesne açısından dile getirilip farklı anlamda ilişkiye sokularak yanlış yapılmıştır.[22]

Şu iki örnekte de yine, "yaratıcı" ve "piyano çalma" sözcükleri farklı anlamda ilişkiye sokularak eşsesli lafız yanlışı yapılmıştır.

Kadınlar erkeklerden daha yaratıcıdır;
Zira erkekler sadece işte, bilimde ve felsefede *yaratıcı* iken,
Kadınlar hayatı *yaratıcı*dırlar!

Her piyanist *piyano çalar*;
Her *piyano çalan* hırsızdır;
Her piyanist hırsızdır!

Farklı bağlamlarda farklı anlamları olan rölatif terimlerle de eşsesli lafız yanlışı yapılır. Örneğin "uzun" kelimesi rölatiftir. Uzun bir adam ve uzun bir bina gayet farklı kategorilerdedir. Uzun bir adam, birçok kişiden daha uzun olandır; uzun bir bina ise birçok binadan daha uzun olan binadır. Rölatif olmayan terimler için geçerli olan delil formları rölatif olan terimler için kullanıldığında delil yanlış ve geçersiz olur.

21 Bkz. Aristoteles, *Soph. Ref.*, s. 19; *Sûfistika*, s. 791,793-794; İbn Rüşd, *Safsata*, s. 16-17.
22 Bkz. İbn Rüşd, *Safsata*, s. 78-79.

Fil bir hayvandır;
Öyleyse boz bir fil boz bir hayvandır.

delili geçerlidir. Çünkü "boz" kelimesi rölatif olmayan terimdir. Fakat;

Fil bir hayvandır;
Küçük bir fil küçük bir hayvandır!

delili gülünçtür. Zira "küçük" terimi rölatif terimdir; küçük bir fil büyük bir hayvandır.

Eşsesli lafız yanlışı yapmanın bir başka şekli de, terimin zikri ile, terimin kullanımını, İslam mantıkçılarının tabiri ile unvanı mevzu ile zat-ı mevzuyu birbirine karıştırmadır.

İncil, çok eski tarihi olayları anlatmaktadır; (Terimin kullanımı)
İncil beş harfli bir kelimedir; (Terimin zikri)
Çok eski tarihi olayları anlatmak beş harflidir.

Burada "İncil" teriminin kendisiyle, bu terimin ihtiva ettiği şeyi ayırmayıp, karışıklık (iltibas) sebebiyle, yanlış yapılmıştır. Birinci öncül, İncil'in eski olayların anlatılmasına yer veren bir kitap olduğundan bahsetmekte; ikinci öncül ise "İncil"in kısa bir kelime olduğunu ifade etmektedir. Delil, kitap hakkındaki bilgiyle, kitabın adını zikretmeyi iki ifadede farklı şekilde kullanarak karışıklık örneği vermiştir. Biz bu çeşit karışıklıktan terimin zikrini tırnak içinde göstermekle sakınabiliriz. Aşağıdaki örnekte de aynı tür yanlış işlenmiştir.

At hızlı yol alır; (Terimin kullanımı, zât-ı mevzu)
At bir kelimedir; (Terimin zikri, ünvân-ı mevzu)
Bir kelime hızlı yol alır.

Bir eşseslilik yanlışı da "olmak (to be)" fiilinin değişik anlamları arasındaki karışıklıktan ortaya çıkar. Özdeş olan "dır" ile kurulan özdeş çıkarın kalıpları çok açık ve basit olmasına rağmen,[23] "olmak" fiilinin anlamı yanlış olarak değerlendirildiğinde yanlış sonuç ortaya çıkar. Bir misal üzerinde gösterecek olursak,

23 Bkz. Barker, *The Elements of Logic*, s. 187-188.

Vakit nakittir;
Vakit saniyelerle ölçülen birşeydir;
Nakit saniyelerle ölçülen bir şeydir!

Bu,

x = y
f x

f y

formunda kurulmuş yanlış bir çıkarımdır. Bu delilde birinci "dır" ın vukuû, özdeşliğin doğru "dır"ı değildir. Biz "vakit nakittir" dediğimizde, vaktin nakitle aynı şey olduğunu kastetmiyor, sadece, vaktin nakit kadar kıymetli olduğunu veya paranın, vakti değerlendirerek kazanılacağını kastediyoruz. Burada "dır" mecazi manada kullanılmıştır; yoksa ne yüklem ne de özdeşlik "dır"ıdır.

Tanrı acıyandır;
Acımak bir duygudur;
Tanrı bir duygudur!

Yine bu da yukarıdaki özdeşlik formunu taklit eden eşsesli lafız yanlışına örnektir. Zira "Tanrı acıyandır" hükmü özdeş bir cümle anlamını ifade etmez. "Tanrı acıyandır" diyen insanlar bununla, "Tanrı acıma (rahîm) ile temayüz etmiş, bağışlaması çok geniş olan veya bolca bağışlamada bulunan vs." anlamını kastederler. Buradaki acımayı, beşerî değil ilahî seviyedeki bir acıma olarak değerlendirmek gerekir.

Genelde "dır"ın özdeş olarak kullanıldığı,

x = y
f x

f y

geçerli çıkarım formu gereği, birşey doğru olunca, herhangi bir şekilde kendisine doğru olan şeye de doğrudur. Fakat bu, şu durumlarda geçerli değildir:

1. İki öncülde lafzın kullanımından ziyade zikri geçtiğinde. Bunun örneklerini az önce, "İncil" ve "at" lafızlarıyla yapılan çıkarımlarda, görmüştük.

2. İkinci öncülde lafzın, zorunlu veya zorunsuz, mümkün veya mümkün olmayan vb. şekilde söylenerek bir cümlede kullanılması durumunda. Örnek:

Dokuz, gezegenlerin sayısıdır;
Zorunlu olarak dokuz, yediden büyüktür;
Zorunlu olarak gezegenlerin sayısı yediden büyüktür!

3. İki öncülde geçen lafız, inanma, arzulama, korkma gibi psikolojik bazı davranışları dile getiren fiil alanı içinde ortaya çıkınca. Örnek:

Asistanlık hedefimdir;
Hoca, asistan olmamı arzular;
Hoca, hedefimi arzular!

Sofistik gâyeler güdenler, İbn Sînâ'nın dediği gibi, dilin boşluklarından yararlanma cihetine giderek[24] bu tür delillere sıkça başvurmuşlardır. Bundan dolayı Aristoteles, Fârâbî, İbn Sînâ, Gazâlî ve diğer bazı mantıkçılar dile ilişkin bu çeşit yanlışlar üzerinde bir hayli durmuşlardır.[25]

Aristoteles, bu yanlış çeşidini yanlışların en saçması olarak değerlendirir.[26] Örneklerde görüldüğü gibi, bu tür yanlışların bazıları gayet açık ve kolayca anlaşılacak nitelikte, bazıları ise işlenen yanlış hemence farkedilmeyecek derecede gizlilik arzeder.

Biliyoruz ki kristaller arasında bazıları birtakım geometrik şekiller alır, oysa bazıları öyle değildir. Bunlara "salip" adı verilir. Bir salip, aynı cinsten iki billur tabakasından meydana gelir. Bunlar birbirine zıt yöndedirler fakat sanki birleşecekmiş gibi birbirine yapışmış bir haldedirler. İşte alelade dilde bulduğumuz anlamlar, her an kullandığımız bu düşünceler, çoğu zaman birbirine uymayan billur parçalarına benzerler; kaynakları ve değeri bakımından birbirinden tamamıyla ayrı iki anlam tarafından

24 İbn Sînâ, *Şifa-IV*, s. 56.

25 Aristoteles, *Soph. Ref.*, s. 19, 43, 103, 145; *Sûfistika*, s. 791, 793-794, 842, 1032; Fârâbî, *Sûfistai*, vr. 52 b-53 a.; İbn Sînâ, *İşârât*, s. 499-501; Gazâlî, *Mihekk*, s. 78; *Mi'yâr*, s. 124; İbn Rüşd, *Safsata*, s. 16-17, 57, 166; Ebherî, *Tenzilü'l-Efkâr*, vr. 30 a; Barker, *age.* s. 182; Baum, *Logic*, s. 479-481.

26 Bkz. Aristoteles, *Soph. Ref.*,s. 145; *Sûfistika*, s. 1032; İbn Rüşd, *Safsata*, s. 166.

dış görünüşte girift olmuş durumdadırlar. Düşüncenin ilk işi, diyor Guitton, bu birbirine karışmış halde olan anlamları ayırmak, onları ayrı ayrı kullanmak ve birbirine karşı koymak için ayrı isimler vermek olacaktır.[27]

Fakat birbirine karışmış anlamları zihinde ayırsak da onlara ayrı ayrı ad bularak ayrı ayrı kullanmak, dilin imkânları içerisinde kolay olmasa gerek. Eşsesli lafız yanlışlarının temel nedeni olan birtek lafız için denilmiş birçok manayı ayırmadaki güçsüzlüğün, Aristoteles'in da belirttiği gibi, kolayca ortadan kalkması mümkün görünmemektedir.[28] Çünkü lafızların manalara eşit kılınması ve manaların çoğalması ile birlikte onların da çoğalması mümkün değildir. Zira manalar neredeyse sonsuz, lafızlar ise sonludur. Eğer lafızlar manalar sayısınca olsaydı o zaman bu lafızlarla konuşmak güçleşecekti veya bu kadar çok lafzı bellemek mümkün olmayacaktı. Bundan dolayı bir kelimenin birden çok manalara delâleti bir bakıma zorunludur.[29]

Yapılacak şey, delilde kullanılan terimlerin aynı anlamlarıyla tekrarlanmasına dikkat etmek ve elden geldiğince, yerine göre kelimelerin tam bir tanımını yapmaktır.

Bu tür delillerde değiştirilmiş olan O.T.'in anlamı, küçük terim ile olan ilişkisiyle büyük terim ile olan farklı ilişkisi istikametinde değiştirilmiştir. Aynı ifadelerin anlamlarındaki farklılık ortaya çıkartılacak olursa, gerçek bir delil gibi gözüken şeyin gerçek delil olmadığı ortaya çıkar.

2. Belirsizlik

İki veya daha fazla anlama geldiği anlaşılabilecek lafza veya ifadeye belirsiz lafız veya belirsiz ifade, bunlarla kurulan delile de belirsizlik yanlışı denir.[30] Bu tür delillerde, ifade edilişlerinde açık olmayan kelime veya ifadeler kullanılıp, bu çeşit kelime veya ifadelerin anlamları delil esnasında az veya çok değiştirilip yanlış yapılır. Bu, eşsesli lafız yanlışına benzese de, aşağıda görüleceği

27 Guitton, *Düşünme Sanatı*, çev. Cevdet Perin, s. 68.
28 Bkz. Aristoteles, *Soph. Ref.*, s. 43; *Sûfistika*, s. 842; İbn Rûşd, *Safsata*, s. 57.
29 İbn Rûşd, *Safsata*, s. 6.
30 Bkz. Aristoteles, *Soph. Ref.* s. 43; *Sûfistika*, s. 842; İbn Rûşd, *Safsata*, s. 57.

gibi, ondan farklıdır. Biz belirsizlik yanlışını lafızda ve cümlede olmak üzere iki kısımda ele alıyoruz.

a. Belirsiz Lafız[31]

Bu yanlış, dizideki kelimelerin birden daha çok şekilde anlaşılabilme imkânı tanıması durumunda ortaya çıkar. Aristoteles'in verdiği;

> Bir adam birşeyler bildiğinde elbette *bunun bilgisi* vardır.

örneğinde "bunun bilgisi" ifadesi belirsizdir. Çünkü bunun bilene mi yoksa bilinene mi ait olduğu belli değildir.[32] Yine;

> Onun *cin* olduğunu düşündüm.

ifadesinde de "cin" lafzı hem gözle görülmeyen yaratık, hem de bir çeşit içki anlamına geldiğinden belirsizdir.

> Lastiğimizin size *uygun* geleceğinden şüpheniz olmasın.

Bu örnekte de hem "lastik" hem de "uygun" lafızları belirsizdir. Zira buradaki lastik kelimesi ile fren, tekerlek, silecek veya bir başka lastik çeşidi kastedilmiş olabilir. "Uygun gelme" ifadesiyle de kesenin mi yoksa takılacak yerin mi kastedildiği belli değildir.

Aşağıdaki diyalog da belirsiz lafız yanlışına güzel bir örnektir:

> A – Siz *zengin*seniz Antalya'da güzel bir yaz tatili geçirme teşebbüsünde bulunursunuz. Fakat ben sizde böyle bir teşebbüs görmüyorum; bu da sizin zengin olmadığınızı gösteriyor.
>
> B – Deliliniz güzel bir delil! "Zengin" kelimesi belirsiz bir kelimedir. Bir insanın zengin olması için ne kadar parası olması gerekiyor?!

"İnsan mihnette belli olur", "Avrupa ahalisi çalışkandır" örneklerinde görüldüğü gibi hükmün, konunun fertleri üzerine

31 "Belirsiz lafız", Arapça mantık kitaplarında "*el-mirâ*" (Aristoteles, *Sûfistika*, s. 795 (İbn A'di), s. 797 (İbn Zur'a), "*şekkün fi'l-kelam*" (Aristoteles, *Sûfistika*, s. 793 (İbn Nâime) ve "*iştirâkü't-te'lif*" (İbn Rüşd, *Safsata*, s. 15) tabirleriyle ifade edilmiştir ki bu, dilimize Arapçadan geçmiş olan "müphem lafız" anlamındadır. İngilizce eserlerde ise bu, "*ambiguity*" olarak adlandırılır. (Bkz. Aristoteles, *Soph. Ref.*, s. 19; Brody, "Logical Terms", *The Encyclopedia of Philosophy*, C. V, s. 64)

32 Aristoteles, *Soph. Ref.*, s. 19; *Sûfistika*, s. 18; İbn Rüşd, *Safsata*, s. 18.

verilip de nicelik bildirmeyen önermeler belirsiz (mühmele) önermelerdir. Çünkü, (eğer insan türü kastedilmiyorsa) hangi insan?, Avrupa ahalisinin hangisi? sorusuna tümel bir cevap vermek kolay gözükmemektedir. Bunlar, kullananın kastına göre bazen tikel, bazen de tümel bir mana ifade ettiklerinden[33] konu nicelik yönünden belirsizdir.

Belirsiz görünen kelimelerle, kullanıldığı bağlama göre, genelde hangi anlamın kastedildiği çıkarılabilir ve onlar tek başına kullanıldıklarında fazla yanlışa yol açmayabilirler. Fakat zihni karıştırmak için bir delil formunda kullanıldıklarında yanıltmacaya sebep olurlar. Örneğin;

Bütün *bu* harcamalar bütçemi etkilemez;
Şu şu harcamalarım da böyle;
O halde yaptığım her harcama bütçemi etkilemez.

çıkarımında "bu" kaydıyla, ancak tikel bir manada kullanıldığı belli olan "bütün" lafzından tamamen tümel bir mana kastedilmesi, sonucun da doğru olmasını vehmettirmiştir. Bunun gibi "bütün", "hiçbir" vb. lafızlarla örtbas edilen nicelikler yanlışa yol açabilirler.

Kıyasta dört terim yanlışı, genelde eşsesli veya belirsiz lafızlar kullanmaktan dolayı ortaya çıkar ki bu durumda her iki öncülde de O.T. aynen tekrarlanmamış olur. Öncüllerde ve sonuçta farklı anlamlarda kullanılan belirsiz lafız veya ifadenin yer aldığı dört terim yanlışında kelimenin anlamı kıyasın muhtevasında karıştırılır. Bu durumda kelime, belirsiz iki farklı bağlamda kullanılmış olur.

Eşsesli lafız yanlışı ile belirsizlik yanlışının ortaya çıkışına "terimin çeşitli anlamlarını ayıramama"[34]yı neden olarak gösteren Aristoteles, bu iki yanlışın çıkış şekillerini (birlikte) şöyle açıklamaktadır:

1. İsim veya ifade, gerçekte birden fazla şeye delâlet ettiğinde,

2. Günlük hayatta bir kelimeye birden fazla anlam yüklediğimizde,

33 Bkz. Öner, *Klasik Mantık*, s. 51.
34 Aristoteles, *Soph. Ref.*, s. 43; *Sûfistika*, s. 842; İbn Rüşd, *Safsata*, s. 57.

3. Tek başına alındığında bir tek manaya gelen bir kelimenin, diğer bir kelime ile terkip edildiğinde birden fazla manaya geldiğinde. Meselâ;

Yazıların bilgisi

sözünde "yazı" ve "bilgi" kelimeleri ayrı ayrı alındıklarında sadece birer manayı ifade ettikleri halde; birlikte alındıklarında birden fazla manaya gelirler. Hem "yazıların bizzat bilgi sahibi olduğu" manasına, hem de "bir başkasının, yazılıp çizilen şeylerin bilgisine sahip olduğu" manasına gelir.

Bir insan birşeyi bildiğinde kesinlikle o şeyin bilgisi vardır;
İnsan taşı bilir;
O halde taş bilir.

Bir insan ne görürse görür;
İnsan direk görür;
O halde direk görür.

Burada "o şeyin" ve "görür" kelimelerinin cümlenin öznesine mi yoksa nesnesine mi ait olduğu belirsizliğinden yararlanılarak yanlış sonuca varılmıştır.

Buna benzer örneklerin bazılarında kelimelerin neye veya nereye ait olduklarını, hangi anlamda kullanıldıklarını anlamak kolayca mümkündür. Bazı örneklerde ise bunu tespit etmek güçtür. Hatta Aristoteles, ilmî ve düşünce seviyesi yüksek olanların bile bazen bunu tespitte zorlanabileceklerini söylemekte ve buna "varlık" ve "birlik" kelimelerini örnek olarak göstermektedir.[35]

b. Belirsiz Cümle

Kesin olmayan bir gramer veya muğlak bir ifade biçimi içerip, iki veya daha fazla şekilde anlaşılmaya açık olan cümleler belirsizdir. Bu tür ifadelerin delil olarak kullanılması da "belirsiz cümle yanlışını"[36] doğurur.

35 Bkz. Aristoteles, *Soph. Ref.*, s. 147; *Sûfistika*, s. 1036.

36 Bu yanlış İngilizcede "*amphiboly*" terimiyle ifade edilir. (Bkz. H.W.B. Joseph, *An Introduction to Logic*, London 1906, s. 580; Brody, "Logical Terms", *The Encyclopedia of Philosophy*, C. V, s. 64)

Bu çeşit bir yanlış, gevşek anlamlı, belirsiz veya şüpheli bir ifadenin farklı şekillerde yorumlanmasından ibarettir.[37] Bunun en güzel örneklerini Kâhin Hatîf'in sözlerinde bulabiliriz. Eski İran şehinşahlarından meşhur Darius, Büyük İskender'e karşı savaşa girişmeden önce güya Hatîf'in görüşünü sormuş, Hatîf'in cevabı;

– Savaşa girişirsen, büyük bir devleti yıkmış olursun!

şeklinde olmuştur, deniliyor.[38] "Büyük bir devlet" ifadesiyle İran ve Makedonya saltanatlarından hangisinin kastedildiği belli olmadığından bu söz, iki imparatorluktan her birinin de yıkılma ihtimalini içerebilmektedir.

Seçimi kazanıp da hamam sefası süren bir politikacının, yanındaki arkadaşına

– Ben onlara daima iyi bir hayat vaat ederim ve onlar da beni daima seçerler. İşte benim hayatım bu!

şeklindeki sözlerinde de bu tür bir yanlışın yapıldığını görmekteyiz.[39] Zira politikacı iyi bir hayatı kendisi için mi yoksa taraftarları için mi vaat ettiğini cümlenin başında kapalı tutmaktadır.

Paşa, vezirin azline inanır!

cümlesinde de, paşanın vezir tarafından azledileceği mi yoksa vezirin padişah veya başka bir yetkili tarafından azledileceği mi dile getirilmek isteniyor, belli değildir.

Cümlenin niceliği, içeriği ve yüklemin konuya isnat şekli belli olmayan birçok ifadede de bu tür yanlışlar işlenir. Mackie, buna şu örneği verir:

Yiğitlik ve hikmet birlikte gider!

Bu cümlenin, şu anlamlardan hangisine geldiğini kestirmek kolay değildir: "Yiğitlik ve hikmet daima birlikte gider", "daima bitişiktir", "tüm yiğitlikler hikmettir", "tüm hikmet yiğitliktir" vs. Bazı felsefî terimlerle kurulan cümleler de bu şekilde belirsizdir. Örneğin eğer biz;

37 Bkz. Copi, *Intr. to Logic*, s. 78; Baum, *Logic*, s. 481.
38 Rıza Tevfik, *Mufassal Kâmûs-u Felsefe*, İstanbul 1330, s. 202 (*Amphiboly*); Saeed, *Dict. of Muslim Ph.* s. 125 (*Mughâlatat al-İbhâm*); Barker, *age*, s. 189.
39 Baum, *Logic*, s. 482.

Birşey diğer şeyin kriteridir!

dersek, onun zorunlu kriteri mi, yeterli kriteri mi, yoksa her ikisi mi olduğunu kastettiğimiz belli olmaz.[40]

Gördüğünü gözlerimle görürüm!

ifadesiyle görürüm diyen şahıs, muhatabının gözünü ve gördüğü nesneyi kastettiği gibi, görme fiilini de kastetmiş olabilir.

Belirsiz cümle yanlışının bazen gazete haberlerinde, mizahî cümlelerde, reklâmlarda, tanımlarda ve edebî parçalarda da kullanıldığı görülür. Bunlara sırasıyla birer örnek verelim.

Gurbete çıkmak zorunda kalan zavallı çiftçi, ailesinden ayrılırken beyninden vuruldu!

Böyle bir gazete haberinden çiftçinin tam ayrılırken tabanca ile vurulduğu da, ailesinden ayrılmasının onu çok etkilediği de anlaşılabilir.[41]

Bu şehirde kıymetli taşlar nadiren bulunur, bunun için alyansını kaybetmemeye çalış!

ifadesiyle de bu tür kıymetli şeyleri tedarik etmenin mi yoksa kaybedince tekrar bulmanın mı güç olduğunun dile getirilmek istendiği belli değildir.

Meğer o ihtiyar karı, karı görünce korkarmış!

cümlesi, yaşlı kadının hem kardan hem de kadından korktuğu anlamına gelebilir.

Kâğıda kıy, sabundan kazan!

Bu reklâm yazısında bir yandan tasarruf, öbür yandan da israf teşvik edilmektedir.

Ömür boyu garanti!

reklâm ifadesinde de belirsizlik vardır. Garanti edilen nedir?, "ömür boyu" ile kullananın mı yoksa kullanılan şeyin mi kastedildiği belli değildir. Yine bir tezgâhtarın;

40 J.L. Mackie, "Fallacies", *The Encyclopedia of Philosophy*, C. III, s. 172.

41 Burada cümle "vuruldu" değil de "vurulmuşa döndü" şeklinde ifade edilseydi belirsizliğe düşülmemiş olunurdu.

Bunu hiç kullanmazsan elli sene kullanırsın!

sözü de yanıltmacadır.

Mimarı, donmuş müziktir!

şeklindeki bir tanım[42] belirsizdir. Zira bu, müziğin taşa işlenmiş türü müdür?; müziğin donmamış şekli nasıldır acaba? gibi soruları akla getirmektedir.

Edebî parçalarda geçen belirsiz cümlelerle ilgili iki örnek verecek olursak;

Tek gözüyle bunu yazmış hattat,
Keşke ikisi de bir olsaydı!

Manastırlı Rıfat'a ait olan bu edebî beyitte, "sözü iki muhtemel manaya gelecek şekilde kullanma" demek olan "tevcih sanatı"[43] vardır. Zira burada iki zıt isteğin hangisinin kastedildiği belli değildir; hattatın diğer gözünün açılması da, kör olması da istenmiş olabilir.

Acı zehirler yutturduğun anana acı!

Burada cinaslı kelime olan birinci "acı", virgülle ayrılmayınca zehirin sıfatı, ayrılınca fiil olur.

Özellikle balıkçılar arasında "oldukça taze" anlamına gelen "canlı" sözcüğünde de, şu örnekte de olduğu gibi, çokanlamlılık aranabilir.

Galata'da bir balıkçı bağırıyor:
– *Canlı balık! Canlı balık!!*
Ermeni bir teyze yaklaşıyor ve soruyor.
– Evladım balıklar tazedir?
– Canlı balık! Canlı balık!!!
– Evladım balıklar tazedir?
– Teyze canlı diyoruz ya işte!!!
– A evladım ben de *canlı*yım, fakat tazeyimdir?! (Yani taze miyim?!)

42 Bilimsel alandan ziyade edebî sahada karşılaştığımız bu tür tanımlara "ilham verici (*revalatory*) tanım" denmektedir ki bunlar, kelimenin dildeki anlamını bulmaktan ziyade, tanımlanan şeylere mecaz yollu aydınlatıcı manalar teklif eder. (Bkz. Barker, *The Elements of Logic*, s. 202)

43 Bkz. Bilgegil, *Edebiyat Bilgi ve Teorileri-I*, s. 192-193.

Şu örneklerde de kullanılan cinaslı sözcükler, cümleleri çok anlamlı veya belirsiz kılmaktadır.

Herkese *esrar*dan bahsetme! (Sırlarlardan/Uyuşturucudan)

Çevresizsiniz! (Çevre sizden ibarettir/Çevreden mahrumsunuz)

Gül bir *güldü* ve güller kadar yaşadı! (Bir tek gül/Gülme eylemi)

Çalgıcı Zühre, *berbat* çalmaya başladı! (Mızraplı çalgı/Çok kötü)

Bunu anlatmak *ney*in harcıdır! (Nefesli çalgı/Kimin, hangi şeyin?)

Cümleler doğrudur sen doğru isen, (Herkes/Sözler)

Doğruluk bulunmaz sen eğri isen!

Hayırlı evlat, *hayırsız* evlattır! (İtiraz etmeyen/Hayrı dokunmayan)

Derin *oyun*, derin oyun! (Hile, düzen/Toprağı kazmak, oymak)

Yerin dibine giriyorum! (Madenci) (Çok derin/Çok utanç duyma)

Türkü söyle, türkü sev! (Türk milleti/Müsiki şekli)

Şu örneklerdeki espriler de dilin belirsizliği ve çokanlamlılığına dayanılarak yapılmıştır.

İtfaiye *fazla zarar vermeden* yangını söndürdü! (Zarar veren yangın mı, itfaiye mi?)

Mehmet Akif'in yeni sakal bıraktığı günlerde onunla karşılaşan Abdullah Cevdet,
– Gerçekten *maymuna dönmüşsün*!
deyince M. Akif de,
– Özür dilerim, *maymuna döndüğümü* bilmiyordum! (Hayvana mı, A. Cevdet'e mi?)
deyip yol tarafına döner.

Bazı kelimeler farklı anlamlara sahiptir. Bu farklı anlamlar bir delilin kurulmasında karışık olduklarında delil de yanlış olur. Bazen insanlar vaziyeti kurtarmak, sıkıntıya düşmemek, aleyhteki şeyleri örtbas etmek,[44] maksada uygun fırsat elde etmek[45] vs. için (açık ve net değil de) bu tür belirsiz ifade veya cümleler kullanırlar. Mackie'nin de işaret ettiği gibi, birçok içerik yanlışı belirsiz kelime kullanmaktan dolayı ortaya çıkar.[46] Sofistler, belirsiz lafız veya cümleleri, özellikle birden çok konunun tek

44 Willfred Hodgec, *Logic*, s. 25.
45 Aristoteles, *Soph. Ref.*, s. 93; *Sûfistika*, s. 939.
46 Mackie, "Fallacies", *The Encyclopedia of Philosophy*, C. III, s. 172.

konuymuş gibi sorulması yanlışında sıkça kullanarak hasmı yanıltmayı hedeflemişlerdir.[47]

Tartışmanın vuzuhu bakımından olduğu kadar, akıl yürütmelerimizin (yalnız ismine değil) nesnenin kendisine tatbik olunması bakımından da bir terimin manalarının sayısını incelemek gerekir. Çünkü manaların çeşitliliği açıkça ortaya konulduktan sonra ileri sürülen şey daha iyi bilinebilir. Gerçekte bir terimin kaç manaya geldiğini açıkça görmemek, cevap verenin de, soru soranın da zihinlerini aynı şeye yöneltmemek; aynı konu, aynı kavramlar üzerinde tartışmamak olur.[48]

Belirsizliğin en tehlikeli nedenlerinden biri, *betimleyici* anlamı *değerlendirici* anlamdan ayırt edememektir. Diğer bir ana neden ise, betimleyici kelimelerin ve özellikle isimlerin geniş ölçüde *farklılaşan kullanımlarını* ayırt edemeyişimizdir.[49] Betimleyici kelimelerin kullanımındaki belirsizlikler oldukça fazladır. Bilimsel metin veya konuşmalarda bile rastladığımız "akıllılık", "adalet", "doğal", "içgüdü", "kalıtım", "disiplin", "kompleks" kelimeleri bunlardan ancak birkaçıdır. Muğlak betimleyici kelimeler açısından her zaman verimli bir alan olan politikada "devlet", "yasa", "haklar", "özgürlük" ve benzer diğer birçok kelimeleri örnek olarak zikredebiliriz. Din alanında ise, "irade", "ruh", "vicdan", "günah" "kader", gibi kelimeler de yer yer belirsiz bağlamda kullanılabilmektedirler. Bilim bile "evren", "hayat", "zaman" ve "uzay" gibi kelimelere ilişen belirsizliklerden kurtulamaz.[50] Bütün bu kelimelerle alakalı olarak bizim görevimiz, onların kullanımlarını belirlemektir. Bu görev ise ancak onlarla kesin olarak neyi betimlemeye veyahut açıklamaya çalışıyor olduğumuzu kendimize sormak suretiyle yerine getirilebilir. Çünkü hangi tecrübeleri betimlemek veya açıklamak istediğimizi bilmezsek, betimleyici kelimeleri kullandığımız zaman ne hakkında konuşuyor olduğumuzu gerçekten bilemeyiz.

47 Bkz. Aristoteles, *Soph. Ref.*, s. 89-95, 101, 103; *Sûfistika*, s. 933-947, 957-958.
48 Bkz. Aristoteles, *Organon-V*, (*Topikler*), çev. H.R. Atademir, s. 34.
49 Wilson, John, *Dil, Anlam ve Doğruluk*, çev. İbrahim Emiroğlu, Abdullatif Tüzer, Ankara 2002, s. 49.
50 Dışarıdan herhangi bir kimseye belirsiz gibi görünen bunlara benzer pek çok kelimenin, o alanın uzmanlarca çoğu kez oldukça belirli bir şekilde kullanıldığına işaret etmek isteriz.

Başarıya ulaşmak için kullandığımız kelimelerin *bilincinde* olmak esastır. Çoğu zaman kelimeleri, ne söylediğimizi düşünmeden, bilinçsizce kullanırız. Şayet onları bilinçli bir şekilde kullanma seviyesine ulaşabilirsek ve onlarla kendileri adına ve gördükleri işler adına ilgilenirsek anlama yolunda daha iyi bir yerde olacağımızı söyleyebiliriz. Eğer ifadelerle ilgili olarak da aynı şeyi başarabilirsek, doğruyu ve bilgiyi keşfetmenin etkili bir yöntemiyle kendimizi donatmış oluruz.[51]

Belirsizliğe karşı en iyi korunma yollarından biri de, belirsizliğin ortadan kaldırılması için yanlışın işlendiği cümleyi yeniden ele almak olacaktır. Örneğin;

Kocam(!) şehir takımında oynardı

ifadesindeki "kocam" lafzı ilk bakışta, bunu söyleyen kadının halihazırdaki kocasına işaret eder. Eğer o, eski kocasını kastediyorsa buradaki lafzın gücü, açıkça onu ifade ederek ortaya çıkmamaktadır. Cümleyi yeniden şöyle ifade ederek bu belirsizlik giderilebilir: "Mevcut kocam..." veya "Eski kocam.." gibi.

Belirsizlik yanlışından korunmanın bir başka yolu da, kullandığımız herhangi bir kelime veya deyimin, çeşitli anlamlara gelebilecek şekilde şüpheli (*meşkûk*), karışık (*mültebis*), kapalı (*muğlak*) veya güç anlaşılır (*muzlim*) olmamasıdır. Bundan da önce, terimlerimizin zihnimizde çok açık olması ve onlara çok net olarak sahip olmamız gerekmektedir. Bunu başarmanın bir yolu da, kullanılan anahtar terimlerin tanımlanmasıyla olur. Zaten tanımın bir amacı da belirsizliği gidermektir.[52] Bu sayede terimdeki veya cümledeki belirsizlik çözülünce yanlış açığa çıkar ve delilin haksız yere ikna etme gücü kaybolur. Fakat bir kişinin

51 Wilson, *age*, s. 55.

52 Copi, Intr. to Logic, s. 90. Bir terimin belirsizliğini önlemede şu iki tanım çeşidi yararlı görülür:
1. Analitik veya lügavi (lexical) tanımlar: Bir kelimenin dildeki mevcut anlamını dile getirmeyi amaçlar.
2. Kayıtlı (stipulative) tanımlar: Konuşmacının belirli bir kelimeyle, deyimle veya sembolle neyi kastettiğini bildirmeyi amaçlar. Örneğin, "Ben 'ağır çekici' tabiriyle beş veya daha fazla tonu çekebileni kastediyorum" veya "Bu tartışmanın içerisinde 'yaşlı' sözcüğü ile en az yetmiş yaşını aşmış olanlar kastedilecektir" gibi. (Barker, age, s. 201; Copi, age, s. 99-100; Emiroğlu, Ana Hatlarıyla Klasik Mantık, s. 96-97)

kullandığı terimlerin tümünü tanımlamasını ondan talep etmek, mevcut konunun anlaşılmasını veya tartışılmasını engelleyeceğinden, işi sofistik oyuna çevirmek olur.

3. Terkip[53]

Lafzın terkibi yanlışı, lafızların veya düşünce objelerinin caiz olmayan bir şekilde birleştirilmesidir.[54] Bu, ayrı ayrı olarak kullanılması gerekli olan kelimeleri birlikte almaktan,[55] Aristoteles'in ifadesiyle, terkip halinde de ayrılma halinde de lafzın manasında bir değişikliğin olmayacağını zannetmekten[56] kaynaklanır. Örnek:

İki ve üçün toplamı beştir;
İki ve üç çift ve tek sayıdır;
Öyleyse beş de çift ve tek sayıdır!

Dağıtılmış haldeki bir bütün, birleştirilmiş haldeki anlamıyla alındığında bu tür yanlış hemen ortaya çıkar.

Yanyana iki bir, on bir sayısını gösterir;
Öyleyse dört bir de, yirmi iki sayısını gösterir!

Lafzın terkibiyle ilgili olarak *Sofistik Çürütmeler*'de (*Soph. Ref.*) geçen şu örneklere bakacak olursak

- Yazmayan bir kişinin yazması mümkün müdür?
- Şüphesiz mümkündür.
- Öyleyse bir kişinin yazmasız yazması da mümkündür![57]
- Sen ud çalmadığında ud çalabilir misin?
- Çalabilirim.
- Öyleyse sen ud çalmaksızın ud çalabilirsin![58]

53 Bu ve bundan sonraki yanlış sadece Aristoteles'in ele aldığı şekilde lafızlarla ilgili olmadığından, biz bunlara "lafzın terkibi" ve "lafzın taksimi" yanlışı değil de, daha genel anlamda "terkip" ve " taksim" yanlışı dedik. Üzerinde durduğumuz bu yanlışın İngilizce karşılığı "*combination of words*" (bkz. Aristoteles, *Soph. Ref.*, s. 21) veya "*composition*" (bkz. H.W.B. Joseph, *Intr. to Logic*, s. 581; Baum, *Logic*, s. 491) dır. Bu yanlışın ismi, Arapça kitaplarda ise "*et-terkib*" veya "*et-terkibü'l-mufassal*" (bkz. Aristoteles, *Sûfistika*, s. 790; İbn Rüşd, *Safsata*, s. 15) şeklinde geçer.

54 Luce, *Logic*, s. 163.

55 Saeed, *Dict. of Muslim Ph.* s. 127. (*Mughâlatah tarkib al-mufassal*)

56 Aristoteles, *Soph. Ref.*, s. 43; *Sûfistika*, s. 841; İbn Rüşd, *Safsata*, s. 57.

57 Aristoteles, *Soph. Ref.*, s. 21; *Sûfistika*, s. 796.

58 Aristoteles, *Soph. Ref.*, s. 107; *Sûfistika*, s. 967-968.

Burada birinci önermeler ve onların tasdiki, kişinin yazmadığı ve ud çalmadığı zaman potansiyel olarak yazma ve çalma gücüne-imkânına sahip olduğunu dile getirir. Sonuçta ise yazmayanın yazması, çalmayanın çalması geçersiz bir şekilde terkip edilerek, yazma olmadan yazmanın ve çalma olmadan çalmanın olabileceği gibi imkânsız bir durumu ifade için kullanılmıştır. Yine;

Faydalı bir ilmin güzel bir öğretimi vardır;
Zararlı ilmin de güzel bir öğretimi vardır;
Öyleyse zararlı bir ilim güzeldir!

örneğinde yanlış, mürekkebi müfret gibi almaktan doğmaktadır.[59] Faydalı bir ilmin kötü bir şekilde öğretilmesi o ilmin kötü sayılmasını gerektirmeyeceği gibi, kötü bir ilmin de güzel birşekilde öğretilmesi o ilmin iyi olmasını gerektirmez. Ayrıca burada, kıyasın II. şekli üzere işlenen biçim yanlışında, O.T her iki öncülde de dağıtılmamıştır.

Sokrates tıpta âlimdir;
Öyleyse Sokrates âlimdir!

Bu, Sokrates'in tıp sahasında âlim olduğunu dile getirmede doğru, fakat bundan onun, mutlak olarak her alanda âlim olduğuna geçmek ise yanlıştır. Zira mürekkep bir sözün birşey hakkında doğru olması, cüzlerinin de bu şey hakkında doğru olmasını gerektirmez.[60] Yani Sokrates'in tıp alanında âlim oluşundan onun, tüm alanlarda da âlim olduğu sonucu çıkmaz.

Daha genel anlamda bakacak olursak terkip yanlışı, yalnız birkaç parçanın bir özelliğe sahip olması sebebiyle bütünün de bu özelliğe sahip olduğunun zannedildiği delildir.[61] O, "her bir"den, organize edilmiş bir "bütün"e çıkarımda bulunmaktır.[62] Bir bütünün her bir parçası belirli özelliklere sahipse bu özelliklerin, organize edilmiş bütünde de olduğuna hükmetmek bu tür yanlışı işlemektir. Örneğin, bir oyun takımında birkaç iyi oyuncunun bulunması, onların takım halinde de iyi olmalarını gerektirmez.

59 Bkz. Aristoteles, *Soph. Ref.*, s. 107; *Sûfistika*, s. 963; İbn Rûşd, *Safsata*, s. 135.
60 İbn Rûşd, *Safsata*, s. 21.
61 Brody, "Logical Terms", *The Encyclopedia of Philosophy*, C.V, s. 64.
62 L./W./M., *App. Logic*, s. 7.

Madem ki her her insanın bir anası vardır;
O halde insan soyunun da bir anası vardır!

çıkarımında, dağıtılmış haldeki (tek tek) insanda görülen bir özellik bütüne şamil kılınarak terkip yanlışı işlenmektedir.[63]

Şeyler, diğer şeylerle ilişki içerisinde alındığında, *tek* olarak alındıkları zamanki özelliklerine sahip olmayabilir. Gerçekten, bazen bir bütün, tamamen cüzlerinin zıddı olan özelliklere sahip olabilir. Örneğin bir taş duvarın taşları her ne kadar sert ve sağlam olsa da duvar, yaslanınca yıkılabilecek zayıflıkta olabilir. Bir dekoratif düzende tek tek çiçekler güzel olabilir ama bir bütün olarak, düzenleme çok zayıf olduğunda, çirkin görünüm arzedebilir. Bir semtte her ev, ayrı ayrı ilgi çekici olabilir ama bütün semte bir kuşbakışı ile bakılınca o kadar ilgi çekici olmayabilir. Zira evler birbirine çok girmiş olabilir veya mimarların farklı yapı tarzları evleri birbiriyle uyumlu kılmayabilir. O halde bütünün, kendi parçalarının özelliklerine zorunlu olarak sahip olduğunu zannetmek yanlıştır.

Terkip yanlışı, birbirine benzer olan şu iki şekilde cereyan eder:

Birinci geçersiz delil tipi, "bütünün parçalarının özelliğinden, bizzat o bütünün özelliğine muhakemede bulunmak"tır. Örnek:

Arabanın her bir parçası az bir ağırlıktadır;
Öyleyse, bütün olarak, araba az bir ağırlıktadır!

Biz, birçok az ağırlıktaki parçalarla çok ağır bir arabanın kurulabileceğini düşündüğümüzde bu örnekteki yanlış açıkça ortaya çıkar.

O oyunun her sahnesi mükemmel bir san'at örneğiydi!

hükmünden;

Bir bütün olarak da oyun sanatkârane bir mükemmellikteydi!

hükmünü çıkartmakta da bu tür yanlış işlenmektedir. Yine;

63 Bu örnekte de görüldüğü gibi, bu tür yanlış bir bakıma gelişigüzel genellemede bulunma gibidir. Zira genellemede bulunma birkaçtan birçoğa çıkarımda bulunmaktır. Kendisiyle yola çıkılarak hükme varılan birkaç, hem az bir nicelik, hem de alâmet kâbilindedir.

Her gemi savaş için hazır olunca;
Tüm donanma da savaş için hazır olmalı!

sonucuna varmak da böyledir.

Terkip yanlışının diğer tipi, birincinin paralelindedir.[64] Bundaki yanlış, "toplu olan birşeyin ferdî unsurlarının veya üyelerinin sahip olduğu özelliklerden, bu unsurların bütününün veya toplamının sahip olduğu özelliklere istidlalde bulunmak"tır.

Bir otobüs bir otomobilden daha fazla yakıt tüketir;
Öyleyse tüm otobüsler tüm otomobillerden daha fazla yakıt tüketir.

çıkarımı buna örnektir. Otobüsler, dağıtılmış olarak, otomobillerden daha fazla yakıt tüketirler fakat toplu olarak, otomobiller otobüslerden daha fazla yakıt harcarlar. Çünkü onlar otobüslerden çok daha fazladır. Bu tip örneklerde yanlış, genel terimlerin toplu ve dağıtılmış kullanımları arasındaki karışıklıktan ortaya çıkar. Her tüy, dağıtılmış yani ayrı ayrı olarak parlaktır fakat bir ton tüy toplu olarak parlak değildir. Aynı şekilde

'Bir tost makinesi, normal ampulden daha fazla elektrik tüketir'den
Tüm tost makineleri birlikte, tüm ampullerin sarfettiği elektriktençok elektrik tüketir!

sonucuna varmak yanlış olacaktır. Zira tost makinelerinden çok daha fazla ampul vardır ve ampuller daha uzun süre kullanılır. Böylece tost makineleri, ayrı ayrı olarak, günlük normal lambalardan daha fazla elektrik sarfederler fakat toplu olarak lambalar değerlendirilince durum böyle değildir. Şu çıkarımda da terkip yanlışı işlenmiştir:

Her fabrikatör kendi ürettiği ürünlere kendi fiyatını koymada tamamen serbesttir;
Öyleyse tüm fabrikatörlerin, ürettikleri ürünlere, birlikte fiyat kararlaştırmaları yanlış olmayacaktır!

Geniş anlamıyla ele aldığımız terkip yanlışı, geçerli formu içerisinde şöyle görünür:

64 Bu iki terkip tipi, her ne kadar birbirine paralel olsa da gerçekte bunlar farklıdır. Çünkü birincisi bütüne, onun parçalarından ayrı olarak geçersiz şekilde işlem yapmak; ikincisi toplanmış şeylere, onun ferdî unsurlarından veya üyelerinden ayrı olarak geçersiz şekilde işlem yapmaktır. (Bkz. Copi, *Intr. to Logic*, s. 80-81; Baum, *Logic*, s. 491-492)

X 'in tüm üyeleri A özelliğine sahiptir;
Bir grubun tüm üyeleri bir özelliğe sahipse,
O zaman bu grup da aynı özelliğe sahiptir;
Öyleyse X, A özelliğine sahiptir.[65]

Biz, bu form üzere kurulan çıkarımlarda öncülün, sonucu gerektirecek güçte olmadığını kolayca anlarız. Bir orkestranın, ferdî olarak, her bir üyesinin mükemmel birer müzisyen oluşundan bu orkestranın mükemmel bir konser vereceğine delil getirmek terkip yanlışına düşmek olacaktır. Her bir fert müzikte iyi olsa da, birlikte çalma güçleri, yöneticilerinin yeterliliği vb. hususlardan dolayı, iyi bir konser icra edemeyebilirler.

Eğer Aristoteles'in ele aldığı dar anlamda bu yanlışa bakacak olursak biz,

Yazmayanın yazması mümkündür;	(müfret halde)
Öyleyse yazmasız yazma da mümkündür!	(terkip halde)

örneğindeki gibi benzer bir terkip yanlışına düşmemek için, dağıtılmış ve birleştirilmiş manaları ifade ederken iki çifti (müfret-terkip) de birlikte kullanmamaya dikkat etmek zorundayız.

4. Taksim

Taksim (bölme) yanlışı, terkip yanlışının zıddı olup, Aristoteles'in ele aldığı çerçevede söyleyecek olursak, lafızların caiz olmayan bir şekilde bölünerek alınmasıdır. Yani mürekkep halde olan bir mananın müfret bir manayı ifade etmek için kullanılmasıdır.[66] Bu tür bir yanlış, beraberce kullanılmaları gerekli olan kelimeleri ayrı ayrı kullanmaktan, Aristoteles'in ifadesiyle, lafzın terkip halinde de, bölünmesi (*taksim*) halinde de manasında bir değişikliğin olmayacağını zannetmekten kaynaklanır.[67] Örneğin;

Bir üçgenin bütün açıları iki dik açıya eşittir;
Öyleyse üçgenin her açısı iki dik açıya eşittir!

65 Baum, *Logic*, s. 491.
66 İbn Rüşd, *Safsata*, s. 134; Luce, *Logic*, s. 164; M. Saeed, *Dict. of Muslim Ph.* s. 128. (*Mughâlatah tafsîl al-murakkab*)
67 Aristoteles, *Soph. Ref.*, s. 43; *Sûfistika*, s. 841; İbn Rüşd, *Safsata*, s. 57.

çıkarımında bu tür yanlışın işlendiğini görmekteyiz. Zira öncülde üçgenin bütünü için doğru olan şey sonuçta tek tek olarak cüzleri için de doğru olarak alınmaktadır.

Beş, iki ve üçün toplamıdır;
Beş tektir;
Öyleyse iki ve üç de tektir!

Örnekte görüldüğü gibi, birleştirilmiş ve toplu haldeki bir bütün, dağıtılmış haldeki anlamıyla alındığında taksim yanlışı olur. Halbuki, Aristoteles'in dediği gibi, bütün olarak alınan bir cümle bölündüğünde aynı anlamı ifade etmez. Meselâ,

Cemil, Din Felsefesini geçti!

cümlesinde terkip halinde bulunan "din felsefesi" lafzı,

Cemil Din ve Felsefeyi geçti!

cümlesinde bölündüğünden, cümleler farklı anlamları içermektedir. Böylece, birleştirilmiş haldeki ifadeden taksim edilmiş veya dağıtılmış bir manaya çıkarımda bulunmak yanlıştır.

Görmüyor musun, Sokrates bilge, erdemli ve basit bir ayakkabıcıdır;
Öyleyse o, basit bir erdemli kişidir!

Telhîsu's-Safsata'da yer alan bu örnekte, mürekkep halde olan bir mana, müfret (dağıtılmış) bir manayı ifade için kullanılmıştır.[68]

Heyulâ ve sûrete "cisim" dendiğini işitip, cisme ayrı ayrı hem "heyulâ", hem de "sûret" denebileceğini zanneden kimse de birleşik olması gereken şeyi ayırma (Arapça ifadesiyle *tafsîl-i mürekkeb*[69]) yani taksim yanlışı yapmaktadır.

"Ya... ya..." formunda ayrık şartlı (*munfasıl*) önermelerle taksim yollu kurulan kıyaslarda büyük terim O.T.'den daima daha özel olarak bulunur.[70] Bunu şu örnekte görmekteyiz:

İsim kelimedir;
Kelime ya isim, ya fiil, ya da harftir; (B.Ö)
O halde isim ya isim, ya fiil, ya da harftir!

68 İbn Rüşd, *age*, s. 134.
69 Bkz. Ebheri, *Tenzîlü'l-Efkâr*, vr. 30.
70 Bkz. İbn Sînâ, *Şifa-IV*, s. 455.

Burada O.T. olan "kelime", büyük terimden daha geneldir. Bu geçersiz ve bozuk kıyasta hem, tabii bir önerme (B.Ö) tümel önerme yerine alınıp kıyasın I. şeklinin netice verme şartı ihlal edilerek biçim yanlışı; hem de birşey (isim) aynı zamanda kendisine ve başkasına bölünerek içerik (taksim) yanlışı işlenmiştir.

Terkip yanlışı gibi taksim yanlışı da günümüzde, mantıkçılar tarafından, Aristoteles'in ele aldığından daha kapsamlı olarak (yani sadece lafızda kalınmayarak) ele alınır. Bu ele alış tarzına göre taksim yanlışı, bir bütün için doğru olan şeyin, zorunlu olarak o bütünün parçaları için de doğru olduğuna hükmetmektir.[71] O, bir grup veya varlık hakkında gerçek olarak bilinen birşeyden, o grubun bütün üyeleri veya cüzleriyle ilgili bir sonuç çıkarmayı içerir.[72] Meselâ;

> Komşum ve ben bir ortak duvarı paylaşıyorsak,
> Her birimizin bir yarı duvarı vardır!

ifadesinde taksim yanlışı yapılmıştır. Zira bir bütün için veya bir sınıfın tümü için doğru olan şeyin, bu bütünün parçaları veya dağıtılmış olarak telakkî edilen sınıfın parçaları için de doğru olacağını sanmak yanlıştır.

Terkip yanlışında olduğu gibi, taksim yanlışı da "tüm" kelimesinin toptan ve dağıtılmış anlamı arasındaki belirsizlikle kaplıdır.[73] Bu "tüm" deki belirsizlikle ortaya çıkan karışıklığın bir örneğini şu ifadede görebiliriz.

> Tüm vatandaşlar bir zorba yöneticiye karşı koyacak güçtedir!

şu anlamda ki bu ifadeyle vatandaşlar bu işin üstesinden gelecek yeterli güce sahip bir bütün olarak telakki edilir. Bu gerçekten hareket ederek "tek tek her vatandaşın bir zorba yöneticiye karşı koyacak güçte olduğu"nu çıkarmak yanlıştır. Böyle bir durumda biz, "tüm"ün toplu olarak kullanıldığı cümleden, "tüm"ün dağıtılmış olarak kullanıldığı cümleye atlamaktayız.

Parçaların, zorunlu olarak, bütünün özelliklerini taşıdığını sanma bu yanlışın temelini oluşturur. Halbuki biz, örneğin,

71 L./W./M., *App. Logic*, s. 8.
72 Baum, *Logic*, s. 492.
73 Mackie, "Fallacies", *The Encyclopedia of Philosophy*, C. III, s. 173.

çekince kopabilecek zayıflıktaki kendirlerden ağır yükleri kaldıracak sağlamlıkta koca halatlar örebiliriz. Fert fert meşhur oyuncular edinmeden de iyi bir oyun takımı kurabiliriz. Parlamenter sistemler seçmenlerin akıllı olduğunu kabul esasına dayanır; fakat bütün seçmenlerin akıllı olduğunu sanmak taksim yanlışı olacaktır. Sırf sınıf seviyesi üstün olan bir sınıfa devam ediyor diye, Ali'nin de derslerinde üstün başarılı biri olduğu hükmüne varmak aynı tür yanlışı işlemektir. Yine bizim, baroya kayıtlı olduğundan dolayı bir avukatı iyi bir avukat saymamız; demokratik bir ülkede yaşadığından dolayı bir kişiyi demokrat saymamız veya komünist bir ülkede yaşayan bir kişiyi de komünist saymamız taksim yanlışı olmaktadır.

Taksim yanlışının geçerli formu, açıkça yanlış olmasa bile, oldukça tartışmalı bir öncül ihtiva eder:

X A özelliğine sahiptir;
Eğer bazı grup veya şey bir özelliğe sahipse, o taktirde onun tüm üyeleri veya cüzleri de bu özelliğe sahiptir.
O halde X 'in her bir üyesi veya cüzleri de A özelliğine sahiptir.[74]

Terkip yanlışı gibi, taksim (bölme) yanlışı da iki şekilde ortaya çıkar:

Birinci tip taksim çeşidi, "bütün için doğru olan şeyin, parçaları için de doğru olması gerektiği" şeklinde yanlış bir delillendirme üzerine kurulur.[75]

Örneğin, "ağır, karmaşık veya değerli bir arabadan bu arabanın her hangi bir parçasının ağır, karmaşık veya değerli olması gerektiği sonucuna varmak" bu tür yanlışa girer. Daha basit bir örnek verecek olursak,

İnsan değerlidir;
İnsanın tırnağı onun bir parçasıdır;
Öyleyse tırnak da değerlidir!

çıkarımında da aynı çeşit yanlış işlenmiştir. Şu çıkarımlarda da durum böyledir.

74 Baum, *Logic*, s. 492.
75 Copi, *Intr. to Logic*, s. 81; Baum, *Logic*, s. 492.

Belirli bir anonim şirketi kurmak çok önemlidir;
Mustafa Bey bu anonim şirketinde memurdur;
Öyleyse Mustafa Bey çok önemli (bir kişi)dir!

Nuri çok büyük bir odada kalıyor olmalı;
Çünkü o, çok büyük bir öğrenci yurdunda kalıyor!

Şaka gülünçtür;
Öyleyse şakadaki her kelime gülünçtür!

İkinci tip taksim çeşidi, "her hangi bir fertler toplumunun özelliklerinden, bu ferdî unsurların kendilerindeki özelliklere delil getirme" şeklinde ortaya çıkar. Örnek;

Üniversite öğrencileri tıp, hukuk, edebiyât, ilâhiyat vs. dersleri okurlar;
Öyleyse her üniversite öğrencisi tıp, hukuk, edebiyât, ilâhiyat vs. dersleri okur!

Üniversite öğrencilerinin, toplu olarak, tüm bu değişik alanlarda okudukları doğrudur, fakat üniversite öğrencilerinin, dağıtılmış olarak böyle oldukları doğru değildir.

Eski bir bilmece olan;

– Niçin beyaz koyunlar siyah koyunlardan fazla yer?

de taksim yanlışını içeren bir karışıklığa dayanmaktadır. Zira

– Çünkü beyazlar siyahlardan daha fazladır!

cevabında, asıl konuya dağıtılmış olarak yüklenildiği görülen şey toplu olarak işlem görür.

Taksim yanlışıyla ilgili çeşitli örnekler, genelde, geçerli deliller gibi görünürler. Çünkü bir sınıf için doğru olan, dağıtılmış olarak da o sınıfın her üyesi ve her biri için doğru görülecektir. Örneğin,

Köpekler et oburdurlar;
Japon spanyeller köpektir;
Japon spanyeller et oburdurlar.

delili geçerlidir. Fakat;

Köpekler yaygındır;
Japon spanyeller de köpektir;
Öyleyse Japon spanyeller de yaygındır!

delili her ne kadar bir önceki örneğe benzese de, taksim yanlışı işlendiğinden, yanlıştır. Zira bu tür köpekler az sayıdadır.[76]

Amerikan Kızılderililerinin nesli tükenmek üzeredir;
Bu adam da Kızılderilidir;
Öyleyse bu adamın da nesli tükenmek üzeredir.

Yine bu örnekte de aynı tip yanlışın işlendiği görülmektedir.[77] Şu örnekte de taksim yanlışının yapıldığını görmekteyiz.

Türkiye'nin 95 milyar dolar borcu vardır,
İslam'a göre, Hacca gidecek insanın borcunun bulunmaması gerekir;
Bu ülkede yaşayan herkes bu borca ortaktır;
Öyleyse Türk vatandaşı hacca gidemez![78]

Kısacası, terkip ve taksim yoluyla yapılan çıkarımlar, bazen geçerli olsa da, yanlıştırlar. Çünkü böyle bir yanlış işlenince, terimin dağıtılmış anlamı, birleştirilmiş anlamıyla karıştırılmış olmaktadır. Lafızda ortaya çıkan terkip ve taksim yanlışlarına, terkip halindeki bir lafzın delâletinin taksim halindekinden farklı olacağı ileri sürülerek delile karşı çıkılabilir veya o delilin çürütülmesine girişilebilir.

5. Noktalama ve Vurgu

Noktalama (Arapça ifadesiyle *hareke*) yoluyla yapılan yanlış, konuşmada değil de yazıda, daha doğrusu kelimelerin yazımında yapılır[79] ve şu şekillerde ortaya çıkar:

1. Lafzın halini değiştirmekle: Böyle olunca lafzın mefhumu da değişir. Örnek.

Ali Necib'e vurdu! (acıtıcı şeyle)
Ali Necib'i vurdu! (tabancayla)

76 Bu sonuca katlanmaya razı olmuyorsak, kıyasın büyük önermesinin doğruluğunu reddeder ve "Her köpek türü yaygın değildir" deriz.

77 Bu kıyasın doğru olabilmesi için sonucun "Bu adam da nesli tükenmek üzere olan (bir ırk)a aittir" şeklinde ifade edilmesi gerekir.

78 Aziz Nesin, Sinop 1994 (Sosyalist Birlik Partisin'ndeki konuşmasından)

79 Arapça mantık kitaplarında "*i'cam*" veya "*u'cme*" olarak zikredilen (bkz. Aristoteles, *Sûfistika*, s. 801) bu tür lafız yanlışı İngilizce eserlerde "vurgu (*accent*)" yanlışı olarak gösterilse de (bkz. Aristoteles, *Soph. Ref.*, s. 23, 37, 43; Brody, "Logical Terms", *The Encyclopedia of Philosophy*, C. V, s. 64; Copi, *Intr. to Logic*, s. 78) bu, lafızların yazım şekliyle de ilgili bir yanlıştır. Bundan dolayı biz bu çeşit yanlışa "Noktalama ve Vurgu Yanlışı" demeyi uygun gördük.

2. Çift harfli bir lafzı tek harfle göstermekle: "Allâmeyi (çok bilgili)" "âleme (evren)", "görmeme"yi "görme" diye göstermek gibi.

3. Ayrı yazılması (ve ulama yapılması) gereken kelimeyi bitişik yazma (ve ulama yapmama):

Tam otların sarardığı zamanlar (Otların tam sarardığı zamanlar deme).
Tam otların sarardığı zamanlar (Eksiksiz otların sarardığı zamanlar).

4. Kelimelerin cümlede özne mi, nesne mi olduğunu belirtmeme (irabını ihmal etme): Örneğin, "Annem babam vurdu" cümlesinde anne ve baba birlikte mi vurdular (özne) veya anneye baba mı vurdu yoksa babaya vuran anne mi, belli değildir.

5. Kelimenin noktasını veya noktalama işaretini değiştirme: Çin-cin, kır-kir, kor-kör örneklerinde olduğu gibi.

Fârâbî, bir kelimenin noktasının ve yazım şeklinin değişmesiyle anlamının da değişebileceği ile ilgili olarak Kur'an'dan şu örnekleri verir: "Ben dilediğimi azabıma uğratırım."[80] âyetinde geçen "eşâû" kelimesindeki "ş" harfinin noktası kaldırılırsa âyetin anlamı "Ben üzdüğümü azabıma uğratırım." şeklinde değişir. Yine "İşte bu, bana lâyık olan dosdoğru bir yoldur."[81] âyetindeki "aleyye" lafzındaki "y"nin şeddesi kaldırılırsa âyette altı çizilen anlam verilmemiş olur.[82]

Dilimizde, yazılışları birbirine benzeyen, anlamları ayrı birtakım yabancı kelimeler vardır. Bu gibi kelimelerin anlamları, uzun ünlünün üzerine konulan düzeltme işaretine göre değişir. Buna dikkat etmeme, üzerinde durduğumuz yanlışa düşmek olacaktır. Örnek:

adet (sayı),	âdet (görenek, alışkanlık)
alem (bayrak),	âlem (dünya, evren)
vehim (kuruntu),	vâhim (korkunç)
mûsâvî (eşit),	Mûsevî (Yahudi)
hal (pazar yeri),	hâl (durum, vaziyet)

hala (babanın kızkardeşi), halâ (boşluk), hâlâ (henüz, şimdiye kadar).

80 A'raf (7), 156.
81 Hicr (15), 41.
82 Fârâbî, *Sûfistaî*, vr. 53 b.

Beş şekilde ortaya çıktığını gördüğümüz bu yanlışa karşı, kelime ve deyimlerin doğru yazım şekillerine dikkat etmenin yanı sıra, bir yandan sözün bağlantı yerlerini ve cümlenin yapısını açık olarak göstermeye; bir yandan da harflerle belirtilmeyen vurgu, ezgi gibi birtakım özellikleri ve durakları bilmeye yarayan noktalama işaretlerini de yerli yerince kullanmaya özen gösterilmelidir. Çünkü fikirlerin doğru ve etkili birşekilde ifadesi için noktalama işaretlerini kullanmak elzemdir. Yazı dili, sözün esas maksadını tamamıyla ta'yine muktedir olmadığı için noktalama işaretlerinden faydalanırız. Konuşurken sesin duraklaması, yükselip alçalması vb. değişiklikler, manayı canlandıran hareketler ve jestler, yazıda yerini noktalama işaretlerine bırakır.

Konuşur veya söylerken, cümlede anlamca en önemli kelime veya kelime öbekleri vurgu ile belirtilirler. Vurgu, cümleye verilmek istenen anlama göre yer değiştirir. Cümlenin önemle belirtilmesi istenen kısmı değil de yanlış bir kısmı diğer kelime veya kelime öbeklerinden daha dik, daha baskılı ve daha belirtili bir şekilde söylenirse vurgu yanlışı ortaya çıkar. Bir örnekle açıklayacak olursak, oğlunu yalancı şahitlik etmeme konusunda uyaran bir babanın

Sen, komşuna karşı yalancı şahitlikte bulunmayacaksın!

ikazında vurguyu "sen" üzerinde yaparsa (başkaları edebilir); "komşuna karşı" üzerinde yaparsa (başkalarına karşı bulunabilirsin) gibi farklı anlamlar çıkabilir. Yine, çocuklarının sinemaya gittiklerini babalarına söyleyen bir anne,

Bugün sinemaya gittiler!

cümlesinde vurguyu "bugün" üzerinde yaparsa (başka gün değil) fikrine; "gittiler" üzerinde yaparsa (işi yapıp bitirdikleri) anlamını belirtmiş ve ön plâna çıkarmış olur.

Pencereye taş atmayınız!

örneğinde vurgu *taş*a yapılırsa, bu uyarıya muhatap olanlara

Metal şey veya top atabilir miyim?!

şeklinde mukabelede bulunma hakkı doğabilir. Aşağıdaki cümlede de vurguya göre cümlenin anlamında önemli değişikliklerin olduğunu görürüz:

Gece, Fatma Nine'nin ateşi arttı! (gündüz değil, gece)
Gece, *Fatma Nine'nin* ateşi arttı! (başkasının değil, F. Nine'nin)
Gece, Fatma Nine'nin *ateşi* arttı! (başka şeyi değil, ateşi)
Gece, Fatma Nine'nin ateşi *arttı*! (eksilmedi, ziyadeleşti)

Vurgudan dolayı tek kelimede ortaya çıkacak anlam farklılığına örnek verecek olursak,

Çocuğu'*m* (benim çocuğum)
Çocu'*ğum* (henüz ben çocuğum)
Ço'*cuğum* (seslenme, hey!)

vurguya göre anlamın değiştiğini kolayca farkederiz.

Yanlış vurgulanan bir kelime yanlış söylenmiş olur. Bu sebeple dilimizde, örneğin "ta'van", "i'klim" gibi yanlış vurgulanan kelimeler farklı anlamlara gelebileceği gibi bunlar Türkçe de sayılmaz.[83]

Görüldüğü gibi, ifadelerin veya kelimelerin farklı şekillerde vurgulanmasıyla cümlelerin anlamının değişeceği ve cümleden farklı anlam çıkartılacağı açıktır. Belirsizlik yanlışında olduğu gibi, vurgu yanlışı da ifadenin anlamının değiştirildiği veya farklı anlama kaydırıldığı aldatıcı delillerde işlenir.[84] Zaten sofistik türden delil kuranların bir gâyesinin de noktalamayı, vurguyu ve ifadenin şeklini değiştirmek vb. dil yanlışlarıyla, muhatabın aklını karışıklığa sevkederek, onu yanıltmak olduğunu görmüştük.

6. İfade[85]

Cümlenin öğelerine, kelimelerin cümlede aldıkları manalara, nasıl sıralandıklarına ve birbirleriyle manaca nasıl bağlandıklarına dikkat etmemek ifade yanlışına yol açar. Sofistik türden

83 Bkz. Tahsin Banguoğlu, *Türkçenin Grameri*, İstanbul 1974, s. 115-117; Haydar Ediskun, *Yeni Türk Dilbilgisi*, İstanbul 1963, s. 98-99, 322-323.

84 Bkz. Aristoteles, *Soph. Ref.*, s. 43, 109; *Sûfistika*, s. 842, 972; İbn Rûşd, *Safsata*, s. 57, 138; Saeed, *Dict. of Muslim Ph.* s. 127 (*Mughâlatah al-Tâkid*); Copi, *Intr. to Logic*, s. 78-79.

85 İngilizce kaynaklarda "*Form of expression*" veya "*Figure of Speech*" (bkz. Aristoteles, *Soph. Ref.*, s. 23, 45, 109; H.W.B. Joseph, *Intr. to Logic*, s. 584), Arapça kaynaklarda ise "*Şeklü'l-lafz*" (bkz. Aristoteles, *Sûfistika*, s. 801, 842, 969; İbn Rûşd, *Safsata*, s. 24, 57, 139) şeklinde ifade edilen bu yanlışı biz "ifade yanlışı" olarak aldık.

delil kuranların bir gâyesi de muhatabını bilerek dil yanlışına sevkedip onu güç durumda bırakmak veya kurulan cümlenin bozukluğundan yararlanarak haksız şeyler talep etmektir.[86]

Aristoteles, ifadenin formuna bağlı olan çürütmeler hakkında şöyle der:

> Bunlar, aynı olmayan şey aynı formda ifade edildiği zaman ortaya çıkar. Sözgelişi, eril (müzekker) kelime dişil (müennes) kelime ile veya dişil kelime eril kelime ile, nicelik nitelikle, fâil mefulle, yahut da hal fiil ile ifade edildiğinde bu tür yanlış işlenmiş olur. Zira bu durumda müzekker olan müennes, fail olan şey meful sanılır. Sözgelişi, bir kimsenin ism-i fâil olan *Asım* sözcüğünü, ism-i meful olan "masum" manasında kullanması gibi.[87]

Fârâbî, bu yanlışla ilgili olarak şu örnekleri verir: "Halkullah" tabiri ile, "Allah'ın yaratması" da, "Allah'ın yaratıkları" da kastedilebilir. *Allahümme ente racâunâ* ifadesi ile, "Sen bizim ummamızsın" da, "umulanımızsın" da kastedilebilir. Yani buna benzer ifadelere hem ma'lum (etken) hem de mechul (edilgen) manalar verilir. Çoğul kalıbında olan kelimeler de, yerine göre çokluk akla getirseler bile, tekili anlamda kullanılırlar. Sözgelişi, Arapça "huy gömleği (*kamîsu ahlâk*)" tabirinde "ahlâk", "huluk"un çoğuludur; fakat burada huylar değil de huy olarak tekili anlamda kullanılmıştır. Müennes çatısında olan *talhatü* ve *halîfetü* gibi kelimelerin (sonlarındaki "ta"ları dikkate alarak, cümle içinde kullanırken onlara ait müennes zamiri göndermek veya müennes sıfat getirmek vb.) ifade biçimleri de böyledir. Her dilde, çeşitli şekillerde ortaya çıkan ifade yanlışları vardır."[88]

Geniş anlamıyla ele alacak olursak, bu tür yanlışta lafız, belirsiz bir gramer yapısı içinde yanlış kullanılmaktadır. Bu şekilde kullanılan lafızlarla kurulan bir delil de yanlış olacaktır. Bir başka ifadeyle söyleyecek olursak, kelimelerin lügat ve gramer manalarını ve cümlede kullanılış tarzlarını bilmemek,

86 Bkz. Aristoteles, *Soph. Ref.*, s. 17, 77, 79; *Sûfistika*, s. 785, 786, 909, 915; İbn Rûşd, *Safsata*, s. 14, 98.
87 Aristoteles, *Soph. Ref.*, s. 25; *Sûfistika*, s. 801; İbn Rûşd, *Safsata*, s. 24.
88 Fârâbî, *Sûfistaî*, vr. 53 a.

onları yerinde kullanmamak ifade yanlışına yol açacaktır. Umumî manasıyla cansız bir yığından farksız kelimelere anlam kazandıran, insanın sınırsız fikirlerini ifade için canlı bir vasıta hali veren, onların cümledeki kullanış tarzıdır. Bu sebeple kelimenin tam yerinde kullanılması, fikri aynen ifade edebilecek tarzda seçilmesi, kelimenin nerede ve nasıl sarfedilebileceğini kavramakla, ayrıca mecazi kullanımlarını bilmekle mümkündür.

Bir cümlenin iyi olması için fâilin, fiilin, nesne ve tümlecin birbirini tutması; tamlamaların gramer kaidelerine uygun kurulması gerekir, ki bu daha ziyade dilbilgisini ilgilendiren bir konudur. Ama sadece gramer kaidelerine veya sözdizim (*sentaks*) kurallarına uygun olması cümlenin iyi olması için kâfi gelmez; cümlenin fikirce de doğru olması gerekir. Fikir bakımından doğruluk, cümlenin bilgi ve müşahede yanlışlarından, yanlış düşüncelerden ve iki çelişik fikri içermekten uzak bulunması ile mümkün olur.

II. MANA YANLIŞLARI

Mana yanlışları, ilintisel olanın özsel olanın yerine alınması, sonucun öncüllerin biriyle aynı olması, cinse türün hükmüyle hükmedilmesi, kesin olmayan hükmün kesinmiş gibi kullanılması vb. şekillerde yapılan; doğru önermeye benzeyen yanlış önermelerin kullanılmasından[89] veya öncüllerin yanlış sonuç çıkacak şekilde haksız ilişkiye sokulmasından dolayı ortaya çıkan yanlışlardır.

Aristoteles, "dile ilişkin olmayan" bu mana yanlışlarının temel sebebini, gerçek kıyasla kıyas olmayanı ayıramama ve konuyu iyice araştırmama yani önermenin doğruluğunu iyi tetkik etmeme ve önermeler arasında sağlam bağlantı kurmama olarak görür.[90]

Biz bu yanlışları, Aristoteles'in yaptığı gibi, yedi kısımda ele alacak ve Fârâbî'nin üzerinde durduğu "nakil yanlışı" ile, bazı

89 Rıfat, *Vesîletü'l-İkân*, s. 108.
90 Aristoteles, *Soph. Ref.*, s. 47; *Sûfistika*, s. 849-850; İbn Rüşd, *Safsata*, s. 61.

İslam mantıkçılarının eserlerinde deyindikleri "konunun varlığını gözetmeme" yanlışını da bunlara ilâve edeceğiz. Burada yer vermediğimiz, örneğin yanlış dilem, merhamete başvurma, otoriteye başvurma, gelişigüzel genellemede bulunma gibi diğer bazı mana (*informal*) yanlışlarını ise, bu geleneği bozmamak için son bölümde işleyeceğiz.

1. İlintisel Olanı Özsel Olan Yerine Alma

Kısaca "ilinti yanlışı"[91] da denilen bu tür yanlışta, "Birşey için doğru olan, onun bütün ilintileri için de doğrudur veya birşeyin bütün ilintileri için doğru olan, o şey için de doğrudur." anlayışı hâkimdir. Bu, genel bir kuralı özel bir duruma, bu özel durumun ilintili şartlarının söz konusu genel kuralı geçersiz kılacağını düşünmeden, uygulamaktan ibarettir.[92]

Aristoteles'e göre, "bu tür bir yanlış, bazı yüklenen vasıfların aynı şekilde o şeye ve onun ilintisine ait olduğu iddia edildiği zaman ortaya çıkar. Zira aynı şeyin birçok ilintisi olunca, bundan zorunlu olarak "tüm aynı vasıfların da birşeyin tüm yüklemlerine ve yüklem olmuş şeylerine ait olduğu" hükmü çıkmaz. Şu örnekte bu tür yanlışın işlendiğini görmekteyiz.

> Eflatun, Sokrates'ten farklıdır;
> Sokrates insandır;
> Eflatun, insandan farklıdır![93]

91 İlinti (*araz, accident*), iki şeyden birisinin durumunun veya yapısının diğeriyle birleşme durumu olmadığı halde o şeyc birleşmesinin tesâdüf ettiği şeydir. Meselâ hayvanın kesilip, bunun akabinde ölmesi ve cesedin bu sırada yağmurla ıslanmasını düşünelim. Burada hayvan üç yüklemle vasıflanır: Kesilmek, ölmek ve yağmurla ıslanmak. Kesilmenin ve ölmenin hayvana yüklenmesi ilinti değildir; fakat yağmurla ıslanması ilintidir. (Fârâbi, *Sûfistai*, vr. 54 a. Fazla bilgi için bkz. Porphrios, *İsagoci*, çev. H.R. Atademir, Konya 1948, s. 47-48, 58-62; Bolay, *age*, s. 30-32, 73)
İlinti, "daima veya çok defa olmayan şey"dir. Bundan dolayı hiçbir teorik, hiçbir pratik ve peotik ilim ilinti ile uğraşmaz. (H.R. Atademir, *Aristoteles'in Mantık ve İlim Anlayışı*, s. 70) Bir başka ifade ile, san'at veya ilmin ihtiva ettiği şeye ilinti yoluyla olan yüklemleri ne ilim sahibi ne de san'at sahibi aklına getirir. Örneğin marangoz, yaptığı kanepenin üzerinde iyi ya da kötü kişilerin oturacağını düşünmez. (Fârâbi, *Sûfistai*, vr. 55 a)

92 Aristoteles, *Soph. Ref.*, s. 25; *Sûfistika*, s. 808; Fârâbi, *Sûfistai*, vr. 54 a; İbn Rûşd, *Safsata*, s. 28; Tahanevi, *Keşşâf*, C. II, s. 1096; Saeed, *Dict. of Muslim Ph.* s. 6. (*Akhdha mâbi'l-ard makân bi'l-dhat*)

93 Aristoteles, *Soph. Ref.*,s.25; *Sûfistika*, s. 808; İbn Rûşd, *Safsata*, s. 28.

Bu yanlış delilin öncülleri, ayrı ayrı alındığında, doğrudur. Fakat Eflatun'un Sokrates'le ilintisel bir durumu yani farklı olmayı paylaşmaması onun insan olmamasını gerektirmez. "Eflatun, insan olan Sokrates'ten farklıysa insandan da farklıdır" demek, Fârâbî'nin ifadesiyle, sözden gerekmeyen şeyin gerekli olduğunu vehmetmektir.[94]

Bu köpek X 'indir;
Bu köpek annedir;
Bu köpek X 'in annesidir.

Köpeğin X 'e ait olması ilintiseldir. Mutlak olan ikinci önermeden kalkarak mukayyet halde olan bir hükme varma, ilintisel (*arazî*) olanı özsel (*zatî*) olan yerine alma yanlışıdır. Delil, hayvanın bir köpek olarak X 'in oluşunu, bir anne olarak da X 'in oluşu gibi farzetmektedir. Bir yanlış çıkarımın öncülleri, ayrı ayrı ele alındığında doğrudur, fakat bunlarla bir terkibe varmak yanlıştır.

Dün satın aldığını bugün yersin;
Dün çiğ et almıştın;
Bugün çiğ et yersin!

Bu delilde ilk önerme, konunun durumundan ziyade onun maddesini ifade etmekte olup bununla, etin çiğ olma gibi ilintisel durumunun dile getirilmesi kastedilmiş değildir.[95]

Örneklerde görüldüğü gibi ilintisel olanı özsel olan yerine alma yoluyla yapılan yanıltmaca,

1. Aynı olan ile ayrı olanı,

2. Bir olan ile çok olanı ve

3. Yüklemlerin hangisinin, konuları ile aynı ilintiye sahip olduklarını ayıramamaktan dolayı ortaya çıkar.[96]

94 Fârâbî, *Sûfistaî*, vr. 54 b.

95 Bu örnek hakkında De Morgan şu espiriyi yapar: Uzun zamandan beri bu et parçası taze olarak, pişirilmemiş kaldı. Reish, *Margarita Philosophica*'sında 1496'da bundan bahsederken bu et pişmemişti ve Dr. Whately onu aynı ülkede 1826 yılında aynen taze halde buldu. (Copi, *Intr. to Logic*, s. 68)

96 Aristoteles, Soph. Ref., s. 45; Sûfîstika, s. 849; İbn Rüşd, Safsata, s. 59.

İlintisel olanı özsel olarak yanıltmaca türünden kurulan kıyasta, burhanî olan kıyasın şartlarından biri ihlal edilmektedir. Zira burhanî kıyasın şartlarından biri de, öncüllerden birinin tümel ve zorunlu olmasıdır. Araz yoluyla kurulan kıyasta ise bu öncül (ne zorunlu ne de tümel) ancak tikeldir.[97] Sözgelişi, birşey beyaz bir nesnede ilintisel olarak bulunduğunda bu nesnede bulunan herşeyin de beyaz olması gerekmez. Bir başka ifadeyle, bir nesnede birşeyle birlikte bulunan şeyin, her yerde o şeyle bulunması zorunlu değildir. Örneğin, bir üçgende şekil, düz çizgiler ve iki dik açı bulunduğundan, nerede bir şekil görsek onun düz çizgileri ve iki dik açısı vardır diyemeyiz.

İnsan yürür;
Yürüyen hayvandır;
İnsan hayvandır.

Bu kıyasta yürümek insanın ilintisidir; zira yürümek insana has bir fiil değildir. Bu iki öncüle dayanarak insanın, zorunlu olarak, hayvan olduğunu çıkaramayız.

Bu tür kıyasları çürütmek için, araz yoluyla varılan bir hükmün sürekli ve tümel olmadığını bilmek gerekir. Şu iki örnekte, delile gerekçe veya dayanak olarak alınan ilk öncüllerin sürekli, mutlak ve zorunlu olmadıkları görülmektedir.

Şu günlerde, seçim öncesi, siyasiler daima vatandaşı dolaşmaktadır;
Siyasiler milletvekili seçileceklerdir,
Öyleyse milletvekilleri daima vatandaşı dolaşmaktadırlar!

İnsan sakız çiğnemektedir; (Sürekli, tümel ve zorunlu değil)
Sakız çiğnemek ciddi bir şey değildir;
Öyleyse insan ciddî bir şey değildir!

Bu şekilde kurulan kıyasta, birşey diğerinde ya zamanın, ya konunun, ya da hem zamanın hem de konunun az bir kısmı için bulunur. Yine, bu şekilde kurulan bir kıyasla karşılaştığımızda, "Bu araz yoluyla olan bir durumdur, bundan dolayı bu sonuç zorunlu değildir." denebilir veya öncüle itiraz edilebilir. Bunu aşağıdaki örneklere uygulayabiliriz.

97 Aristoteles, Soph. Ref., s. 37; Sûfistika, s. 831; İbn Rüşd, Safsata, s. 49.

Sana ne soracağımı bilmiyorsun;
Ama sorduğumu da biliyorsun; (Cevaplamak)
Öyleyse sorduklarımı hem biliyor hem de bilmiyorsun![98]

Her sayı çoktur;
Çünkü sayı bir çokluğu bildirir;
Her sayı kendisinden büyük olan bir sayıdan azdır;
Kendisinden büyük olandan az olan azdır;
Öyleyse bir sayı hem çok hem azdır![99]

Bu şekilde kurulan kıyasları, "birşeyin bir yönden doğru, bir yönden yanlış veya bir yönden bilinir, diğer yönden bilinmez olduğu"nu ileri sürerek de çürütmek mümkündür. Fakat bu iyi bir karşıkoyuş değildir. Bu tür kıyasları çürütmek için, *Telhîsu's-Safsata*'da da dendiği gibi, cedel san'atına da başvurmak gerekir.[100]

Temeli, geçici olarak bulunan bir hal ve niteliği, özsel bir hal ve nitelikmiş gibi alarak, kıyas kurup yanlış bir hükme varmaya dayanan illinti (*araz*) yanlışı, "geçici durumlardan sürekli durumlara istidlâlde bulunma" için de kullanılır olmuştur.[101] Meselâ bir kişinin, insan olması hasebiyle, bir konuda yanılmasından onun aptal olduğuna hükmetmek veya bir ülkenin bir mevsim kuraklık geçirmesinden o ülke topraklarının mahsul için elverişli ve mümbit olmadığına hükmetmek gibi.

Bu yanlışın en çok ve en haksız biçimde kullanılışı, bir kişinin kusurunu veya ahlâkı bozukluğunu, o kişinin mensup bulunduğu cemaatın veya toplumun tümüne şamil kılmak şeklinde olur. Örneğin Türkiye'ye ilk olarak gelen bir turistin, bindiği taksinin şoförü tarafından aldatılması üzerine "Bütün Türkler sahtekardır" diye hükmetmesi bu kabildendir. Zira bu hükmün doğru olabilmesi için bütün Türklerin dolandırıcı olmasının müsellem olması yani bu özelliğin, istisna kabilinden değil, ortak özellik olarak bütün Türklerde varolması gerekmektedir. Oysa durum hiç de öyle değildir!

98 Bu aynı zamanda "Eşsesli Lafız" yanlışını ve bir sonra göreceğimiz "Mutlak Olarak Söyleneni Bazı Kıyatlamalarla Söyleme" yanlışını andırmaktadır.

99 Bir önceki örnekte olduğu gibi, mutlak-mukayyet ve izafî bir durumun, çapraşık bir hüküm çıkarmak için kullanıldığı bu kıyasa itiraz edilerek, meselâ, "Bu hüküm yanlıştır; iki de bir sayıdır fakat çok değildir" denebilir.

100 İbn Rüşd, *age*, s. 147, 152-153.

101 Bkz. Gallupi, *Miftâh*, s. 187; Rıza Tevfik, *M. Kâmûs-u Felsefe*, s. 177. (*Accident*)

Anlaşılıyor ki bu şekliyle ilintisel olanı özsel olan yerine alma, meşru olmayan bir şekilde genellemede bulunmaktan ileri gelen bir tür tümevarım yanlışıdır. Bu tür yanlışı, ileride görüleceği gibi, mutlak olarak söylenenin bazı kayıtlamalarla söylenmesi ve gelişigüzel genellemede bulunma yanlışlarından ayırmak zordur.

Konuyu aslî yönüyle ele almayıp, onun geçici vasıflarını asılmış gibi ileri sürmek gerçeği saptırmaktır. Bu, sofistik türden delil getirenlerin sıkça başvurduğu bir yoldur. Fârâbî, bir kişinin ancak ya şaşkınlığından, ya sağlam görüşlülüğünü yitirmesinden, ya da zaafından dolayı böyle yanlışlara düşebileceğini söyleyip; birçok kimsenin, bu şekilde (saçmalayarak) çıkarımda bulunanlarla ilgiyi kesmek zorunda kalacağını da sözlerine eklemektedir.[102]

2. Mutlak Olarak Söyleneni Bazı Kayıtlamalarla (Veya Tersi) Söyleme[103]

Bu, şartlara göre değişebileceğini gözönünde bulundurmaksızın, bir prensibin veya hükmün başka durumlar için kullanılması yanlışıdır.[104] Bu yanlış, özel şartları bilinmeyen bir ilke ya da önermeyi kullanmaktır. Sözgelimi, adam öldürenin cezası idamdır. Bu hüküm kasten adam öldüren için geçerlidir. Hata yollu veya nefs-i müdafaa için vuku bulan öldürme fiiline de aynı cezanın verileceğini düşünürsek yanılmış oluruz.

> Kayıtlı veya sınırlı ifadeden, geçerli olmayan bir şekilde, kayıtlı olmayan (*mutlak*) ifadeye yahut da tek şekilde kayıtlanmış bir ifadeden değişik şekilde kayıtlanmış benzer ifadeye geçme.[105]

esasına dayanan bu yanlış şekli, araz yanlışının zıddıdır. Bu tür yanlışlar şu formda kurulurlar:

102 Fârâbî, *Sûfistaî*, vr. 55 a.

103 Latince adı "*A dicto secundum quid ad dictum simpliciter*" olan bu yanlış, İngilizce kaynaklarda kısaca "*secundum quid*" olarak ifade edildiği gibi (bkz. Brody, "Logical Terms", *The Encyclopedia of Philosophy*, C. V, s. 64), "*The use of words obsolutely or with some qualification*" olarak da söylenir. (Bkz. Aristoteles, *Soph. Ref.*, s. 27) Arapça eserlerde ise bu, "*el-Ahzû'l-mukayyedi mutlakan*" (Aristoteles, *Sûfistika*, s. 802, 808) veya "*el-Maksûrât a'lâ'ş-şey*" (Fârâbî, *Sûfistaî*, vr. 56 a) ve "*Sû-i i'tibâri'l- haml*" (İbn Sînâ, *Safsata*, s. 33; Tahanevi, *Keşşâf*, C. II, s. 1096) olarak adlandırılır.

104 Luce, *Logic*, s. 165.

105 Mackie "Fallacies", *The Encyclopedia of Philosophy*, C. III, s. 171.

Tüm P Q, R dir; *İzni olmadan* bir kişinin malını almak daima kötüdür; (Mukayyet)
Tüm P, R dir. Bir kişinin malını almak daima kötüdür! (Mutlak)

Namazlarını *gâfil olarak* kılanlara yazıklar olsun;[106] (Mukayyet)
Namazlarını kılanlara yazıklar olsun! (Mutlak)
Namaza *sarhoş iken* yanaşmayınız; (Mukayyet)
Namaza yaklaşmayınız![107] (Mutlak)

Belirli bir hükmü, değişik şartlar için de geçerli görerek bir sonuç çıkarımında bulunmak söz konusu yanlışı işlemek olur. Zira böyle bir durumda, hükmün uygulanmasına etki edecek bazı apaçık şartlar dikkate alınmadan, o hüküm bir öncül olarak kullanılmaktadır. Örneğin

Başı dertte olan bir kimseye yardım etmek daima doğru bir davranıştır; (Mutlak)
Polisin yaka-paça yakaladığı bir suçlunun da başı derttedir; (Mukayyet)
Öyleyse polisin yakaladığı suçluya da yardım etmek doğru bir davranıştır.

Bu yanlış çıkarımda, genel bir hüküm veya kural olan büyük önerme, belli şartlarına dikkat edilmeyerek, geçersiz olacağı özel bir durum için kullanılmıştır ki bazı İslam mantıkçıları bunu "birşeyi tekyanlı bir şekilde kötüye hamletme (*sû-i i'tibari'l-haml*) yanlışı" diye adlandırmışlardır.[108]

Bu operatör ameliyatta bu kişinin karnını yarmıştır; (Mukayyet)
Kim bir kişinin karnını yararsa kanunen cezaya çarptırılır; (Mutlak)
Öyleyse bu operatör kanunen cezaya çarptırılır!

Bir operatörün gâyesi ameliyat olması gereken bir hastanın sağlığına kavuşması için yararlı bir operasyonda bulunmaktır. Kanunen suç olan karnı yarma ise cinayet kastıyla yapılan fiildir. Gâyeleri farklı olan bu fiildeki ilinti durumunu (karnı yarma) birleştirerek böyle bir hükme varmak yanlıştır.[109]

106 Mâûn sûresi, 107/4-5.
107 Nisâ sûresi, 4/43.
108 Bkz. Tusi, *İşârât*, s. 504; Saeed. *Dict. of Muslim Ph.* s. 128.
109 Bunda ve bir önceki kıyasta aynı zamanda dört terim yanlışı da yapılmıştır. Çünkü "başı dertte" ve "karnını yarma" O.T.'leri farklı anlamlarda tekrarlanmıştır.

Aristoteles, bu yanlışı, "bazı kayıtlanmalarla söylenmiş olanı mutlak olarak alma" şeklinde adlandırır ve bunu şöyle açıklar: "Bazı özel ifadelerin mutlak veya kesin olarak kullanımıyla ilgili yanlışlar, sadece kısmen yüklenenin mutlak olarak yüklenmiş gibi alınmasıyla ortaya çıkar. Örnek:

Birşey var (mevcut) değilse o kuruntudur; (Mukayyet)
Ama kuruntu vardır; (Mutlak)
Öyleyse varolmayan vardır!

Bu, mutlak olarak değil de ancak kayıtlandığında doğrudur. Zira zihn-i hariçte olmayan şey (mutlak olmayarak) kuruntu yetisinde vardır; kuruntu yetisinde olan şey ise (mutlak olmayarak) kuruntu yetisi dışında yoktur. Yine, her tarafı simsiyah olan bir zencinin dişlerine bakarak,

O beyaz ve beyaz değildir!

demek de, cüzde olan mutlak olarak hamledildiği için, bu tür yanlışa örnektir."[110]

Aşağıdaki örneklerde de, mutlak ve mukayyet ifadeler geçersiz bir şekilde ilişkiye sokularak, yanlış çıkarımlarda bulunulmuştur.

Bâkıllânî adında bir İslam bilgini vardır; (Mutlak)
Öyleyse o, şimdi de vardır! (Yaşıyor, mukayyet)

Ömer, Osman olarak var değildir; (Mukayyet)
Öyleyse Ömer var değildir! (Mutlak)

Kesilen ölmüş hayvandır; (Mutlak)
Kesilen canlıdır; (Mukayyet, kesilmeden önce)
Öyleyse ölü canlıdır!

Bu tür yanlışlarda, mutlak olarak yüklenen şeyin kendisine yakın (mukarin) olan şeylerle kayıtlanacağı sanılır. Bu şekilde bir kayıtlama ile ya yanlış bir hüküm, ya da boş bir tekrar elde edilmiş olunur ki bu tekrar, saçmalama olur.[111] Yanlış hükme örnek:

110 Aristoteles, *Soph. Ref.*, s. 27; *Sûfistika*, s. 808; İbn Rüşd, *Safsata*, s. 30.
111 Fârâbî, *Sûfistai*, vr. 56 a.

Bu bir çocuktur ve sizde kalır;	(Mutlak)
Öyleyse o senin çocuğundur!	(Mukayyet)

Tekrar ve fazlalığa örnek:

Nuri insandır;	(Mutlak)
Nuri beyaz renkli insandır;	(Mutlak)
Öyleyse Nuri beyaz renkli insanın insanıdır!	(Mukayyet)
Şeref insandır;	(Mutlak)
Şeref hayvandır;	(Mutlak)
Öyleyse şeref, hayvan insandır!	(Mukayyet)

Burada öncüllerde her biri ayrı ayrı ele alındığında doğru olan mutlak ifadelerin birkısmı diğer birkısmına araz (ilinti) yoluyla yüklenerek yanlış sonuç çıkarılmıştır. Bu yanlışa düşmemek için, kayıt altına alındığında yanlış sonuç verecek olan mutlak anlamlı öncülleri ayırmadan, birlikte değerlendirerek sonuca varmalıdır.

Tikel üzerine yapılan bir yükleme, tümel veya bir başka tikel için alındığında da bu çeşit yanlış ortaya çıkar.[112] Örnek:

Bazı yıldızlar küreseldir;	(Tikel)
Bütün yıldızlar küreseldir.	(Tümel ve mutlak)

Açıkça sorulmayıp, kısa bir formda sorulan sorularla da bu tür yanlış yapılabilir. Örnek:

- Atinalılara ait olan herşey Atinalıların malı mıdır?
- Evet.
- Buna benzer diğer şeyler için de bu doğru mudur?
- Evet.
- İnsan canlılara aittir;
- Öyleyse insan canlıların malıdır.

Bir soruda terimler gerçek anlamlarıyla kullanıldıklarında, onlara ya mutlak olarak ya da ayırarak cevap verilmelidir. Fakat bu çıkarımda olduğu gibi soru veya öncül açık olmadığı zaman o, mutlak olarak kabul edilmemelidir. Bir başka ifadeyle, bir delilde çapraşık olan şey basit (mutlak) olarak kabul edilmemelidir.[113]

112 Fârâbî, *age*, vr. 57 b. 104. Fârâbî, *Sûfîstaî*, vr. 56 a.
113 Aristoteles, *Soph. Ref.*, s. 97; *Sûfîstika*, s. 948.

Mutlak olarak söyleneni bazı kayıtlamalarla (veya tersi) söyleme yanlışının yapıldığı bir kıyasın çürütülmesi, öncüllerin durumunu kendi içlerinde ve sonuçtaki durumlarıyla birlikte düşünüp, ondaki değişen şeyleri bilmekle olur. Genelde bu tür yanlış kıyasların sonuçlarının, öncülleriyle çelişik düştüğü görülür. Halbuki sağlam bir delilin kendi çelişiğini gerektirmesi imkânsızdır.

Kötü amaçlarda kullanıldığında kötü olduğu halde,
sağlıklı olma iyi değil midir?
Öyleyse sağlıklı olma hem iyi hem kötüdür!

Burada, öncül basit (mutlak) olarak değil de terkip edilerek alındığından dolayı, bu delilin sonucu, öncülünün çelişiğini içermektedir.

– Varolanın, varolmayandan olması imkânsız değil midir?
– Evet.
– Bu at, varolmayandan (yani ölmüş anne at) olmuş değil midir?
– Öyleyse varolan, varolmayandan ve varolandan olmuştur!

Burada "varolan", birincide basit, ikincide ise mürekkep olarak alınmış ve sonuç da (basit olarak) çelişiği (nakîzı) şeklinde çıkmıştır.[114]

Bu şekilde düzenlenen bozuk kıyaslarda, mutlak-mukayyet farklılığı gizli olunca işlenen yanlışa vâkıf olma zor olabilir. Fakat, şu örnekte görüldüğü gibi, bu farklılık açık olursa yanlışa vâkıf olma kolaydır.

Zenci siyahtır;
Zencinin dişleri beyazdır
Öyleyse zenci hem siyah hem beyazdır!

Bu delil kısaca, "Zenci siyahtır ama dişleri yönünden beyazdır" şeklinde çürütülebilir.

Bu tür çıkarımlarda kullanılan öncüller, müsellem ve sağlam bir kıyasta bizzat kullanılacak değerde değildir. Tekrarlanan O.T. de aynı değildir. Öncüllerin birinde bir şart varsa, bu şart diğe-

114 İbn Rüşd, *Safsata*, s. 157-158.

rinde yoktur; böyle olunca, sonuçtaki hükme de bu şarta muhalefet edilerek varılmış olunur.

Kısacası bu tür bir yanlış, ifadenin mutlak olarak alınması ile bir kayda bağlı olarak alınması arasında bir farkın olmayacağını sanmaktan dolayı yapılır. Böyle bir yanlışta, bir durumun kısmî olarak dile getirilişi, yönü yahut niteliği yahut da zamanı, ifadenin geniş anlamı ve genelliği gözönünde bulundurulmayarak değerlendirilmeye tabi tutulur.[115] Yine bunda, bir hükmün şartından veya kayıtlarından olan birşey, o şeyle birlikte alınmaz yahut da asıl hükümde olmayan şey, o hükme katılır.[116]

> Kasten her hangi bir kimseye vuran bir kişinin cezalandırılması gerekir;
> Öyleyse orta siklet boks şampiyonunun defalarca cezalandırılması gerekir;
> Çünkü o, rakiplerinin tümüne vurur!

Örnekte görüldüğü gibi, birçok ilişkiler içerisinde bulunan bir ifadenin daima doğruymuş ve kayıtla sınırlı değilmiş gibi yanlış işlem görmesi büyük yanlışlara yol açar. Kişilerin, özellikle hukukçuların, bu hususa gayet dikkat etmeleri gerekmektedir.

3. Tartışılan Konuyu Bilmeme Veya Bilmezlikten Gelme

Bu, söz konusu edilen veya tartışılan asıl meseleyi çürütmeyi başaramama veya asıl konudan başkasını, ona dahil olmayanı tartışma yanlışıdır.[117] Bir başka deyişle, "ispatlanacak yahut da çürütülecek bir hüküm yerine bir başka hükmü ispatlamaya veya çürütmeye çalışmaktır."[118]

Bu tür bir yanlışta, ispat veya çürütme diye ortaya konan şeyin, asıl konuyla ilgisinin olmadığı görülür. Bu şekilde getirilen

115 Bkz. Aristoteles, *Soph. Ref.*, s. 47; *Sûfistika*, s. 849; İbn Rüşd, *Safsata*, s. 60.

116 Bkz. İbn Sînâ, *Safsata*, s. 39; Tahanevi, *Keşşâf*, C. II, s. 1096.

117 Orijinal adı "*İgnoratio elenchi*" (bkz. Aristoteles, *Soph. Ref.*, s. 29; Brody, "Logical Terms", *The Encyclopedia of Philosophy*, C. V, s. 64) olan ve Arapça mantık eserlerinde "*el-Cehlü bi't-tebkîtât*", "*et-Tecâhul bi't tebkîtât*" (bkz. Aristoteles, *Sûfistika*, s. 813; İbn Rüşd, *Safsata*, s. 32) vb. şekillerde karşılık verilen bu yanlış, zamanla "Konudışılık (*Irrelevance*) Yanlışı" şeklinde daha geniş bir anlamda kullanılır olmuştur. (Bkz Mackie, "Fallacies", *The Encyclopedia of Philosophy*, C. III, s. 177; Barker, *age*, s. 189-193; Copi, *age*, s. 72; Baum, *age*, s. 483)

118 H.W.B. Joseph, *Intr. to Logic*, s. 590; Brody, aynı eser, aynı yer.

deliller, bazen kendi başına geçerli olsa da, muhalifin tezini veya iddiasını çürütmekle direkt alâkalı olmayan deliller getirmekten başka birşey değildir.

Bu yanlışın, Aristoteles'te, "şartlarını bilmemekten veya ihlal etmekten dolayı çürütmenin, tartışılan konuyla ilgili olmaması" şeklinde ele alındığını ve şöyle açıklandığını görmekteyiz. "Çürütmenin şartlarından birine uymamaktan kaynaklanan yanlışa gelince bu, netice veren kıyasın ve muhatabın delilini bozmanın (*nakzetme*) şartlarını bilmemekten veya onlara uymamaktan ortaya çıkar. Delili bozma, şüphesiz sadece lafzın çelişiğini değil, mananın da çelişiğini ortaya koymakla sağlanır. Bir başka ifadeyle, gerçek çürütme, bizzat lafızda olan şeyin değil; manada, konuda, yüklemde, ilişkide, zamanda ve bilinen diğer şeylerde olanın kendisiyle bozulduğu (nakzedildiği) şeylerle yapılır. Bu sayılan hususlardan birine uyulmadığında çürütme yapılmış olamaz. Zaten karşıt ve çelişik önermelerin hükümleri, mantığın *Önermeler* bölümünde gösterilmiştir. Bunların kuralları belli olmasına rağmen, bazı insanlar, yukarıda sayılan şartlara uymadan, hasmının iddia ettiği önermeyi bozduklarını ve böylece gerçek çürütmede bulunduklarını zannederler. Sözgelişi, birisi;

Üç, içinde çift olan tek sayıdır!

hükmüne karşı çıkarak;

Birşey bizzat çifttir veya çift değildir;
Çünkü iki birin çiftidir, fakat üç birin çifti değildir

şeklinde çürütmede bulunduğunu sanır. Halbuki ilk hükmü ortaya koyan zaten üçün çift olmadığını ifade etmiştir. Bu hükme karşı çıkan ise, üç sayısının böyle olmadığını ortaya koyamamıştır. Yine;

A çizgisi B çizgisi uzunluğundadır!

hükmüne karşı koyup;

-Hayır, A çizgisi B çizgisi derinliğindedir!

şeklinde çürütmeye çalışmak, tartışma konusunu bilmeme ve çürütmenin şartlarına uymamaktır. Zira bir hükmü bozmanın

bir şartı da aynı yüklem üzerinde durmaktır.[119] Burada söz konusu edilmesi gereken, çizginin uzunluğudur; derinliği değil!

Söz konusu yanlışı bu çerçevede değerlendirecek olursak, muhatabın fikrini çürütürken, getireceğimiz delilin içeriği yanı sıra delilin formel şartlarına uymak, öncülleri gerçekte muhatabın görüşünün karşıtı olarak almak, karşıolumun şartlarını gözetmek ve asıl konuyla irtibatı bizzat kurmak gerekir ki bunlar delilin hem içeriğini hem de biçimini kontrol etmek demektir. Bu konuda Aristoteles şöyle demektedir.

> Çürütmenin şartlarına uymayan birisine cevap verenin, o kişinin çürütme diye ileri sürdüğü şeyi iyice gözden geçirmesi gerekir: Acaba bu sonuç, ortaya atılmış asıl konunun çelişiği midir, değil midir? Çelişiği ise O.T. her iki öncülde de aynen tekrarlanmış mıdır, yoksa farklı iki halde midir? Yine, büyük ve küçük terim sonuçta da her yönden aynı durum üzere mi yoksa farklı durum üzere mi getirilmiştir? Eğer bu hususlara uyulmuyorsa o konuda çürütme yapılmamış olur.[120]

Dile ilişkin olan ve olmayan (toplam on üç) sofistik çürütmelerin tümü de, gerçek kıyas veya gerçek çürütme olmadığından, temelde tartışılan konuyu bilmeme veya bilmezlikten gelme (*ig. elenchi*) yanlışına dayanır.[121]

Geniş açıdan bakacak olursak, tartışılan konuyu bilmeme veya bilmezlikten gelme yanlışı, bir konuyu ispatlamaya çalışırken o konunun aslını kavrayamama, asıl konudan (bilerek veya bilmeyerek) sapma veya istenenden farklı bir sonucu ispatlamada bulunma şeklinde kurulur.[122] Örneğin X ve Y kişileri arasında geçen bir tartışmayı ele alalım. X, Y'nin sorusuna cevap vermeye kalkışıp fakat Y'nin sormak istediğini kavrayamaz; konuyu saptırır veya Y'nin hem öncül hem de sonuç olarak iddia etmediği bazı önermeleri çürütmeye girişirse bu tür yanlışa düşmüş

119 Aristoteles, *Soph. Ref.*, s. 27; *Sûfistika*, s. 813-814; İbn Rüşd, *Safsata*, s. 32-33.

120 Aristoteles, *Soph. Ref.*, s. 133; *Sûfistika*, s. 1012; İbn Rüşd, *Safsata*, s. 160.

121 Bkz. Aristoteles, *Soph. Ref.*, s. 35; *Sûfistika*, s. 826; İbn Rüşd, *Safsata*, s. 46.

122 Bkz. Ali Sedad, *Mîzân*, s. 202; İzmirli, *Fenn-i Menâhic*, s. 64; Mackie, "Fallacies", *The Encyclopedia of Philosophy*, C. III, s. 177; Copi, *Intr. to Logic*, s. 72; Luce, *Logic*, s. 166.

olur. Böyle bir durumda, asıl mesele karışıklığa sürüklenmiş veya konunun dışına taşılmış olur.

Bu tür yanlışlara, ve dava savunmalarında ve televizyonlardaki bazı tartışma programlarında sıkça rastlanır. Dava özetini bilmeyen veya onunla ilgili yeterli kanıt toplamayan bir avukat, savunduğu sanığa yöneltilen ithamları çürütemez; karşı tarafın suçlamalarına karşı koymada ve onu iptal etmede, kimsenin itiraz edemeyeceği şekilde, etkili ve tutarlı konuşamaz. Aynı şekilde münakaşacı, tartışacağı konuyu anlayamazsa, ona vâkıf olamazsa ve meseleden kaçınır veya konuyu karıştırırsa, yahut da konunun dışında olan birşeyi ispatlamaya kalkışır, delil ile ilgisi olmayan şeyleri ileri sürerse söz konusu ettiğimiz yanlışa düşmüş olur.

Parlamentoda konut yasası görüşülürken bir üyenin, "herkese insanca yaşayabileceği konutların sağlanmasının istenen birşey olduğu"nu söyleyerek yasanın lehinde konuşması bu yanlışa bir örnektir. Çünkü "herkese insanca yaşayabileceği konutların sağlanması" zaten oturumun anakonusu olup, asıl sorun konut açığı konusunda ne gibi önlemlerin alınacağının tespitiyle ilgili fikirlerin dile getirilmesidir.

Üniversiteye hazırlık kurslarına devam edebilmek için kurs parası talep eden gence babasının, "Üniversiteyi bitirip de bize yüksekten bakmak mı istiyorsun?" demesi; yine bir babanın, "O delikanlının dedesi bizim köpeğimizi zehirlemişti" diyerek, kızının çok sevdiği delikanlı ile evlenmesine karşı çıkması; sınıfta İslam kültür dünyasındaki *Tehâfüt* geleneğinin anlatıldığı bir derste öğrencilerden birinin kalkıp, "Efendim, bu anlattıklarınızdan, gereksiz yere bu kadar çok *Tehâfüt*'ün kaleme alınmasına sebep olan Gazâli'nin, felsefeyi bilmediği gibi, İslam fikir dünyasında düşüncenin de donuklaşmasına sebep olduğu sonucunu çıkartabilir miyiz?" diye sorması, tartışılan konuyu bilmeme veya bilmezlikten gelme yanlışına birer örnektir.

Aktaracağımız şu mahkeme örneğinde de hâkim, tartışılan konuyu bilmeme veya bilmezlikten gelme yanlışı yapmaktadır.

Boşanma davasında kadın, hakime talebini gerekçesi ile birlikte açıklamış:

– Sayın hakim, çocuğun bende kalmasını istiyorum. Onu dokuz ay karnımda taşıdım.

Hakim kocaya sormuş:

– Karınızı duydunuz. Bir diyeceğiniz var mı?

Adam "Var tabii" demiş ve anlatmış:

– Sayın hakim! Farzedelim ki canınız bir kutu soğuk kola istedi. Makineye parayı attınız ve kola geldi. Şimdi bu kola makinenin midir, yoksa parayı deliğe atanın mı?

Hakim sekreterine dönmüş:

– Yaz kızım. Çocuk babada kalacaktır...!

Şu olayda da yine tartışılan konuyu bilmeme veya bilmezlikten gelme yanlışının yapıldığı görülmektedir.

Bill Gates Microsoftun bir seminerinde bilgisayar sektöründeki gelişmenin hızını anlatmak için söyle bir benzetme yapmış.

Eğer Volkswagen firması son 25 yıl içinde bilgisayar sektörü kadar hızlı gelişmiş olsaydı bugün 500 dolara alacağımız arabalara 25 dolarlık benzin koyup dünya turu atmamız mümkün olacaktı.

Birkaç gün sonra VW firmasının bir basın açıklaması yayınlanmış.

Eğer otomotiv sektörü Bill Gates in işletim sistemi gibi gelişmiş olsaydı, her alacağımız arabada tek koltuk olacak, diğer koltuklar için ekstra lisans parası ödemek zorunda kalacaktık; arabamız sadece bizim ürettiğimiz benzinle çalışacak; gösterge tablosundaki tüm ikaz ve uyarı ışıkları yerine üzerinde ARABANIZ GEÇERSİZ BİR İŞLEM YÜRÜTTÜ VE KAPATILACAKTIR! yazan tek bir lamba olacaktı. Ayrıca her kazadan sonra arabanın hava yastıkları açılmadan önce bir düğmenin üzerinde HAVA YASTIKLARI AÇILACAK, EMİN MİSİNİZ! diyen bir ışık yanacaktı.

Mesnevi'den özetle aktardığımız şu hikâyeyi de söz konusu ettiğimiz bu yanlışa örnek olarak vermek istiyoruz.

Bir bedevi devesine iki çuval yüklemiş, gidiyordu. Bir filozof da yalın ayak, başı kabak, çölü aşmaya uğraşırken bedeviye rastladı. Sordu:

– Devendeki çuvallarda ne var?

– Birinde buğday öbüründe kum!

– Neden buğdayı yarı yarıya iki çuvala yüklemedin? Öyle yapsaydın hem devenin yükü hafiflerdi, daha çok çabuk giderdi, hem de ona boş yere kum taşıtmazdın!

– Çok haklısın! Sen padişah mısın, vezir mi?

– Ne padişahım ne vezir.

– Bu akılla, bu bilgi ile padişahla vezir değilsen mutlaka pek yüce, pek yüksek bir kişi olmalısın; herhalde dükkanın, malın-mülkün vardır. Ne iş yaparsın, ne alıp satarsın?

– Görüyorsun ya, çırıl çıplak bir adamım. Ne malım var, ne mülküm!

– Yaklaşma bana! O uğursuz hikmetin sende kalsın! Bu bilginin sana bile faydası olmadıktan sonra, bana hiç faydası olmaz. Koy, ben yine çuvalın birine buğday, öbürüne kum yükleyeyim! Benim aklım bana daha iyi![123]

Tartışılan konudan ayrılıp konuyu bir başka alana çekmek, hislerin veya tutkuların etkisinde kalarak tartışılan meseleyi bilmezlikten gelme veya onu mecrasından çıkarmak, önermelerin delildeki düzenini (başka yöne çekerek) bozmak veya onları sonuca ilişkin olarak kullanmamak bu tür yanlışı işlerken başvurulan taktiklerdendir. Avukatlar, politikacılar, gazeteciler, propagandacılar bu yollara sıkça başvururlar. Meselâ bir avukat, suçüstü yakalanmış bir suçluyu kurtarmak için onun işlediği cürümü inkâr edemez, ama genelde şu tür ifadelerle onu savunmaya çalışır: "Bu adam altı çocuk sahibidir ve çok iyi bir baba, çok iyi bir işadamıdır; askerliğini yaparken yurt savunmasında da büyük hizmeti geçmiş cesur bir kişidir vs."

Tartışılan konuyu bilmeme veya bilmezlikten gelme yanlışında, ispat veya çürütme diye ortaya konan şeyin asıl konuyla gerçekte ilgisinin olmadığı görülür. Bu tür bir delil, bazen kendi başına geçerli olsa da, muhalifin tezini veya iddia makamının iddiasını çürütmekle doğrudan alâkalı değildir.

Ele aldığımız bu yanlışa "sonucu ile öncülleri arasında gerçek bir ilişkinin kurulmadığı bir delil" şeklinde geniş açıdan bakacak olursak, kişiyi hedef alan delil (*ad hominem*), kaba kuvvete baş-

123 Mevlânâ, Celâleddin er-Rûmî, *Mesnevî*, çev. Veled İzbudak, İstanbul 1991, C.II, s. 243-245, b. 3176-3199. Mantıkta, bu örnekte geçen yanlışın özel bir adı vardır, o da "Para Delili" (Argumentum ad Crumenam)dir. (Madsen, Pirie, *The Book of Fallacy*, London 1985, s. 40-41)

vurma (*ad baculum*), otoriteye başvurma (*ad verecundiam*) vb. yanlışları da bu konu içerisinde işlememiz mümkündür. Fakat biz bu yanlışları, son bölümde "Konudışılık Yanlışı" adı altında, ayrı bir şekilde ele almayı uygun gördük.

4. İspat Edilecek Olanı Delil Yerine Alma[124]

Bu yanlış, bizzat ispatlanması gereken iddiayı ispatlanmış gibi kabul etme,[125] bir diğer ifadeyle, ispatlanmış olduğu zannedilen neticeyi öncüllerin parçası olarak farzetme[126] şeklinde tanımlanır. Bu, kısaca "delilin, ispatı veya iptali istenen şeye dayandırılması" şeklinde de tanımlanabilir. Böyle olunca, delil olarak alınan şey, ileri sürdüğünü ispatta bir katkı sağlamayacak ve boş bir tekrardan ibaret olacaktır. Bunu aşağıdaki örnekte görebiliriz.

> Herkese sınırsız konuşma özgürlüğü vermek, genelde devletin çıkarınadır;
>
> Çünkü bir bireyin duygularını açıklamak konusunda tamamıyla sınırsız bir özgürlükten yararlanması, toplumun yüksek çıkarı içindir!

İspat edilecek olan, bir tez, bir mesele veya bir prensip olabilir. Bunlar, ispatı yapılmadan önce neticedir. Eğer biz bunları delil yerine alırsak neticeyi, öncül veya (tabir caizse) dayanak olarak kullanmış oluruz. Biz, neticenin doğru olacağını farzettiğimiz zaman iddiayı veya meseleyi ispat olunmuş zannederiz ve bu neticeyi, örneklerde görüldüğü gibi, değişik kelime formları içinde öncül olarak kullanır, ondan da arzu ettiğimiz neticeyi çıkarırız. Bu tür bir işlem tezin ispatına bir katkı bile sağlamaz. Zira netice, kendisinden çıkmakta ve delil getiren kişi, bir daire

124 Asıl adı *Petito principii* olan bu yanlış, İngilizce mantık kitaplarında aynı adla kullanıldığı gibi *Begging the question*, hatta *Circular reasoning* olarak da adlandırılır. (Bkz. Brody, "Logical Terms", *The Encyclopedia of Philosophy*, C. V, s. 64; Copi, *Intr. to Logic*, s. 69) Bu yanlış, Arapça mantık eserlerinde ise *el-Mûsâderû a'la'l-matlûb* olarak adlandırılır. (Bkz. Fârâbî, *Sûfistaî*, vr. 57 b; İbn Rûşd, *Safsata*, s. 34; Meybuzî, *Ş. Şemsiyye*, s. 178) Bunu dilimizde "*Bir Savı Kanıtsama*" olarak ifade edenler olsa da (örneğin bkz. H.Z. Ülken, *Genel Felsefe Dersleri*, Ankara 1972, s. 14; Brochard, *Yanlış*, çev. H.R. Atademir, s. 118) biz bu yanlışı bu şekilde ifade etmeyi uygun gördük.

125 Fârâbî, *Sûfistaî*, vr. 54 b; İbn Rûşd, *Safsata*, s. 35.

126 Brody, "Logical Terms", *The Encyclopedia of Philosophy*, C. V, s. 64.

etrafında dönmektedir. Bundan dolayı bu yanlış, ileride geleceği gibi, *kısır döngü* diye de bilinir.

Yukarıdaki örneğe bakılacak olursa öncül, neticenin doğruluğuyla mantıksal olarak alâkalı değildir. Zira, eğer öncül doğruysa aynı zamanda neticenin de doğru olması gerekir. Çünkü bu aynı hükümdür. Eğer önerme delilsiz kabul edilebilirse, onu kabul ettirmek için hiçbir delile ihtiyaç yoktur demektir. Yok eğer önerme delilsiz kabul edilemezse, o zaman da birşeyin yine kendisini delil olarak takdim etmesi asla yeterli olmayacaktır.

Bu gibi delillerde netice, öncüllerde ileri sürülenden başka birşeyi ileri sürmüş değildir. Burada delil, her ne kadar geçerli olsa da,[127] neticenin doğruluğunu tamamen ortaya koymaya muktedir değildir. Bu tür yanlışın işlendiği bir kıyas, bir meseleyi muntazam olarak ispatlamaktan uzak olduğu gibi öncül de sonuçla ve aynı derecede bilinmeyen ile sonuçlanır.

İspat edilecek olanı delil yerine alma yanlışında netice, delilin öncüllerinden birinde olandan daha farklı birşey söylemez veya öncüllerde olana ilâve bir bilgi içermez. Örnek:

– Durmuş Bey delidir, biliyor musun?

– Gerçekten mi?

– Elbette, ispatlayabilirim! Durmuş Bey kaçığın tekidir; bunun için o delidir!

Bu geçerli bir çıkarımdır, şu anlamda ki öncül doğru olduğunda neticenin de doğru olması gerekir; fakat bu delil yetersiz-

127 Bu yanlışı İslam mantıkçılarından, içerik yanlışı değil de biçim yanlışı olarak değerlendirenler vardır. Özellikle Tûsî, bu tip delillendirmelerdeki bozukluğun içerikte değil de biçimde aranması gerektiği görüşündedir. (Tûsî, Ş. *İşârât*, s. 497-498) Zira ona göre müsâdere a'lâ'l-matlûpta problem, öncüllerin müsellem olmayışından değil, öncüllerin sonuçla birlikte telif edilememesinden yani sonuç için yeterli olmamasından kaynaklanmaktadır. Bu tip bir kıyasta, diyor Tûsî, "öncüllerin biri, terimler birleştiğinden dolayı, boş yere tekrar edilir; öncüllerin diğeri ise, O.T. aynı olduğundan, sonucun kendisidir. Böyle olunca kıyas, aslında birtek öncülden kurulmuş olur ve sonuç önermesinin iki teriminden biri O.T. olmuş olur. (Tûsî, Ş. *İşarât*, s. 497-498) Tusî bunun bir biçim yanlışı olduğunu ileri sürerse de ve böyle bir kıyasta öncüller, kendisinden başkasını gerektirici olmayacak şekilde neticeye dayandırılsa da çıkan sonuç lafzın zâhirine göre bir başka önermedir. Böyle bir kıyasta, zâhiren kıyasın şartlarına uyulduğunu göstermek için, öncül sonuçta bir başka ifadeyle tekrarlanır.

dir. Zira bu, gerçekte her hangi birşeyi ispatlayabilmiş değildir. Bu öncül, Sırf, neticenin bir diğer ifadesidir. Böylece, neticenin doğruluğundan şüphe eden kimse, öncülün doğruluğu hakkında da eşit bir şüpheye düşmüş olacaktır. Haliyle delil, ileri sürdüğü şeyin doğruluğunu ispatlayacak güçten mahrumdur. Şu örnekte de aynı yanlış işlenmiştir.

- Eğer yetki bendeyse lider benim!
- Yetkiyi nereden aldın?!
- Çünkü ben liderim, aptal!

Aşağıdaki örneklerde görüldüğü gibi, bu tür yanlışa günlük hayatta da rastlanır ki bu âdeta soruya soruyla cevap vermek gibidir. Bu durum, asıl ispatı istenen şeyin kanıtını ortaya koymadan, onu ispat olunmuş hükmünde tutmak demektir.

- Biz niçin fakiriz?
- Fakiriz de ondan!
- Babam neden kızdı?
- Kızgındı da ondan!
- Esrar niçin uyuşturur?
- Uyuşturur da ondan!
- Birşey çiğnerken neden her hayvan alt çenesini oynatır?
- Çünkü hayvanların tümü böyle yapar da ondan!

Kıyasın tarifinde geçen "... ondan bizzat diğer bir önerme lâzım gelir" ifadesi ile, ispat edilecek olanı delil yerine alma (*müsâdere a'le'l-matlûb*) tarzındaki kıyasların tarifin dışında tutulması hedeflenmiştir. Bu ifade ile, kıyastaki sonucun, öncüllerin tekrarını değil, başka bir hükmü ifade etmesi istenir. Eğer sonuç, öncüllerden başka olmazsa;

1. Ya öncüllerin aynı olur ki bu boş söz ve saçmalama (hezeyân) olur;

2. Ya da öncüllerin biriyle aynı olur ki bu da (kısır döngüyü içeren) ispat edilecek olanı delil yerine alma yanlışı olur.

Bir delilde öncüller bazen, izafî hükümlerde olduğu gibi, bilinmeleri yönünden sonuçla eşit olurlar. Örneğin Tekin'in, Seyfi'nin oğlu olduğu hakkında tartışan birisinin;

Tekin'in, Seyfi'nin oğlu oluşunun delili,
Seyfi'nin, Tekin'in babası olmasıdır!

demesi böyledir. Bu tür delillendirmeler, delillendirme değildir; çünkü bunlar birlikte bilinen izafi (göreli) şeylerdir.

Öncüller bazen de, bilinmeleri yönünden sonuçtan sonra gelir. Bu durumda ise kısır döngü ortaya çıkar[128] ki bunun örnekleri ileride gelecektir.

İslam mantıkçıları bu yanlışı "matlubu, kıyasın öncülü kılmak" şeklinde tanımlayıp,[129] bununla ilgili olarak, hemen hemen hepsi, şu örneği vermektedirler.

Her insan beşerdir;
Her beşer gülendir; (B.Ö)
Her insan gülendir.

Burada büyük önerme, sonuçla aynı şeydir; fakat muhatabı vehme düşürmek ve onu aldatmak için isim değiştirilmiş yani eşanlamlı isim getirilmiştir. Zira "beşer" ile "insan" aynı şeydir. Bundan dolayı sonuç, (delilden cüz kılındığından veya büyük önermenin tekrarından ibaret olduğundan dolayı) yeni birşey vermemektedir.

Bu nakleder; (K.Ö)
Her nakleden hareket eder;
Bu hareket eder.

Burada (öncülün değişik ifadesi sebebiyle) sonuç, delilin iki öncülünden birisi olarak alınmış ve bu değişiklik de yeni bir sonuç elde ediyormuş gibi değerlendirilmiştir. Hareket etme nakletme olduğundan, aslında sonuç küçük önermenin bir başka kelimeyle ifadesinden başka birşey değildir.

Şu halde, bir delilin doğru ve meseleyi ispatlama fonksiyonunu yerine getirmesinin şartı, öncüllerin sonuçla eşit ve sonuçtan sonra gelmiş olmaması, kısacası öncüllerin, neticenin gayrı

128 Gazâlî, *Mi'yâr*, s. 125.
129 Fârâbî, *Süfistaî*, vr. 57 b; İbn Sînâ, *İşârât*, s. 497; Gazâlî, *Mi'yâr*, s.125; Cürcani, *Ta'rîfât*, s. 142; Tahtanî, *Levâmi*, s.351; Meybuzî, *Ş. Şemsiyye*, s. 178; Mağnisavi, *Ş. İstidlaliyye*, s. 11; Ahmed Cevded, *Mi'yâr*, s. 7-8; İzmirli, *Mi'yâr*, s. 89.

olmasıdır. Yoksa, öncüller bilinmediği halde henüz öncülde iken matluba ulaşılır ki bu da *mûsâdere ala'l-matlûb* yanlışı olur. Böyle bir yanlışta neticenin kendisi, kendisini açıklamak veya ispat etmek için öncül alınmıştır; bu da O.T. kılınmak istenen iki terimden birinin ismine delâlet etmesiyle yapılmıştır. Halbuki kendi nefsinde açık olan şeyler, başka bir şekilde, başka bir hakikatle ve kendisinden kendisine kıyaslanarak açıklanmaz. Çünkü bu alışılmamış birşeydir. Zira bu açıklanacak şey, teslim olunmuş, kabul edilmiş doğrudur. Açığa çıkartıcı hükümler, durumu böyle olanlarda değil, şüpheli ve bilinmeyen hususlar için kullanılır. Birşeyin durumunu açıklamada, bu açıklamadan daha iyi bilinen bir başka şeyi kullanmak gerekir. Böyle olmayıp da birşeyi açıklamada yine kendisi kullanılırsa o, ispat edilecek olanı delil yerine alma yanlışı (*mûsâdere ala'l-matlûb=petitio principii*) olur.

İslam mantıkçıları, genelde, ispat edilecek olanı delil yerine alma yanlışının daha ziyade şu iki şekilde ortaya çıkabileceğini kaydetmektedirler:

1. İddia ve ispat edilenin, delilin aynı olması: Bu iki şekilde yapılır:

a. İddia edilenin, küçük önermenin aynı olması: Örnek;

Bu nakleder; (K.Ö)
Her nakleden hareket eder;
Bu hareket eder.

b. İddia edilenin, büyük önermenin aynı olması: Örnek;

İnsan beşerdir;
Beşer gülendir; (B.Ö)
İnsan gülendir.

2. İddia ve ispat edilenin, delilin cüz'i olması:[130] Örnek;

Bunun babası vardır;
Her babası olan evlattır;
Bu evlattır.

130 Fârâbî, *Sûfistaî*, vr. 57 b; Gazâlî, *Mi'yâr*, s. 125; Tahanevi, *Keşşâf*, C. II, s. 828; Mağnisavi, *Ş. İstidlaliyye*, s. 11; Rûsdi, *Tuhfetü'r-Rûşdi*, s. 184.

İspat edilecek olanı delil yerine alma yanlışının, yukarıdakilerinin yanı sıra, çeşitli ortaya çıkış yolları vardır (ki bunların günlük hayatımızla yakından ilgili olduğunu görmekteyiz):

1. Bir ifadeyi, kurallarına tam uygun olmayan bir biçimde, bizzat kendi terimleriyle tanımlama:

> İyi bir adam iyi olan adamdır!

ifadesi tatmin etmekten uzak bir açıklamadır. Çünkü "iyi" ve "adam" kavramları açıklanmamış, basit bir şekilde tekrar edilmiştir. Aynı şekilde eğer biz,

> O, futbola karşı *ilgi duymaz*;
> Çünkü ondan *hoşlanmaz*!

ifadesini kullanırsak, basit bir şekilde birincinin tekrarı olan eşit bir önerme kullanarak meseleyi ispat ettiğimizi farzetmiş oluruz.

2. Delille kurulmuş olabilecek bir önermeyi betimlemeli kelimeler veya sıfatlarla ifade etmek: Bu, ispat edilecek olanı delil yerine alma yanlışının sinsi bir yoludur. Birisi,

"Ziraat öğrencilerinin, edebiyat, felsefe ve güzel sanatlar gibi konulara eğilmelerinin *vakitlerini boşa harcamak* demek olmayacağı"nı açıklamasında "vakitlerini boşa harcamak" deyimini kullanarak ispat edilecek olanı delil yerine almaktadır. Zira bunu söyleyen kişi, bu tür çalışmaların vakti boşa harcama hususunu delillendirmede birşey yapmamaktadır. Yani "bu konulara dalmakla öğrencilerin vakitleri zayi olmaz" deyip işin içinden çıkıvermektedir.

3. Döngül (*devrî, circle*) bir neden göstermek: Örneğin;

> Devlet olarak, yollarda daha çok taşıta ihtiyaç duymaktayız;
> Çünkü akaryakıt vergisi olarak daha çok paraya ihtiyaç vardır;
> Daha çok taşıt sahibi olmamız için daha çok yol yapımı gerekmektedir.

örneğimizle biz hiçbir şeyi ispat etmeksizin tam bir devir yapmaktayız, matlubu talep etmekteyiz. Çünkü biz, şüpheli konuyu (daha çok taşıta ihtiyaç duyma), nedenleri göstermek gâyesiyle aynı şüpheli konuyu ispatlamak için kullanmış bulunmaktayız.

4. Dikkati, ancak birinci mesele halledildiğinde ortaya çıkabilecek ikinci derecede bir meseleye çevirerek tartışılan asıl konuyu ispat olunmuş sanmaktır:[131] Örneğin samimi bir arkadaş, arkadaşından hafta sonu için arabasını ödünç vermesini rica eder. Araba sahibi bu talebi nazikçe reddeder. Cuma günü olunca arkadaşı, araba sahibine, "arabasını hafta sonu kullanırken hangi tür benzin doldurmasını istediği"ni sorar. Soran, meselenin halledilmiş olduğunu farzeder. Çünkü benzin türü, ancak araba sahibinin arabayı ödünç olarak vermeyi kabul etmesinden sonra sorulması gereken bir husustur ki o mal sahibi henüz bunu kabul etmiş değildir.

Aşağıdaki kıyaslarda, ispat edilecek olanı delil yerine alma yanlışının işlendiğini görmekteyiz. Bunların hiçbiri meseleyi veya iddiayı ispat edecek kuvvette deliller değildir.

Şu önerme doğrudur;

Zira apaçıktır ve her apaçık gerçektir!

Burada mesele ispatlanmış değildir. Zira önermenin doğruluğu iddiası yine kendisine havale edilerek ispatlanmaya çalışılmıştır. Aşağıdaki örnekte de durum böyledir.

İyi bir doktor çoğu hastasını iyileştirir;
Çünkü o, sağlam bir tıp tahsili görmüştür;
Zira sağlam bir tıp tahsili gören bir kişi çoğu hastasını iyileştirir!

İspat edilecek olanı delil yerine alma yanlışının en bozuk şekli "kısır döngü" şeklinde yapılanıdır ki İslam mantıkçıları buna "devr-i bâtıl" derler.[132] Kısır döngü, zaten ispata muhtaç olan iki önermeyi birbirine delil olarak almaktır. Diğer bir ifadeyle, bir hükmü ikinci bir hükümle, bunu da (tekrar) birinci ile ispatlamaya çalışma yoludur.[133]

En basit formuyla kısır döngü, sadece peş peşe gelen iki önermeden birinin diğeri için kanıt olarak kullanılmasıdır.[134]Örnek:

131 L./W./M., *App. Logic*, s. 48-49.
132 Bkz. İbn Sînâ, *Şifa-IV*, s. 506; Gazâlî, *Mihekk*, s. 83; Tahanevî, *Keşşâf*, C. II, s. 829; Ahmed Cevdet, *Adâb-ı Sedâd*, s. 31.
133 Rıza Tevfik, *Kâmus-u Felsefe*, İstanbul 1332, s. 210 (*Cercle vicieux*); Mackie, "Fallacies", *The Encyclopedia of Philosophy*, C. III, s. 177.
134 Saeed, *Dict. Muslim Ph.*, s. 54, (*Daur*)

Tüm bekârlar mutsuzdur;
Öyleyse tüm evlenmemiş kişiler mutsuzdur!

Burada sonuç, öncülde açıkça ifade edilenin, farklı kelimelerle yeniden ifade edilmesinden başka birşey değildir.

A doğru söylüyor, çünkü doğru sözlüdür;
A doğru sözlüdür, çünkü doğru söylüyor!

Bu tür bir çıkarımda ispatı istenen şey bir kere öncül, öncül de bir kere ispatı istenen şey oymaktadır. Böylece bir kere öncül, ispatı istenen şeyi açıklamak, bir kere de ispatı istenen şey öncülü açıklamak için getirilmektedir. Yani ispatı istenen şeyin hakikati ile öncülün hakikati bir olmaktadır.[135] Daireyi daha geniş tutarak söyleyecek olursak, bir şeyin diğer şeye ve onun da üçüncü bir şeye ve böylece onun da bir diğer şeye ve sonraki şeyin de tekrar ilk şeye dayandırılması kısır döngü olmaktadır ki bu durumda, iddia edilen hüküm veya tez delile, delil de iddia edilene dayandırılmak suretiyle hüküm dönüp dolaşıp eski haline girerek hallolunamamaktadır.[136]

Bu tür yanlışın tarifte ortaya çıkışı ise, birşeyin bilinmesi bizzat yahut bilvasıta kendisine dayanan şeyle tarif edilmesi şeklinde olur.[137] Sözgelişi, bir A konusunu, ancak bu A konusu ile tarif ve ispat olunabilen bir B konusu ile ispat ve tarif etmek gibi.

Bir kısır döngüde, genelde, iki defa ispatı edilecek olanı delil yerine alma yanlışı işlenmektedir. Yani bu, Rıza Tevfik'in ifadesiyle, müsâdere ale'l-matlûbun katmerli şeklidir. Meşhur ilâhiyatçı ve mantıkçı Wately'in verdiği;

Şu kitap Allah tarafından indirilmiştir;
Çünkü onu getiren Allah tarafından gönderilmiştir;
O zat, gönderilmiş (peygamber)dir;
Zira getirdiği kitap Allah tarafından indirilmiştir.

bu, kısır döngüye güzel bir örnek teşkil eder. İlâhiyat konularında bu şekilde kurulan akıl yürütmeler kabul görmez ve

135 İbn Sinâ, *Şifa-IV*, s. 506.
136 Teselsülde ise başa dönülmeyip, bir şey diğer bir ikinci şeye, o da üçüncü şeye... ve sonu gelmeyecek şekilde illet gösterilmektedir. (Bkz. Ali Sedad, *Mizânu'l U'kûl*, s. 111; *Lisânü'l- Mîzân*, s. 103)
137 Ahmed Cevdet, *Mi'yâr-ı Sedâd*, s. 35.

bunlar konunun ispatı hususunda yeterli kanaat oluşturamaz. Zira bu iki önermenin her ikisi de ayrıca ispata muhtaçtır. Birinci önermenin doğruluğunu kabul etmeyen bir kişi itirazda bulunarak "Ben zaten getirilen delili kabul etmediğim için tartışmalı olan o önermenin doğruluğunu reddediyorum." diyebilir. Bu kez, o iki önermeyi döndürerek evvelce delil olarak getirilen önermeyi delil olmak üzere sunarsak muhatap önceki itirazını aynen tekrarlayabilir. Binaenaleyh bir tezi ispat için gerekli ve yeterli olacak delilleri bu fâsit dairenin dışında arayıp bulmak gerekir.[138] Şu çıkarımda da aynı yanlış işlenmiştir:

Bedihî olan hakîkidir;
Zira bedahet bizi aldatsa idi Allah sadık olmazdı.
Allah'ın sıdkı ise bedihidir;
Binaenaleyh, bedihî olan birşeyin bizi aldatmayacağı bir hakikattir.

Bir olayın doğruluğunu ispat etmek için şahidin güvenilir oluşuna dayandıktan sonra, bu sefer şahidin güvenilir oluşunu ispat etmek için olayın doğruluğuna başvurmak yine bu türden bir yanlışa örnek olacaktır.

Tarihçiler güvenilir kişilerdir;
Çünkü onlar olayları güvenilir olarak naklederler!

çıkarımı da kısır döngüdür.

İzafî şeylerin birbirine dayandırılması durumunda da kısır döngü yapılır. Örnek:

Bu evlattır, çünkü babası vardır;
Her babası olan evlattır!

Çok yaygın olarak bilinen;

Yumurta tavuktan çıkar,
Tavuk yumurtadan çıkar!

örneğinde de kısır döngü şeklinde bir mana yanlışı işlenmişir. Zira her yumurta tavuktan çıkar fakat yumurtayı çıkartan bu tavuk, bu yumurtadan çıkan tavuk değildir!

138 Rıza Tevfik, *Kâmus-u Felsefe*, s. 206.

Kısır döngü, müsâdere ala'l-matlûb gibi, hem *tastikte* hem de *tasavvurda* olur.[139] Yukarıda geçen örnekler tastikte olanına misâldir. Gündüzü güneş ile, güneşi de gündüz ile tasavvur edip, birbirine havale ederek, bunları şu şekilde tanımlamamız da tasavvurda olanına örnektir.

Güneş gündüz doğan bir yıldız;
Gündüz ise güneşin doğuşu ile batışı arasındaki zamandır!

Mantıkta meşhur olan bu kısır döngü yanlışı, zaten çözümü veya ispatı istenen bir meselenin, sanki evvelden bilinen ve kabul edilen hükümmüş gibi alındığı; çıkacak neticenin ise doğruluğu meçhul olan o hükmün açık veya gizli tekrarından başka birşey olmadığı bozuk bir çıkarımdır. Haliyle bu tür bir delil, dönüp dolaşıp aynı hareket noktasına gelmek demek olduğundan hiçbir ilmi değeri yoktur. Tam ve sağlam bir delil, geçerli olan, öncülleri makul olarak iyi bir şekilde kurulan, sonucun doğru olduğuna teslim olunan ve kısır döngü halinde olmayan bir delildir. Kısır döngü şeklindeki deliller ise geçerli fakat delil olmadıkları gizlenmiş bozuk delillerdir. Geçerli delilin bir özelliği de sonucun öncüllerde saklı olmasıdır. Fakat kısır döngüde sonuç, öncüllerde açıkça ifade edileni benzer kelimelerle yeniden ifade etmiştir.

Kısır döngü şeklindeki deliller, bazen gayet açık olsa da, genellikle devri (*circular*) gizleme gayreti gösterirler. Özellikle çok uzayan delil zincirinde muhatap devir şeklindeki hileyi sezemeyebilir ve iddianın doğru olarak ispatlandığı kanısıyla sonucu kabullenebilir. Devri gizlemede diğer bir yaygın metot da devrin anahtar cüzleri yerine onların eşanlamlılarını kullanmaktır ki, önce de belirttiğimiz gibi, bu eşanlamlı veya farklı ifadeler aslında aynı düşüncenin ifadesidir.

İspat yanlışı birçok tarzda ortaya çıkabilir. Büsbütün sonuç çıkarılmazsa veya daha az bilinen veya aynı derecede bilinmeyen öncüller vasıtasıyla kıyas yapılırsa yahut mukaddem yoluyla tali konulursa yahut da ispat edilecek olan, delil yerine alı-

139 Bkz. Fârâbî, *Sûfistai*, vr. 57 b-58 a.

nırsa ispat yanlışı yapılmış olur.[140] Yukarıda da belirttiğimiz gibi, kendi kendisiyle bilinmeyen bir hakikat kendisiyle ispat olunmaya kalkışıldığı zaman, işte üzerinde durduğumuz yanlış işlenmiş olur.

Tartışılan konuyu bilmeme veya bilmezlikten gelme yanlışında olduğu gibi, ispat edilecek olanı delil yerine alma yanlışında da tartışılan konu tam deliliyle ortaya konulamamaktadır. Bu tür delillerle çürütmede bulunanların delilleri, aynı olanla farklı olanı ayırmayı başaramamaları sebebiyle ancak görünüşte çürütme olur.[141] Bu yolla, yani ispat edilecek olanı delil yerine alma suretiyle, görünüşte çürütme çok yapılır ve böyle deliller kıyasın her şekli üzere de kurulabilir.[142]

Bu tür bir yanlış, Bentham'ın dediği gibi, mantık prensiplerine aşina olmayanlar tarafından bile iyi bilinen bir yanlış çeşididir.[143] Böyle bir yanlışı işleyen biri, ortaya atılan soruya cevap verirken, tartışma konusunu basitçe tastik ederek ancak kendisini tatmin eder. Bunu;

- Afyon niçin uyumaya neden olur?
- Çünkü uyutucudur!

örneğinde çok açık bir şekilde görmekteyiz.

Öncülü yine kendisi olan bir neticeyi delil gibi ileri sürmekle birşey ispat edilmiş olamaz. Binaenaleyh bu tür deliller, neticesine bir destek veremeyeceğinden bozuktur. Ancak, öncüller ortaya konduktan sonra çıkan sonuca kıyas değildir denemez. Zira bu tip çıkarımlar biçim yönünden geçerlidir.[144] Bundaki yanlış, daha ziyade, acele ile yapılan bir genelleştirmeden doğmaktadır.[145] Çünkü öncüllerde henüz ispatlanmamış bir önerme, doğru gibi ortaya konulmaktadır.

140 Aristoteles, *Organon-III* (*Birinci Analitikler*), çev. H.R. Atademir, İstanbul 1966, s. 167.
141 Bkz. Aristoteles, *Soph. Ref.*, s. 31; *Sûfistika*, s. 814, İbn Rûşd, *Safsata*, s. 34.
142 İbn Sînâ, *Şifa-IV*, s. 530.
143 Bentham, *Fallacies*, s. 213.
144 Bkz. Mackie "Fallacies", *The Encyclopedia of Philosophy*, C. III, s. 177.
145 Brochard, *Yanlış*, çev. H.R. Atademir, s. 118.

İspat edilecek olanı delil yerine alma yanlışında, özellikle onun kısır döngü şeklinde olanında, bir iddia veya fikir ispat edilme cihetine gidileceğine, aynı iddia veya fikir değişik ifadeyle, sonuçmuş gibi tekrarlanır. Bundan dolayı bu tip deliller totolojiden ibarettir. Delil kıyas formunda kurulduğundan, psikolojik olarak, yeni birşey ortaya koyuyormuş intibaını verse de aslında, öncülde olanı tekrardan öteye gitmemekte ve ortaya atılan hükmü ispat edememektedir. Bundan dolayı, böyle bir kıyasın değerini ve bundaki bozukluğun nedenini bilmek bize, gerçek kıyas seviyesine ulaşamamış olanla olmayanı ayırma gücü verecek ve kıyasın değeri konusunda yapılan tartışmaları[146] daha iyi değerlendirme imkânı kazandıracaktır.

Eğer kurulmuş önerme hem öncülde hem de sonuçta tam olarak aynı kelimelerle formüle edilmişse buradaki yanlış, hiç kimseyi kandıramayacak açıklıktadır denebilir. Bunun yanı sıra, aynı hükmü veya aynı durumu, anlaşılması zor ve değişik kelimelerle hem öncül hem de sonuç olarak sunmak isteyen delillerde, ispat edilecek olanın delil yerine alındığı ilk bakışta farkedilmeyebilinir. Yine çok uzun devrî delillerde yahut bileşik kıyaslarda[147] dinleyici, (delil silsilesini takipte zorlanabileceği için) iddia yeterli olarak doğrulanmadığı halde, sonucun doğru olduğunu ve kanıtlandığını daha safça kabullenebilir.

Bu tür delillere bazen felsefecilerin de başvurduğu görülür.[148] Fakat şurasını belirtmek gerekir ki nihaî sorular üzerinde, ağır metafiziksel delillerde kişi, iddiasını hemen delillendiremeyip bazı şeyleri farzetme durumundadır. Bu şekil düşünmelerde ve fikir üretmelerde bazen kısır döngüye düşmekten sakınmak zordur. Önemli olan, Luce'un da kaydettiği gibi, bu devrin o kadar büyük olmamasıdır.[149] Bununla beraber, sıradan işlerde ve gelişigüzel konularda kişilerin, ispat edilecek olanı delil yerine almaları veya kısır döngü şeklinde

146 Bu tartışmalar için bkz. İzmirli, *F. Dersleri*, s. 292-300; Mutaharri, *İslâm İlimleriyle Tanışma-I*, çev. Ahmet Kutlu, s. 83-110; Emiroğlu, *Ana Hatlarıyla Klasik Mantık*, s. 208-218.

147 Tûsî, Ş. *İşârât*, s. 498.

148 Barker, *Elemt. of Logic*, s. 178.

149 Luce, *Logic*.s. 168.

delil getirmeleri akıl yürütmelerini değersiz kılacak ciddî bir kusur olup; onları beleşten kazanan dilenci konumuna düşürür. Bunların durumu, her biri atını diğerinin atına bağlamakla kendi atının emniyette olduğunu düşünen üç ahmağın işine benzer. Zira bu tip yanlış delillerde istidlal zinciri kendisini ispatlayamaz; halkalardan birinin bağımsız olarak ispatlanmış olması gerekir.

İspat edilecek olanı delil yerine alma ve kısır döngü yanlışına karşı en güzel korunma yolu, yeterince desteklenmemiş iddialara karşı tedbirli ve uyanık olma alışkanlığını geliştirmektir. Bunun sonucu olarak, bu yanlışı işleyene karşı, ispatının etkili ve yeterli olmadığını, iddiasının kuru bir tekrardan ibaret kaldığını, hariçten desteklenmesi ve delille ispat edilmesi gerektiğini söylemek gerekir.

5. Aksini Gerekli Görme[150]

Önermelerin yanlış döndürülmesi ve ilintisel olanı özsel olan yerine alma (*araz*) yanlışı ile doğrudan alâkalı[151] olan bu yanlışı Fârâbî şöyle tanımlamaktadır:

> Aksini gerekli görme yanlışı, birşey için olan bir durumu alıp, o durumun varlığının ya hisle ya da başka şeyle kendisi için olduğunu bilip, ayniyle bir başka şeyde varolduğunu görüp de bu durumda ikinci şeyin birinci şey olduğunu veya onlardan birinin diğerine yüklem olduğunu zannetmektir.[152]

Sözgelişi, sarı, balda mevcuttur ve onun lâzımıdır. Sonra biz sarıyı zehirde gördüğümüzde orada, o nesnenin (zehir) bal olduğunu zannederiz. Yine biz, Zeyd'i tamamen siyahlara bürünmüş olarak görüp daha sonra aynı yerde yine siyahlara bürünmüş bir başka kişiyle karşılaştığımızda bunun Zeyd

150 Arapça mantık eserlerinde "*el-levâzım*" (bkz. Aristoteles, *Sûfistika*, s. 816; İbn Rûşd, *Safsata*, s. 35), "*el-lâhık*" (Bkz. Fârâbî, *Sûfistai*, vr. 55 a) ve "*ümmu'l-aks*" (bkz. Tahanevî, *Keşşâf*, C. II, s. 1096) gibi adlar verilen bu yanlış, İngilizce mantık kitaplarında ise "*consequent*" olarak geçmektedir. (Bkz. Aristoteles, *Soph. Ref.*, s. 31; Joseph, *Intr. to Logic*, s. 185; Barker, *The Elements of Logic*, s. 185)

151 Bkz. Aristoteles, *Soph. Ref.*, s. 45; *Sûfistika*, s. 849; İbn Rûşd, *Safsata*, s. 53.

152 Fârâbî, *Sûfistai*, vr. 55 a.

olduğunu sanırız. His, bu gibi yerlerde çokça yanılır. Bunun sebebi şudur: Bir durum ne zaman bir şeye tabi olunca, bu şeyin bu durum için de tâbi (*lâhik*) ve yüklem olduğu vehmedilir. Bu taktirde yüklem döndürülür de tâbi olan birşeye alâmet olur. Örnekte, sarı olduğundan dolayı zehir bal sanılmış ve sarı, balın alâmeti olmuştur. Bundan dolayı biz, sarı olan başka birşey görsek, sarı olanın bal olduğu bizim için geçtiğinden o vakit, zannımız cihetiyle bu şeyin de bal olduğu gerekecektir. (Yani buna da hemen bal demeye yelteneceğiz). Aynı şekilde biz, Zeyd'i siyahlara bürünmüş olarak görünce bu, yüklemin döndürmesini vehmettirir de bizde, siyahlara bürünenin sadece Zeyd olduğu husûle gelir ve bunun akabinde, ayni görüntüyle karşılaştığımız kişinin de Zeyd olduğuna karar vermemiz ortaya çıkar. Buradaki galat (yanlış), Zeyd'in siyahlar içinde görünmesinden, her siyahlara bürülü olanın da Zeyd olacağını vehmetmektir. Yine;

Gebe olan hayvanın karnı büyük olur!

hükmünden, karnı büyük olan her hayvanın gebe olduğu vehmedilir; böylece karın büyüklüğü gebelik alâmeti olur. Bu, alâmet olarak ortaya çıkınca o zaman onun;

Karnı büyük olmayan gebe değildir!

şeklindeki ters döndürmesi de doğru olur ki bu hüküm gerçeğin değil de zannın ifadesidir. Böylece, doğru gördüğümüz her şeyin ters döndürmesinin de bu şeyle birlikte doğru olduğunu zanneder iz de, balı sarı olarak görmemizden dolayı;

Bal olmayan şeyin sarı olmadığı,

ve bunun ters döndürmesi olan;

Sarı olmayanın da bal olmaması gerektiği,

hükmüne varırız.[153]

Aksini gerekli görme yanlışı, görüldüğü gibi, sonucun aksedilmesi fikrinden kaynaklanmaktadır. Kişi, "Her ne zaman A varsa zorunlu olarak B vardır" hükmünden "Her ne zaman B varsa zorunlu olarak A'nın da olacağı"nı zanneder. İşte buradan,

153 Fârâbî, *age*, vr. 55 a-55b.

yanılmış olan hisse ve zanna dayalı olarak, bu tür yanlış ortaya çıkar. "Yağmur yağdığında yerler ıslanır" ama "yerlerin her ıslanışında yağmurun yağmış olacağı"nı akla getirmek yanlıştır; yerler başka şeylerle de ıslanmış olabilir. Yani yerlerin ıslanmasında kaplam daha geniş olup, yağmurun yağmasıyla arasında tam girişimlilik vardır. Buna benzer örneklerde konu dağıtılmış, yüklem ise dağıtılmamıştır.[154]

Bu tür yanlışlar, bir durumu ve onun gereğini (*lâzımı*), şartlı kıyaslarda sık sık yapıldığı gibi, değişebilir gibi almayı içerir ki bu kıyasta kişi, tâlinin doğruluğundan mukaddemin de doğruluğuna veya mukaddemin yanlışlığından tâlinin de yanlışlığına caiz olmayacak bir şekilde hükme varır. Örneğin;

Su zorunlu olarak akıcıdır.

İnsan zorunlu olarak hayvandır.

önermelerinde "akıcı" ve "hayvan" terimleri tâli yani sonradan gelen gerekli hüküm mesâbesindedir. Fakat eğer biz onları, baştakilerle yer değiştirir ve

Her akıcı şey sudur.

Her hayvan insandır.

hükmünü verirsek aksini gerekli görme yanlışı işlemiş oluruz. O halde bu yanlışı "cüzlerden birisinin diğerinin yerine geçtiği tek önermeye dayanan yanıltmacadır" şeklinde tanımlamak mümkündür ki bunun sebebi, bir önermeyi (özellikle A önermesini) caiz olmayan bir şekilde döndürmektir.[155] Bu tür bir döndürme iki yönden yanlışa sevkeder:

1. Genel döndürmenin (*aks-i âm*) olabileceğini vehmettirmekle,

2. Ters döndürmenin doğru olabileceğini vehmettirmekle.[156]

Birincisi, vasıtasız dedüksiyondaki biçim yanlışlarında görüldüğü gibi,

154 Bkz. Tâliyi Onaylama Yanlışı.

155 Bkz. Gazâli, *Kıstâs*, s. 73; İbn Rüşd, *Safsata*, s. 35; Ebheri, *Tenzilü'l-Efkâr*, vr. 30; Mackie "Fallacies", *The Encyclopedia of Philosophy*, C. III, s. 170; Barker, *age*, s. 185.

156 Fârâbi, *Sûfistai*, vr. 55 b.

Tüm P ler Q dur;
Öyleyse tüm Q lar P dir!

formunda kurulan yaygın bir yanlıştır. Örnek:

Her insan hayvandır; (A)
Öyleyse her hayvan insandır. (A)

Bu,

P Q 'ya eşlik ederse,
Q da P 'ye eşlik eder.

yanlış çıkarımı üzere, insandan hayvanın yani tikelden tümelin çıkarılması yoluyla olur.[157] Gazâlî bunu, "birşeyin iki şeyle vasıflanmasını, iki şeyin birşeyle vasıflanmasıyla karıştırmak yanlışı" olarak niteleyip; bununla ilgili olarak şu örnekleri verir: Bir kimse "Her Bir'in hak olduğu"nu bilirse, bu kimse aynı zamanda "Her hakkın Bir olduğu"nu da zanneder. Halbuki böyle bir döndürme gerekmez. Bunun aksine birinci önermeden özel döndürme (*aks-i hâs*) gerekir ki o, "Bazı birin hak olduğu"dur. Yine "Her insan hayvandır" (A) önermesinden "Her hayvan insandır!" (A) genel döndürmesi ortaya çıkmaz. Bundan "Bazı hayvan insandır" (I) hükmü ortaya çıkar. Bir kimse nakışlı siyah bir ip görse, yılana benzediğinden dolayı, ondan korkar. Bunun sebebi o kişinin, bütün yılanların renkli, nakışlı ve uzun oluşunu bilmesidir. Kuruntusu bu kişiyi genel döndürmeye sevkedip;

Her uzun, renkli-nakışlı olan şey yılandır!

diye hükmeder. Oysa bundan çıkan sonuç, genel döndürme ile değil de, özel döndürme ile şu olmalıdır:

Bazı uzun, rekli-nakışlı olan şey yılandır[158]
Bazı P ler Q değildir;
Bazı Q lar P değildir.

formunda sözgelişi,

Bazı insanlar öğretmen değildir!

önermesinin aksini gerekli görerek;

157 Aristoteles, *Soph. Ref.*, s. 135; *Sûfistika*, s. 1013.
158 Gazâli, *Kıstâs*, s. 73-74; ayrıca bkz. Ebheri, *İsagoci*, s.3; Rüşdi, *Tuhfe*, s. 172.

Öyleyse bazı öğretmenler insan değildir!

çıkarımında bulunmak da bu tür yanlışlardandır. Örneklerini çoğaltabileceğimiz bu tip çıkarımlar (O önermesinin düz döndürmesi) caiz değildir. Burada yüklem dağıtılmış, konu ise dağıtılmamış (tikel durumda) olup örnek, bazı insanları öğretmenliğin dışında tutmaktadır. Bu döndürülünce dağıtılmış (tümel) olarak alınan "öğretmen" konu olacak ve (önerme tikel olduğu için) tikel olması gerekecektir. Yukarıdaki asıl önermede tikel olarak alınan ve konu olan "insan" terimi döndürülünce (olumsuz önermelerde yüklem bütün kaplamı ile alındığından) dağıtılmış olarak tümeli ifade etmesi gerekecektir. Bu durumda terimlerin dağıtılma durumu değişmiş olacaktır. Oysa döndürmede terimlerin kaplamının değişmemesi gerekir.

Birşeye iştirak ettiklerinden dolayı, konuların birbirine tabi olacağını sanma da bu yanlış çeşidine girer ki bunu, kıyasın II. şeklinde öncüllerin ikisinin de olumlu olması durumunda ortaya çıktığını görmekteyiz. Örneğin;

Sokrates canlıdır; (K.Ö)
Kedi de canlıdır;

hükümlerinden, canlılıkta birbirine iştirak eden bu iki konunun da bir olacağını sanıp,

O halde Sokrates kedidir!

hükmünün verildiği yanlış çıkarımda bu açıkça görülür. Yine;

Yağmur yerleri ıslatır; (B.Ö)
Arasöz de yerleri ıslatır; buradan kalkarak
"Öyleyse arasöz neden yağmur olmasın!"ı akla getirmek de böyledir.[159]

Bu şekildeki yanlışlar da ilintisel olanı özsel olan yerine alma (*araz*) yanlışı türündendir. Aradaki fark, araz birşeyde bulunur, aksini gerekli görme yanlışı ise birşeyde bulunanın (yani ilintisel durumun) diğer şeylerde de bulunması ve bir olanın çok zannedilmesidir. "Kuğunun beyaz olması araz olunca; beyaz olan kuğu zannedilir". Aksini gerekli görmede bir araz birden çok şey için

159 Bkz. Kıyasın II. Şeklinde İşlenen Yanlış: Dağıtılmamış O.T. Yanlışı.

gerekli (*lâzım*) görülür. Yani birtek şey için olan yüklem sadece o şeye yüklenmez.[160]

Eğer A B 'den ayrılmazsa;
O zaman B 'nin de A 'dan ayrılmayacağı,

örneğinde olduğu gibi, doğru görülen ve aksiyom gibi kabul edilen fakat gerçekte yanlış olan[161] birçok durum vardır ki biz bunları "şartlı kıyaslarda yanlış" adı altında incelemiştik.

Bu yanlışın ikinci (yani ters döndürmenin doğru olabileceğini vehmettirme) şeklinde kurulanına gelince bu,

A B 'yi intaç ederse, A 'nın zıddı da B 'nin zıddını intaç eder veya

Tüm P ler Q dur;
Öyleyse tüm P olmayanlar Q değildir!

formunda, işlemlerin zıtlarıyla ilişkiye sokulmalarında ortaya çıkar. Melissus'un[162] şu delili buna örnektir.

Her varolan şeyin bir başlangıcı vardır;
O halde varolmayan şeyin başlangıcı yoktur!

Bu yanlıştır. Zira her olan şeyin bir başlangıcı olsa da bunun aksi zorunlu olarak doğru değildir.[163] Phthagoras'ın şu sözü de böyledir.

Her mevcut bir mekândadır;
Zira mevcut olmayan bir mekânda değildir!

Burada yanlış, "her mevcudun bir mekânda oluşu"ndan hareket edilerek, onun aksi olan "mevcut olmayan bir mekânda değildir" hükmünün de doğru olacağını vehmetmekten kaynaklanmaktadır.[164] Biz, "Her hummalının ateşi yüksektir" diyebiliriz ama, bunun zıddını alarak "Hummalı olmayanın ateşi yüksek değildir" diyemeyiz.

160 Aristoteles, *Soph. Ref.*, s. 41-45; *Sûfistika*, s. 836-849; İbn Rüşd, *Safsata*, s. 53-54.
161 Bkz. Aristoteles, *Soph. Ref.*, s. 45; *Sûfistika*, s. 849; İbn Rüşd, *Safsata*, s. 60.
162 Parmenides'in öğrencisi olan Melissus, Elea okuluna mensup, Sisamlı bir Yunan filozofudur. (Hayatı ve görüşleri için bkz. Cemil Sena, *Filozoflar Ansiklopedisi*, İstanbul 1976, C. III, s. 398-401)
163 Bkz. Aristoteles, *Soph. Ref.*, s. 31, 135; *Sûfistika*, s. 819, 1013; Fârâbî, *Sûfistaî*, vr. 55 a; İbn Rüşd, *Safsata*, s. 60.
164 Fârâbî, *Sûfistaî*, vr. 55 b.

Yine biz, "Mantıkçılar akıllıdır" hükmünden "Öyleyse mantıkçı olmayan akıllı değildir!" çıkarımında bulunursak gülünç olur. Çünkü buna benzer örneklerde, birinci önermede dağıtılmamış olan yüklem, döndürmede dağıtılmış olmaktadır. İlk önerme, ancak konu hakkında yargıya varıyor. Burada hükmümüz mantıkçılar hakkındadır ve mantıkçılar dışındakiler hakkında birşey dememekteyiz. Birinci hükmün aksini gerekli görerek, mantıkçı olmayanı akılsız ilan etmek yanlıştır ve geçersizdir. Döndürmede önermelerin anlamının korunmuş olması gerekir. Bunun geçerli döndürmesi "Akıllı olmayan mantıkçı da değildir" şeklinde yapılır.

Aşağıdaki örneklerde de, A önermesinin terimlerinin olumsuzları alınarak, ters döndürmenin doğru olabileceğini vehmetme, diğer bir ifadeyle, aksini gerekli görme yanlışı işlenmiştir.

Bizim patentimizi taşıyan mamuller TSE damgalıdır;
Bizim patentimizi taşımayan mamuller TSE damgalı değildir!

Felsefe bölümü öğrencileri mantık okur;
Felsefe bölümü öğrencisi olmayanlar mantık okumazlar!

Yağışlı hava bereket getirir;
Yağışlı olmayan (güneşli) hava bereket getirmez!

Bu tür yanlışlarda bir hükümden, caiz olmayan bir şekilde, aykırı bir hükme veya muhalif bir mefhuma geçilmektedir. Ancak bazı durumlarda bağlam, bir döndürmenin kapsamının meşru olduğunu gösterir. Meselâ başarı seviyesi çok düşük ve derslere karşı çok ilgisiz bir sınıfta hoca "Ali derslerine iyi çalışmış" sözü ile diğer öğrencilerin çalışmadığını kasteder. Fakat bu tür ifadelerden aksinin kastedilip edilmediğini veya kapsamlı bir aksin olup olmadığını tayinde çok dikkatli olmak gerekir.

Aksini gerekli görme yanlışı, aklî, hukukî, cedelî, hitabî vb. sahalarda işlenen bir yanlış çeşididir.[165] Bundan dolayı Aristoteles, ilintisel olanı özsel olan yerine alma yanlışını yakından ilgilendirmesine rağmen bunu ayrıca ele almıştır. O bu tür yanlışın

165 Bkz. Aristoteles, *Soph. Ref.*, s. 31; *Sûfistika*, s. 815, 819; Fârâbî, *Sûfistaî*, vr. 55 b; Gazâlî, *Mi'yâr*, s. 117-118; İbn Rüşd, *Safsata*, s. 36-38.

cedelî akıl yürütmelerde ortaya çıkışıyla ilgili olarak Melissus'un delilini örnek vermişti. Hitabetle ilgili olarak ortaya çıkışı hakkında da şöyle der:

> Hitabetle ilgili delillerde zanniyât üzere birtakım alâmetler, aksini gerekli görme yanlışı üzere kurulur. Örneğin bir kimse, bir adamın zânî olduğunu kanıtlamak istediğinde kişinin süslenip püslenmesinden veya gece etrafta dolaşmasından, bu yolla yanlış hükme varır. Bu, doğru olmadığı halde birçok insan bu şekilde kararlara varır.
>
> Bu süslenir;
> Zânî de süslenir;
> Bu zânîdir!
>
> çıkarımı geçersizdir, çünkü kıyasın II. şeklinin şartı ihlâl edilmiştir; yanlıştır, zira;
>
> Zâniler süslenir ve gece etrafta dolaşırlar,
> Fakat her süslenen ve gece etrafta dolaşan zânî değildir.
>
> Bu gibi yerlerde hissî yanılmalar çokça olur.[166]

Hukukî veya fıkhî alanda ortaya çıkışına da Gazâlî'nin şu örneğini kaydedebiliriz.

> Kısas için kastın olması gerekir hükmünden
> Her kastın olduğu yerde kısas gerekir!

hükmüne varmak aksini gerekli görme yanlışından başka birşey değildir.[167]

> Cennette olan herşeyin varolduğuna kıyasla,
> Her varlık Cennettedir!

hükmüne varmak da yanlış inancın[168] ve kuruntunun sebep olduğu aksini gerekli görme yanlışına misaldir.

İnsan döndürmenin kurallarına uymaz, bir hükmün kaplamına ve hangi bağlamda kullanıldığına dikkat etmezse, Gazâlî'nin ifadesiyle, tahayyülüne kapılıp, sıkça yanlış hükümler verebilir.[169] Bu tür kıyaslarla yapılan çürütmeler de, diğer birçok

166 Aristoteles, *Soph. Ref.*, s. 35; *Sûfistika*, s. 815; İbn Rüşd, *Safsata*, s. 36.
167 Gazâlî, *Mi'yâr*, s. 117.
168 Ebherî, *Tenzîlü'l-Efkâr*, vr. 30.
169 Gazâlî, *Mi'yâr*, s. 118.

yanlış çürütmelerde olduğu gibi, temelde çürütmeyi bilmemek (*ig. elenchi*) ile alâkalıdır.[170]

6. Neden Olmayanı Neden Olarak Alma[171]

Öncüllerde, sonuç için gösterilen nedenin yanlış olduğu[172] bu hata, "belli bir eserin veya olayın nedeni olmayan şeyi onun gerçek nedeni saymak"[173] veya "bir kıyasta yer almayan bir önermenin geçersizliğine, o kıyasta ulaşılan sonucun saçmalığını delil olarak ileri sürmek"[174] şeklinde tanımlanır. Örnek:

> Alem düzdür;
> Çünkü düz bir âlem sonsuzdur;
> Sonsuz olan birşeyin çevresini dolaşmak imkânsızdır!

Burada âlemin çevresini dolaşmanın imkânsızlığının nedeni, âlemin düz olması değil, sonsuz olmasıdır. Bir başka örnek;

> Ruh ve hayat aynı şey değildir;
> Zira ruh ve hayat aynı şey olsa, varolma yok olmanın zıddı olduğu için;
> Belli bir yok olmanın zıddı belli bir varolma olacaktır;
> Ölüm yok olma anlamına geldiği ve hayata zıt olduğuna göre hayat varolma anlamına gelmektedir.
> Ancak böyle birşey imkânsızdır;
> Dolayısıyla ruh ve hayat aynı şey değildir.

Burada geçersiz kılınan önerme bir öncül olarak kullanılmıştır. Yani bu sonuç, bu akıl yürütmenin neticesi değildir. Zira böyle birşeyin imkânsızlığı, ruh ve hayatın aynı şey olmadığı iddia edilmeyip de sadece hayatın yok olmanın zıddı, varolmanın ise yok olmanın zıddı olduğu iddia edilseydi ortaya çıkardı.[175]

Bir kıyasta, sonuca nispeti bakımından öncüller;

170 Aristoteles, *Soph. Ref.*, s. 41; *Sûfistika*, s. 836.

171 Bu yanlış Latincede "*non causa pro causa*" (bkz. Bentham, *Fallacies*, s. 328; Brody, "Logical Terms", *The Encyclopedia of Philosophy*, C. V, s. 64), Arapçada ise *ahzü mâ leyse bi illetin ileten* (bkz. Fârâbî, *Sûfistai*, vr. 59 a; İbn Sînâ, *İşârât*, s. 496; Tahanevî, *Keşşâf*, C. II, s. 1096) diye adlandırılır.

172 Bkz. Aristoteles, *Soph. Ref.*, s. 33; Joseph, *Intr. to Logic*, s. 594; Saeed, *Dict. Muslim Ph.*, s. 129-130. (*Mughâlatah wad' mâ laisa bi'illatin illatan*)

173 Copi, *Intr. to Logic*, s. 69.

174 İbn Sînâ, *Şifa-IV*, s. 534; İbn Rüşd, *Safsata*,s. 39-40.

175 Aristoteles, *Soph. Ref.*, s. 33; Sûfistika, s. 819, 824; İbn Rüşd, *Safsata*, s. 40.

1. Bazen diğer bir sözü yani neticeyi gerektirecek güçte olmazlar.

2. Bazen de neticeyi gerektirecek güçte olsalar da onlar (*lâzım*), ispatı istenen asıl konu (*matlûp*) değildirler.

Birinci durumda ispatı istenen şeyi delil yerine alma, ikincide ise neden olmayanı neden yerine alma yanlışı ortaya çıkar. Zira netice vermesi için, ispatı istenen asıl konuyu sonuç olarak vermeyen şeyi kıyas olarak almak neden olmayanı neden olarak almak demektir.[176]

Neden olmayanı neden olarak alma yanlışı, kıyasın öncülünün, kendisinden yanlış bir sonucun çıkmasını gerektiren öncülle birlikte alınması durumunda olur ki bu durumda sonucun bu öncül sayesinde çıktığı sanılır. Bu muhale yani imkânsızlığa sevkeden kıyasta ortaya çıkar ki o da hulfî kıyastır.[177] Bu tür bir kıyasta ispat edilmesi istenenin karşıt hali (*nakîz*) için getirilen şey, baştaki önermeyi nakzedecek gerçek neden değildir.[178]

Bu yanlış şekli, hem düz (*direkt, müstakîm*) kıyasta hem de *hulfî* kıyasta olabilir. Düz kıyasta yapılan şekillerini Fârâbî şöyle sıralar:

1. Sözün; (kendi haline terkedildiği ve kendi cümlesinden olan bir ziyadelik veya noksanlık olmadığı zaman değil de) ispatı istenen (matlup) için ve kendisinden başka diğer başka birşey için netice verir olmaması ve bununla birlikte öncüllerin ya mümkün ya da büyük bir kısmının yanlış olması yahut da meşhur olmaması. Bu durum biçim ve içerikteki bozukluk biraraya geldiğinde olur ki bu da kıyasın şeklinin netice veren bir şekil üzere olmaması, öncüllerin ise (meşhur, makbul veya mahsus olması değil de) onaylanmamış ve yanlış olmasıdır. Melissus'un kıyası buna örnektir:

Eğer varolan varsa onun bir başlangıcı vardır;
Varolan yoktur;

176 Tûsî, Ş. *İşârât*, s. 496.
177 İbn Rûşd, *Safsata*, s. 39-40.
178 Bkz. Aristoteles, *Organon-III* (*I.Analitikler*), çev. H.R. Atademir, s. 169-170; İbn Sînâ, *Safsata*, s. 39.

O halde varolanın bir başlangıcı yoktur;
Bunun için varolan birdir ve sonsuzdur!

Bu bozuk bir neticedir.

2. Netice verip fakat ispatı isteneni netice vermeyen kıyas. Parmenides'in kıyası buna örnektir:

Dıştaki hiçbirşey var değildir;
Varolmayan şey birşey değildir;
O halde varolan birdir!

Bu önermeler burada ispatı isteneni netice vermez. Ancak şunu netice verir:

Varolanın dışındaki şey birşey değildir.

3. İspatı istenen şeyi sonuç olarak veren fakat birinci olarak değil de ikinci olarak veren söz. Cevherin parçalarını açıklamaya devam eden kimsenin sözü gibi ki eğer o, cevher olmayan şeyin butlanını söylerse cevheri iptal etmez.

Cevherin butlanı, cevheri iptal eden cevherin parçalarıdır!

denip bunun peşine eğer;

Cevherin parçaları da cevherdir!

denirse ilk etapta bu sözden netice çıkmaz. Bu ancak;

Cevherin cüzleri cevher değildir!

neticesini verir de sonra bundan "onun cevher olduğu" gerekir.

4. İspatı istenen şeyi sonuç olarak veren fakat bunu ilintisel olarak veren kıyas. Doğru sonuç veren yanlış öncüller bu kısımdandır. İspatı istenen şeyin nedenine kendisiyle vardıran bir neden için O.T.'i ilintisel olarak almak da bu türdendir.

Alemin mekânlarının, âlemin diğer cüzleriyle dolu olduğunda âlemde, yerkürenin hareket ettiği boş yerin olmayışı cihetiyle, yer kürenin her hangi bir yöne doğru hareket edemeyeceği!

örneği gibi.

5. İlimlerden, kendi cinsinden olmayan cinste birşeyi netice veren kıyas. Geometri ile ilgili olan bir kanunun geometri ile ilgisi olmayan öncüllerle açıklandığı şu kıyas buna örnektir.

Bir üçgenin iki açısının toplamı üçüncü açısından büyüktür;
Zira aynı hızla hareket eden bir cisim, daha uzun bir sürede daha çok mesafe kateder;
Üçgenin bir açısındaki bir hareket üçüncü açısı üzerindeki bir harekete eşitse o hareketle iki açının tamamı katedilir; hangi iki açı olursa olsun daha uzun zamanda katedilir;
O halde iki açının toplamı üçüncüden daha büyüktür!

6. İspatı istenen şeyin (matlubun) netice vermesinin (intâcının) bir halle istenmesi ve kıyasın öncüllerinin matlubun intaç edildiği halden başkasında ele alınması; özellikle de bu halin, kıyasın kurulması anında açıklanması alışılmamış bir hal olduğu zaman. Protagoras'ın şu sözü buna örnektir:

Tasarrufta bulunması ve ihtiyaçları için dolaşması bakımından insan zorunlu olarak hayvandır!

7. Açık olduklarından dolayı atıldıklarını vehmettirmek için bazı öncüllerin atıldığı kıyas. Halbuki bunların atılmaları, gerçekte onların doğru olmadıklarından dolayıdır. Örneğin;

Her niceliğin ya bitişik ya da ayrık olması yönüyle birlik bölünmeyendir;
Birlik bitişik de değildir, ayrık da;
Öyleyse birlik bölünmez!

bu netice sadece bu öncüllerden gerekmeyip, hazfedilen diğer öncülden gerekir ki o da;

Birlik nicelik değildir önermesidir. Buna;
"Her bölünen niceliktir" izâfe edilince o zaman,
"Birlik bölünemez neticesi" gerekir.

8. İspatı istenen şeyin açıklanmasında kendisiyle asla yararlanılmayacak sözü almak. Sözü gereksiz yere uzatanların sözlerinde bunu görmek mümkündür. Bazı cedelî açıklamalar da bu türdendir. Özellikle cedelî türden bir kıyasın öncülleri gerçekte doğru fakat hemence doğrulanmasının kolay olmaması; dinleyene göre ise bu öncüllerin gayr-ı meşhur ve gayr-ı makbul olması dikkate alınırsa onların bu yapıda oldukları daha rahat anlaşılır.

Buraya kadar anlatılanlar ispatı istenen şey için neden olmayanı neden olarak alma yanlışının düz kıyaslarda (kıyas-ı müstakîm) ortaya çıkan şekilleriydi. Bunun hulfî kıyasta ortaya çıkanına gelince bu, iki kısımda ele alınır:

1. Muhalin konuyla asla birleşmemesi. Örnek:

Çap, kenara ortak değildir.
Eğer böyle olmasaydı çap kenarla birleşirdi;
Her hareket eden, bir mesafenin tamamını katetmeden önce yarısını katederse ve mesafede sonsuz olarak nitelenirse bu hareket edenin zamanına uygun olmayan bir mesafeyi katetmesi gerekir, bu ise muhaldir;
O halde çap kenara ortak değildir.

2. Muhal gerekip konu gerekmediği halde muhalle konunun arasını birleştirmektir; bu da konunun reddedilip kıyasın cüzleri arasından atılmasıdır. Bu taktirde muhal geri kalan diğer cüzlere gerekli olarak kalır. Böyle olunca da konu değil muhal gerekli olur. Bu yönden de (ispatı istenen asıl) konunun muhal olduğu açığa çıkmaz. Yukarıda, konunun başında,

Ruh ve hayat aynı şey değildir.

öncülüyle başlayan kıyas buna örnektir.

Bazen muhalle konudan olan şeyin cüzü arasında bitişme arız olur da bundan dolayı bu sözden "konunun, cümleden olan şeyin cüzlerinden biri" olmasına göre, muhalin araz olduğu zannedilir de muhal gerekir. Gerçekte durum böyle değildir. Çünkü konu bu sözden reddedilirse, bu muhal şüphesiz sözün geri kalan cüzlerinde gerekecektir. O taktirde muhali tamamlama konudan değil, sözün cüzlerindendir. O (konu)dan muhal gerekmeyince bu hususta onun (yani cüzlerin) yanlış olduğu açıklanmış olur. Konu, doğruluğu açık olmayan birşey olursa veya böyle birşeye dayandırılırsa bu, neden olmayanı neden olarak alma yanlışına girer.[179]

"Bir olayın ötekinden önce gelmesinden, önce gelenin sonrakinin nedeni olduğu sonucunu çıkarmak" anlamına gelen *post*

179 Fârâbî, *Sûfistaî*, vr. 59 a b-60 a.

hoc ergo propter hoc[180] yanlışı da neden olmayanı neden olarak alma yanlışının basit bir şeklidir. Bir turist trende bir İspanyol karı-kocayla yolculuk etmektedir. Bu karı-koca çiftçi hayatlarında daha önce hiç muz yememişlerdir. Turist ikisine de birer muz verir. Çiftçi muzdan ısırmaya başlayınca tren tunele girer. "Sakın yeme!" diye bağırır eşine, "o seni, kör eder!" Bu,

A B den önce gelir, (veya ondan önce ortaya çıkmıştır)

formundaki bir öncülden;

Öyleyse A B'nin sebebidir.

sonucuna varılan bir delildir.[181] Sözgelimi, ilkel kabileler, davul çalmayı güneş tutulduktan sonra güneşin yeniden görülmesinin nedeni sayarlar. Bir zamanlar Mısırlılar, Nil nehrinin taşmasını onun kızmasına bağlamışlardır. Birçok yerde çiftçiler, geleneksel olarak, ayın hareketi ile havaların değişmesi arasında ilişki kurmuşlardır. Yine bir zamanlar bazı insanlar ağustos ayının ilk yedi gününde sıcakların şiddetle artmasını Şira (*Sirius*) adındaki bir yıldızın etkisine bağlamışlardır. Bunların tümünde, neden olmayanı neden olarak alma (*post hoc*) yanlışının yapıldığı görülmektedir.

Bundan yüzyıl önce bir kuyruklu yıldız çıkmış ve ondan sonra sonucu aleyhimize olan büyük bir savaş çıkmıştır;
Şu halde bu uğursuz savaşın nedeni kuyruklu yıldızdır!

çıkarımında da aynı yanlış yapılmıştır.

Filanca ihtiyar kadın cadıya benziyor; onun evinin önünden geçince çantamın takside kalması, arabanın üzerime su sıçratması, dişimin ağrıması vb. garip şeyler başımdan geçmektedir.

örneğinde de aynı yanlış işlenmiştir.

Kur'an'da Allah'ın,

Ey İblis! Bizzat kudretimle yarattığıma (Adem) secde etmekten seni alıkoyan nedir. Böbürlendin mi, yoksa gururlandın mı?[182]

sözüne İblisin,

180 Latince olan bu ifade "bundan sonra, bundan dolayı bunun sebebidir."anlamındadır. (Bkz. L./W./M., *App. Logic*, s. 8-9; Luce, *Logic*, s. 169)
181 Brody, "Logical Terms", *The Encyclopedia of Philosophy*, C. V, s. 64; Copi, *Intr. to Logic*, s. 69.
182 Sâd (38), 75.

Ben ondan (Adem) daha üstünüm. Beni ateşten onu ise çamurdan yarattın.[183]

şeklinde karşılık vermesi de yanlış nedene örnek olarak gösterilir.[184] Burada İblis, kendisinin Adem'den üstün oluşunu secde etmemeye neden göstermiş, sonra da üstün oluşunu ateşten yaratılmış olmasına bağlamıştır.

Ateşten yaratılan ben, daha hayırlıyım;
Hayırlı olan secde etmez;
O halde ben secde etmem!

formundaki bu delil geçerli fakat içerik yönünden yanlıştır. Zira öncüllerin doğruluğu tartışılır, bir başka ifadeyle, açık değildir. Oysa bilinmeyen sonuçlara açık ve sağlam öncüllerle varılır. İblis'in dayandığı öncüller ise sağlam ve genel kabul gören (müsellem) bilgi türünden değildir. Zira ona karşı şu itiraz yapılabilir: Biz hayırlı olanın secde yapmayacağını kabul edemeyiz. Çünkü emirdeki gereklilik ve haklılık hayırlı olmaya dayanmamakta, emre dayanmaktadır. İblis, kıyasını şu şekilde sürdürürse bu da biçim yönünden geçerli olsa da içerik yönünden yine "yanlış neden" hatası olmaktadır.

Hayra mensup olma hayırdır;
Ben de hayra mensubum;
Ben de hayırlıyım!

Buradaki öncüller de tartışmalıdır, müsellemattan değildir. Zira hayra mensup olmanın hayır olduğu kabul edilemez. Çünkü hayırlı olma, birşeye mensup olmakla değil, zatî vasıflarla veya aslî özelliklerle sağlanır.

İlk bakışta, görünüşte her ne kadar sağlam görünse de öncüller sonuç için az bir destek sağladığından ve olaya sebep olan asıl nedenler iyice ve etraflıca araştırılmadan o olay için gelişigüzel nedenler gösterildiğinden, bu tür yanlış neden (*post hoc*) eksik yoklamaya (*istikra*) dayanmaktadır. Bunun yanı sıra, şu delilde olduğu gibi, açıkça yanlış bir öncülle kurulduğunda bu, geçerli bir delil gibi formüle edilebilir.

183 Sâd (38), 76.
184 Bkz. Gazâli, *Kıstâs*, s. 75-76.

Diğer bir olaydan hemen önce gelen her hangi bir olay, bu olaydan sonra gelen olayın nedeni (veya olayın parçası)dir.
X olayı Y olayından hemen önce gelir;
Öyleyse X olayı Y olayının nedenidir![185]

Kısacası, aslı eksik yoklama veya eksik istikraya dayanan bu yanlış hem dedüktif hem de endüktif delil tarzında kurulabilir.

Bazen iki olay nedensel olarak birbiriyle ilgili görülür fakat bunlar tamamıyla birbiriyle ilgili olmayabilirler. Kişiler günlük hayatta neden-sonuç hususunda birçok yanlış ve geçersiz nedenler gösterirler ve yorumlamalarda bulunurlar. Beş sayısının şans getireceğini, salı günlerinde kısmetin bol olacağını, yonca yaprağı takmanın bahtı açacağını, yoldan geçen kara kedinin uğursuzluk getireceğini, sağ avucun içinin kaşınmasının para getireceğini vs. sanmak yanlış nedenlere dayanmak olup bunların, söz konusu edilen hususların tahakkukunda hiçbir rolleri bulunmamaktadır.

Kozal ilişkilerin varlığından yola çıkarak gerçekte sağlam deliller çıkarmak endüktif mantığın veya bilimsel metodun ana hedefidir. Bununla beraber, tamamen tesadüfi durumların, rasgele peşpeşe gelmelerin veya ardılların hiçbir kozal ilişki kuramayacaklarını görmek kolaydır. Biz, "güneş tutulduktan sonra davul çalmanın güneşin yeniden ortaya çıkmasına neden olduğu" iddiasını kesinlikle reddederiz. Ortaya çıkan iki şeyi gözlemlerken takip edeceğimiz en emin yol, bu ilişki diğer delillerle ispat edilinceye kadar neden ve sonuçla ilgili sağlıklı bir şüpheyi sürdürmektir.

İlintisel olanı özsel olan yerine almak (*araz*) ve ispat edilecek olanı delil yerine almak (*müsâdere*) yanlışlarında da bir bakıma neden olmayan neden olarak alınmakta, öncüllerle sonuç arasında yeterli bir neden birliği kurulamamaktadır. Bu yanlış, saçmalığa irca şeklinde kurulduğunda hulfi olan (yani ileri sürülen iddianın aksinin saçmalığını göstermek için getirilen) şey gerçekten bunu başaracak güçte değildir. Getirilen bu şey, baştaki hükmün kabul edilmemesi durumunda ne olacağını söylemede

185 Baum, *Logic*, s. 489.

sağlam ve yeterli gerekçe serdedememektedir. Bundan dolayı, neden olmayanı neden olarak alıp, onu doğru bir delilmiş gibi kabul ettirmeye çalışmak gerçek bir çürütme olamaz.[186] Bu tür deliller, örneklerde görüldüğü gibi, mutlak olarak geçersiz değildir ancak, çürütülmek istenen şeyde yanlış neden gösterildiğinden, içerik yönünden bozuktur. Konuyu iyice araştırmama, kıyasın öncüllerini iyice tartmama, öncüllerin çıkan sonucu gerektirecek güçte olmaması[187] bu yanlışlara sebep olmaktadır. Bu tür delillerde öncüller, ortaya atılan konuyu tam ve doğru bir şekilde ortaya koyacak güçte değildir. Böyle bir kıyasa karşı, "kıyasta yanlış bir öncül vardır, bu öncüllerle doğru netice veren bir kıyas kurulamaz"[188] itirazını yapmak hakkımızdır.

7. Birden Çok Konunun Tek Konu Gibi Sorulması

"Ortaya atılan bir sorunun pek çok soruyu birden içermesi" diye tanımlayacağımız bu yanlışa kısaca, *karmaşık soru*[189] veya *çok soru yanlışı*[190] da denmektedir.[191]

Birden çok konunun tek konu gibi sorulması yanlışı, genelde "evet" ya da "hayır" şeklinde çift cevap vermeye sevkeden sorular yöneltmekten doğan bir yanıltmaca şekli olup, değişik şekilde cevap verilebilecek birtakım soruları biraraya getirmek,[192] kısacası kompleks bir soruya basit bir cevap talep etmekten ibarettir.[193]

Anneni dövmekten vazgeçtin mi?

Kötü davranışlarını artık bıraktın mı?

Her iki soru da, verilecek cevap ister olumlu isterse olumsuz olsun, yöneltildiği kişiye, geçmişteki davranışlarına ilişkin olarak

186 Aristoteles, *Soph. Ref.*, s. 33, 135; *Sûfistika*, s. 819, 824, 1016; İbn Rüşd, *Safsata*, s. 40.

187 Aristoteles, *Soph. Ref.*, s. 40; *Sûfistika*, s. 850; İbn Rüşd, *Safsata*, s. 61.

188 İbn Sinâ, *Şifa-V*, s. 534.

189 Örneğin bkz. Copi, *Intr. to Logic*, s. 70.

190 Brody, "Logical Terms", *The Encyclopedia of Philosophy*, C. V, s. 64; Saeed, *Dict. of Muslim Ph.*, s. 125. (*Mughâlatah al-asilat al- muta'addah*)

191 Kıyasa taaluk etmediğinden veya kendisiyle bir kıyas kurulmadığından dolayı İbn Sinâ bu yanlış şeklini içerik yanlışlarından saymamış ve bunun üzerinde durmamıştır. (Bkz. Tusi, *Ş. İşârât*, s. 504)

192 H.W.B. Joseph, *Intr. to Logic*, s. 597; Saeed, *age*, s. 39, 125. (*Jam al-masâil fî mas'alat-in*)

193 Brody, "Logical Terms", *The Encyclopedia of Philosophy*, C. V, s. 64.

gerçekte sorulmayan bir soruya olumlu cevap verdikleri izlenimini doğurmaktadır. Bir diğer ifadeyle, bu sorulara "evet" veya "hayır" şeklinde verilen basit bir cevap, her iki durumda da, cevap verenin saygısız veya kötü davranışlı biri olduğunu ima ettirir. Birden çok şeyi içeren bu tür karmaşık ve bileşik sorulara tek soruymuş gibi cevap vermek safdillik olur. Zira hem "evet" hem de "hayır" cevabı, cevap verenin suçlanmasına yol açacaktır.

Birden çok konunun tek konu gibi sorulması yanlışı, sorulan konunun birden fazla konuyu içerdiğine dikkat edilmeyip soruya, sadece bir konudan soruyormuş gibi tek cevap talep edildiğinde ortaya çıkar.[194] Bu, şu şekillerde yapılır:

1. Bir yüklemin bedeli iki yüklem olarak alınır.

Yerküre kara mıdır, su mudur?
On, dokuz ve bir midir?

Bu örneklerde tek soru altında bir değil iki husus sorulmaktadır ki aslında bu soruların her birinde iki önerme vardır.

2. Bir konunun bedeli iki konu olarak alınır.[195] Örneğin;

Bu ve bu insan mıdır?

sorusunda da, bir önceki sorulardaki gibi iki ayrı yüklem değil de iki ayrı konudan soran iki önerme vardır. Yine biri âmâ diğeri de normal olarak gören iki kişiyi göstererek;

Bunlar görüyor mu?

sorusu da bu yanlış şekline örnektir.

Bu yanlış, yüklemleri birbirine zıt olan şeyler hakkında birtek soru ile sorulup cevap istendiğinde daha çok ortaya çıkar. Meselâ, içlerinde iyilerin ve iyi olmayanların bulunduğu bir topluluğun tümü hakkında birtek soru ile;

Bu topluluk iyi midir, iyi değil midir?

sorusunu yöneltip tek cevap istemek gibi. Bu soruya ister "evet" ister "hayır cevabı verilsin, her iki durumda da yanlış olacaktır. Yine;

194 Aristoteles, *Soph. Ref.*, s. 33; *Sûfistika*, s. 820.
195 İbn Rüşd, *Safsata*, s. 42.

Çok yemek ve çok okumak iyi midir, değil midir?

sorusuna cevap veren "iyidir" derse hata eder; çünkü çok yemek iyi değildir; "iyi değildir" derse de hata eder; çünkü çok okumak iyidir ve övülmeye değerdir.

Avcılar iyi insan mıdır, kötü insan mıdırlar?

sorusunda da aynı yanlış işlenmektedir. Zira onların içinde iyiler de bulunabilir, kötüler de! Öyleyse iki zıt yüklemi, çok konu için, tek hükümde toplamak yanlış olacaktır.[196]

Birden çok konunun tek konu gibi sorulması yanlışının iki formu vardır:

1. İki veya daha fazla soru birlikte sorulur ve onların hepsine birden tek cevap talep edilir ve böylece soruya muhatap olan kişinin farklı sorulara farklı cevaplar vermesi haksızca önlenir.

2. Cevap veren inkâr etmek istese dahi bu inkârıyla sorulan şeyi kabul etmiş olacağı önceden farzedilen şeyi sormak ki bu şekilde bir soruya muhatap olan bir kişinin verdiği şey (evet yahut hayır), sorulan şeyi kabullendiğine dair bir cevap olarak sayılır.[197]

Zamparalığı bıraktın mı?

sorusuna ister "evet", isterse "hayır" cevabı verilsin bu, cevap verenin bir çapkın olduğu kabulü olacaktır.

Mahkemelerde ve birtakım soruşturmalarda bu tür yanlışın sıkça işlendiği görülür. Aşağıdaki diyalogda, soruşturmacının sorularında, bunun açık bir örneğini görmekteyiz.

Soruşturmacı: – Sizin yanlış ve haksız bir şekilde tanıtımda bulunmanız sonucunda mı satışlarınız rekor kırdı?

196 Bu tip sorular, aynı hükmü taşıyan çok konu için sorulduğunda yanıltıcı olamazlar. Çünkü bu durumda tümüne birden verilen hüküm bizzat birine verilmiş gibi olur. Zira tümünden soran bir soru o bütünün birinden soran soru gibi olur. Örneğin, gerçekten iki kör ve iki gören işaretle,
- Bu, bu kör; şu ve şu da gören midir?
- Evet
şeklinde sorulması gibi. Bu gibi yerlerde bir tek önerme ile cevap verme, birçok önerme ile cevap verme mesabesinde olur. (İbn Rüşd, Safsata, s. 45)

197 Copi, *Intr. to Logic*, s. 71.

Sanık: – Hayır!

Soruşturmacı: – Ooo! Böylece siz yanlış ve haksız bir şekilde reklâmda bulunduğunuzu kabul ediyorsunuz! Sizin ahlâk dışı davranışınızın başınızı belaya sokacağını bilmiyor musunuz?

Bu tür bir yanlışı işlemenin bir yolu da eşsesli kelimeler kullanarak sorular sormaktır. İsm-i müşterekle (yani eş-sesli bir terimle) sorulan bir soruya tek cevap istemek ile, birden çok konunun tek konu gibi sorulup ona tek cevap istemek arasında bir fark yoktur.[198] Örneğin;

– Bu yüz müdür?

sorusu karşısında verilecek cevap sayıyla mı yoksa veche (surat) ile mi ilgili olacaktır! Bu tür sorularda birtek terim birden çok manaya gelecek şekilde kullanılabilmektedir. Zira eşsesli kelimelerin geçtiği bir soruda birtek terim ile, birden çok konu hakkında sorulabilmektedir.

Bir soru her hangi bir konuda bilgi veya kanaat talep eder; fakat bazen bundan daha fazla şeyler talep ettiği ve aşağıda sıralayacağımız gibi daha başka maksatlar güttüğü de görülür. Belirli bir cevap vermeye sevketmeyi gâye edinen sorularda kişi, istemediği birşeyi ikrara veya ifadeye sevkedilir. Örneğin;

Ona, tabancasını çekmeye teşebbüs edinceye kadar ateş etmediniz, değil mi?

sorusu, sorulan kişiyi içgüdüsel olarak, nefs-i müdafaâ gereği "hayır" cevabını vermeye sevkeder. Eğer bu soruyu soran yargıç veya avukat, böyle bir cevapla "sanığın, ateş ettiğini ikrar ettiği" hükmünün çıkartılacağını iddia ederse hakikat ortaya konmamış olur. Belirli bir cevaba sevkeden bu tip sorularla genelde şu gâyeler güdülür:

1. Muhatabı direkt olarak cevaba yönelterek ona istediğini ikrar ettirmeyi sağlamak. Örnek:

– Derslerine çalışmadın, değil mi?

– Hayır!

– Daha önce bu davalıyı görmemiştin, değil mi?

198 Bkz. Aristoteles, *Soph. Ref.*, s. 91-93; *Sûfistika*, s. 938; İbn Rüşd, *Safsata*, s. 118-119.

– Hayır!
– Siz, bu şahitle yakın arkadaşsınız, değil mi?
– Evet!

Soru soranın istediği cevabı alabilmesi için karşısındakine yönelttiği bu tür sorular haksızlığa yol açmaktadır. Bundan dolayı ceza mahkemeleri yargıçların, dava vekillerinin veya avukatların bu tür sorular yöneltmesini önlemek için sıkı kurallar koyarlar.

2. Sorulan kişinin verdiği cevabın ima ettiği anlam ile onu tuzağa düşürmek. Okulun yemekhanesinden şeker çaldığı zanniyla sorguya çekilen bir öğrencinin geçirdiği tecrübe buna örnektir. Öğrenciye, şekerleri alıp almadığı sorulacağına;

– Şekerleri ne yaptın?!

sorulur. Soru karşısında şaşkınlık geçiren öğrenci öfkelenerek;

– Yedim, ne yapacağım! (Yani hiç şeker almadım ki!) der.

3. Menfaat veya kazanç temin etmek. Bu, bazen kendi ürünlerine veya mamullerine halkın rağbetini artırmak için reklâmcılar tarafından kullanılır. Bunun etkisi, dinleyicileri veya okuyucuları kendilerini savunmaya sevketme ve onların cevabının implikasyonlarını kendi menfaatlerine çevirmek şeklinde olur. Örneğin;

Arabanız tamamen güvende midir? Bugün ona, emniyetle kavrayan X lastiği takınız.

Bugün ölmeniz durumunda hanım ve çocuklarınızın emniyette olmasını istemez misiniz? Öyleyse " Y Sigortası"na geliniz...

Bunların tümünde soru, reklâmcıların lehinde cevap verdirir.

4. Cevap vereni küçük düşürmek veya tahkir etme fırsatı yakalamak için;

Anneni dövmeyi bıraktın mı?

Sınavlarda kopya çekme huyundan vazgeçtin mi?

Aptallığınız doğuştan mı yoksa sonradan mı böyle oldunuz?!

örneklerinde görüldüğü gibi, bu tip sorular küçültücü ima taşıyıp "evet" yahut "hayır" cevabını davet eder ki her iki durumda da cevap veren güç durumda kalmış olacaktır.[199]

199 L./W./M., *App. Logic*, s. 57.

Bazen birden çok konunun tek konu gibi sorulduğunu görmek ve ona bir tek cevap verilemeyeceğini anlamak kolaydır.

Yerküre kara mıdır, su mudur?

örneğinde olduğu gibi. Bununla birlikte bazen bunu görmek ve anlamak o kadar kolay değildir. Öyle durumlar vardır ki, diyor Aristoteles, insanlar ya yöneltilen soruya cevap vermeyerek mukâbelede bulunacaklar, ya da görünüşte bir çürütmeye girişerek güç durumda kalacaklardır. Örnek:

Şunlardan hangisi iyi hangisi kötüdür?
Bu (insan)ların tümü iyi midir, kötü müdür?

Buna verilecek her cevabın, muhtemelen görünüşte bir çürütmeyi veya yanlış bir ifadeyi içerdiği görülecektir.[200] Zira birşeye iyi olmadığı zaman "iyi" demek veya iyi olduğu zaman "iyi değil" demek yanlıştır.

Birden çok konunun tek konu gibi sorulması yanlış bizim, önerme lafzını ayırdedemeyişimizden ileri gelmektedir. Zira basit bir önerme, bir konu hakkında birtek yüklemdir. Çünkü bir terim bir önermede "bir tek şeye" ve basitçe "birşeye" taalluk eder.[201] Oysa birden çok sorunun tek soru gibi sorulduğu bir soruda bir yüklem belki de birbirine zıt birden çok konuya yüklem olmaktadır. Bundan dolayı bu tip soruların birden çok meseleyi içerdiğine dikkat etmek ve meseleyi iyice araştırmak gerekir. Zira bu şekilde bir soru yöneltenler sorularını, Aristoteles'in deyimiyle, uygun olmayan bir tarzda[202] sorduklarından cevap veren kişinin, önermenin yanlışlığını ve haksız şey talep ettiğini düzeltme gâyesiyle birşeyler eklemesi gerekecektir. Eğer soran yeterli ayrımlar yaparak tek şeyden sormuş olsaydı ancak o zaman cevap verenin "evet" ya da "hayır" cevabı yeterli olacaktı.

Birden çok konuyu içeren bir soruya basitçe bir cevap almayı talep etmek nasıl doğru değilse eşsesli, belirsiz veya çok anlamlı lafızlarla sorulan bir soruya da, birden çok konu tek konu gibi

200 Aristoteles, *Soph. Ref.*, s. 35; *Sûfistika*, s. 825.
201 Aristoteles, *Soph. Ref.*, s. 41; *Sûfistika*, s. 836; İbn Rüşd, *Safsata*, s. 56.
202 Aristoteles, *Soph. Ref.*, s. 91; *Sûfistika*, s. 938; İbn Rüşd, *Safsata*, s. 118.

sorulduğundan, basit bir cevap vermek doğru değildir.[203]Eğer verilirse bir yanıltmacanın tuzağına düşülmüş olunur ki zaten bu şekilde kurulan bir yanıltmaca da muhataptan dar anlamda bir cevap talep etmeyi, onu küçük düşürmeyi, kırmaşamayacağı şekilde sıkıştırmayı, ona önceden plânlanan şeyi reddedecek fırsatı vermemeyi[204] ve onu bir paradoksla karşı karşıya getirmeyi[205] hedef edinir.

Bu tür bir çapraşık soru karşısında cevap veren, genelde, sorunun cevabını tamamen ifade edemez ve şaşakalır. Bundan dolayı, birden çok konunun tek konuymuş gibi sorulduğu veya bir sorunun birden çok cevabı bir anda talep ettiği durumlarda yapılacak en iyi şey iyice düşünmek, ilk etapta cevap vermemek (çünkü bu şekilde soruya verilecek bir cevap, sorunun içerdiği farklı konular için ayrı ayrı cevabı içerecek güçte olmayabilir), yahut iki zıt durumu birden değil de onları ayırarak cevaplamada bulunmak[206] yahut da soruyu tamamen reddetmek olacaktır. Örneğin;

– Artık hanımını dövmeyi bıraktın mı?

sorusuna vereceğimiz en iyi cevap;

– Hiç başlamadım ki!

olacaktır. Böylece bu tür soruların ima ettiği şeyleri ayıklayarak açığa çıkarmış, yeniden ifade ederek tuzağa düşmeden cevaplandırmış ve sorunun haksız zanlar içerdiğini ortaya koymuş oluruz.

– Emperyalizm, kapitalizm, faşizm ve İslam yayılmacı, sömürücü ve bencil gâyeler güderler, değil mi?

Bu soruda da birden çok konu ve birden çok yükleme tek onay yahut topluca red istenerek çöple saman birbirine karıştırılmıştır. Burada, kaynağı, metodu ve amacı farklı olan İslam'ı, beşerî ideolojilerle veya izimlerle aynı kefeye koymamak ve onu ayırmak gerektiği itirazı yapılabilir.

– Edebiyat Fakültesi öğrencileri zengin midir, fakir midir?

203 Aristoteles, *Soph. Ref.*, s. 93; *Sûfistika*, s. 939; İbn Rûşd, *Safsata*, s. 119.
204 Mackie, "Fallacies", *The Encyclopedia of Philosophy*, C. III, s. 178.
205 Aristoteles, *Soph. Ref.*,.s. 93; *Sûfistika*, s. 939; İbn Rûşd, *Safsata*, s. 118.
206 Aristoteles, *Soph. Ref.*, s. 95; *Sûfistika*, s. 943, 1017; İbn Rûşd, *Safsata*, s. 119, 160.

sorusuna "evet, zengindir" cevabı da; "hayır, fakirdir" cevabı da uygun düşmeyecektir. Bu soruya uygun düşecek cevap, onu ayırarak;

– Bir kısmı zengindir, bir kısmı ise fakirdir.

şeklinde olacaktır. Yine biri âmâ, diğeri normal olarak gören iki kişiyi göstererek,

– Bunlar görüyor mu?

şeklinde sorulan soruyu da;

– Biri görüyor, diğeri görmüyor.

şeklinde ayırarak cevaplamak gerekir. Yani bu şekilde sorulan sorulardaki meseleleri açıp, mesele sayısına göre cevaplamak gerekir.

– Bu bunak mı profesördür?

– Bu ve bunun gibi serseriler mi öğretmen olmak istiyor?

Sıfat yakıştıran bu tür kompleks soruları da ayırarak ve bölerek şu şekilde cevaplamak mümkündür:

– Evet, profesördür ama bunak değildir!

– Evet, öğretmen olmak istiyor fakat serseri değildir!

Yine hemen hemen her kültürde birtakım sorular vardır ki onlar birden fazla soruyu bir tek formda birleştirirler. Bundan dolayı onlar, basit bir cevaba değil, mürekkep cevaba ihtiyaç duyan bileşik sorulardır. Sözgelişi,

– On milyon liran var mıdır?

sorusu iki ayrı soruyu içerir: "On milyon liran var mı?", "Bana onu borç olarak verebilir misin?" Yine;

– Necip Beyler evdeler mi?

sorusunda olduğu gibi, sormada basit fakat cevap vermede bileşik olan sorulara cevap vermede dikkatli olmak gerekir. Eğer bu soruyu soruyorsam onun evde olup olmadığını, evde ise misafir kabul edip etmediğini, ediyorsa beni kabul edip etmediğini öğrenmek istiyorum demektir.

Eğer sorular, birden çok meseleyi ayırarak, hiçbir şeyi saklamadan açık ve net olarak sorulursa bu tür yanlışa düşme tehlikesi ortaya çıkmamış olur. Tüm bu gibi durumlarda akıllı ve ustaca takip edilecek yol, birden çok konuyu içeren veya kompleks olan soruyu bir tek basit soruymuş gibi işleme sokmak değil, o sorunun bileşiminde bulunan parçaları analiz etmektir.

8. Nakil

Fârâbî, içerik yanlışlarının sonunda "nakil yanlışı" üzerinde durmaktadır[207] ki, diğer mantıkçıların bu ad altında bahsettiğine rastlamadığımız bu yanlış, aslında, neden olmayanı neden olarak alma yanlışından başka bir şey değildir.

Fârâbî, bu yanlışın tanımını ve açıklamasını şöyle yapar: Nakil, "bir şeyin yerine, onun yerine geçen başka bir şeyi nakledip onun makamına geçirme"dir. Eğer nakledildiği şeyin özelliklerini taşımadığı halde birşey başka bir şeyin yerine ikâme edilir ve ikâme edilen şeyde de o diğer şeyin varolduğu sanılırsa bu yanlış işlenmiş olur. Bir şeyin yerine nakledilip geçirilen şey şu şekillerde olur:

1. Lafzen nakletme: Örneğin Allah'ın isimlerinin çok olduğundan dolayı çok tanrıya inanmak ve kendisine delâlet eden lafzın işitilen şey (*mesmu'*) olduğundan insanın da işitilen şey olduğunu sanmak gibi.

2. Benzeri nakletme: Boşluğun esen rüzgarda da olacağına hükmeden kişinin sözünü Anaxagoras'ın çelişik nitelemesi gibi (?).[208]

3. Tümele nakletme: "İnsan"a ait olan sözü "hayvan"a nakletmek gibi.

4. Tikele nakletme: "Hayvan"a ait olan sözü "insan"a nakletmek gibi.

5. Önde geleni gerekli görerek nakletme: "İnsan" bulunduğundan "hayvan"ın bulunup, hayvanın insan yerine ikame edilmesi, "hayvan cinstir, binaenaleyh insan da cinstir!" demek gibi.

207 Bkz. Fârâbî, *Sûfistai*, vr. 60 a.

208 Aynen tercüme ettiğimiz bu örnek ile Fârâbî'nin neyi kasdettiğini anlamak oldukça zor görünmektedir.

6. Sonra geleni gerekli görerek nakletme: Güneşin varlığına ışığın gerekliliği gibi.

7. Karşıt olanı nakletme: Birşeyi dengelemek için, beyazla siyahı dengelemeyi gerekli görmek gibi.

8. Bitişeni (mukarin olan) nakletme: Birisinin "Zaman onu öldürdü!" sözü gibi ki gerçek öldüren zaman değildir; zaman onun ancak bitişenidir.

9. Hayalî olan şeyleri (gerçek yerine) nakletme: Dünyanın dışında olan şeyleri şu anda bizdeki şeyler gibi tasavvur edip, onları ya sonsuz boşluk ya da nihâyetsiz boşluk olarak tasarlamamız gibi ki bu, uzak tasavvurlardan dolayı Demokritos ve eski filozoflardan birçoğu, zamanın sonsuz olduğunu, âlemin dışında sonsuz boşluğun ve sonsuz âlemlerin olduğunu zorunlu gördüler... Yine bu şekilde Empedokles ve eskilerden daha birçokları ışınların (apayrı) cisimler olduğunu zannettiler; insanların çoğu da karanlığı ve gölgeleri en büyük ve en koca cisim sandılar.

10. Duyulur olan şeyleri (*mahsusât*) nakletme: Bu yolla yapılan yanlış, daha ziyade mahsusâtın anlatımında kullanılan şeylerde ortaya çıkar. Bunun örnekleri somut anlatımda veya eğitimde göz önüne sererek anlatımda çokça görülür.[209]

9. Konunun Varlığını Gözetmeme

Bazı İslam mantıkçıları, olumlu bir önermede konunun varlığını gözetmemeyi, diğer bir ifadeyle, konunun varlığına riayet etmemeyi de kıyasta yapılan içerik (*mana*) yanlışlarından saymışlardır.[210] Örneğin;

Her *insan ve at*, insandır;
Her *insan ve at*, attır;
Öyleyse bazı insan attır!

Kıyasın III. şekli üzere kurulan bu kıyasın sonucu yanlıştır. Buradaki yanlış, küçük ve büyük önermenin konusunun varolmamasından kaynaklanmaktadır. Çünkü varlıklar içinde "insan ve at"ın birlikte olduğu uygun bir yaratık bulunmamaktadır.

209 Fârâbî, *Sûfistaî*, vr. 60 a-b.
210 Bkz. Kazvini, *Şemsiye*, s. 135; Mağnisavi, *Muğni't-Tullâb*, s. 49.

III. BÖLÜM
DİĞER YANLIŞ ÇEŞİTLERİ

İslam mantıkçıları, Aristoteles'i izleyerek, ikinci bölümde sıraladığımız lafız ve mana yanlışları üzerinde durmuşlar, bunların dışında kalan yanlış çeşitlerinden fazlaca bahsetmemişlerdir. Bunun nedeni, Aristoteles gibi[1] onların da temel yanlışları bunlardan ibaret görmelerinde aranabilir. Biz bu bölümde, daha ziyade Batı mantıkçılarının kitaplarında yer alan ve önceki bölümlerde işlemediğimiz bir kısım yanlışı kısaca tanıtmayı hedefliyoruz. Bunlardan bir kısmı içerik yanlışlarının bir uzantısı, bir kısmı hüküm yanlışı, bir kısmı da mantık yanlışlarından ziyade tutum hatası (yanlışı) görünümündedir. Burada ele alacağımız yanlışların çoğu, pratik hayatta düşülen yanlışların neler olduğunu hatırlatması bakımından önemlidir. Biz bunları beş ana başlık altında tanıtacağız.

I. KONUDIŞILIK YANLIŞI

Sağlam akıl yürütmenin ilk kuralı, bir neticenin desteklenmesi için sunulan delillerin uygun ve yeterli olmasıdır. Bu uygunluk ve yeterli oluşun sağlanması için de serdedilen delillerin ele alınan konuyla ilgili olması gerekir. Bu nedenle, bir delil ileri sürerken, eğer delil matlupla yani ispatı istenen asıl konuyla doğrudan alâkalı değilse, konudışılık yanlışı işlenmiş olur. Bu tartışılan veya ortaya atılan konuyla alâkalı olmayan (*irrelevance*), öncüllerle netice arasında gerekliliğin, mantıki bir ilişkinin bulunmadığı (*non sequitur*) bir yanlıştır.[2] Bir tiyatro biletinin bir

1 Bkz. Aristoteles, *Soph. Ref.*, s. 49; *Sûfistika*, s. 855. "Aristoteles'in burada sözü kesip atması, diyor İbn Rüşd, onun bir temennisinin ifadesidir. Biz bundan şunu anlıyoruz: Yani bu yanlışlar, daha sonra gelecek olanların da üzerinde düşüneceği ve araştıracağı bir konudur; Aristoteles'ten bu kadar!." (İbn Rüşd, *Safsata*, s. 65)

2 Mackie, "Fallacies", *The Encyclopedia of Philosophy*, C. III, s. 177; Barker, *The Elements of Logic*, s. 189; Saeed, *Dict. Muslim Ph.* s. 129. (*Mughâlatah 'adam al-luzûm bi't-tab'*)

futbol maçına girişte geçerli olması çok zordur. Bu, ancak sunulduğu alanla ilgili olarak geçerli olup, kendi sahasının dışında geçmez. Bunun gibi, bazı hususlar için tam olarak geçerli ve kullanılabilir olan bir delil de o konunun dışında uygulandığında değersiz olabilir. Mühendislerin tahsil gördüğü binaların görünümüne hayran kaldığından veya amcasının, mühendisleri sevmesinden dolayı mühendislik tahsiline karar veren bir öğrenci bu karara, konuyla ilgisi olmayan türden bir muhakeme ile varmıştır.

Konudışılık yanlışının işlendiği delillerin temel özelliği, öncüllerin mantıkî olarak netice ile alâkasız oluşu ve bundan dolayı da sonucu doğru olarak çıkartacak güçte olmayışıdır. Buradaki alâkasızlık psikolojik olmaktan ziyade mantıkîdir.[3] Bu tür yanlışlarda acelecilik ve peşin hükümlülük büyük rol oynamaktadır.

Tartışılan konuyla tam bir mantıkî ilginin veya bağın kurulamadığı ve konuyla alâkalı olanın kavranamadığı, çarpıtıldığı veya gizli tutulduğu bu yanlış türünü *genel konudışılık* ve *sübjektif konudışılık* olarak iki grupta ele almak mümkündür. Daha önce içerik yanlışlarında gördüğümüz, ilintisel olanı özsel olan yerine alma, ispat edilecek olanı delil yerine alma, neden olmayanı neden olarak alma ve birden çok konuyu tek konu gibi sorma yanlışlarını da konudışılık yanlışı olarak değerlendirebiliriz.

A. GENEL KONUDIŞILIK YANLIŞI

a. Kişiyi Hedef Alan Delil (Arg. ad Hominem)

Argumentum ad hominem, "kişiyi hedef alan delil" demektir ki bu, muhatabın tezini değerlendirme yerine, onun şahsiyetine veya şahsî ilgilerine başvurarak, onun iddiasını çürütmeyi hedefleyen bir konudışılık yanlışıdır.[4] Bu, muhatabın kişiliğini eleştirmeye yönelerek delili, tartışılan konuyla veya tezle alâkalı olmayan yöne sevketmedir.

3 Copi, *Intr. to Logic*, s. 60.

4 Bkz. Mackie, "Fallacies", *The Encyclopedia of Philosophy*, C. III, s. 178; Barker, *age*, s. 190; Luce, Logic, s. 166; Baum, *Logic*, s. 499; M. Saeed, *Dict. Muslim Ph.* s. 53. *(al-dalil al-murafa'ah ila al shakhs)* Bu yanlış, âdâb kitaplarında geçen "*delil-i ilzâmî*"ye benzemektedir. (Bkz. Ahmed Cevdet, *Adâb-ı Sedâd*, s. 13; Rıza Tevfik, *Mufassal K. Felsefe*, s. 356)

Marx'ın kapitalizmi eleştirmesi çok tutarsızdır; o sağlığında daha annesine bakmayı beceememiştir!

örneğinde olduğu gibi, bu tür delillerde, ortaya atılan asıl konuyu tartışma, çürütme veya değerlendirme yerine, o konuyu veya fikri ortaya atanın kişiliği eleştirilmektedir. Bu tür deliller genel olarak, kişiyi zemmetmekle o kişinin delilinin de zemmedilmiş olacağı zannına dayanır.

Ad Hominem yanlışı şu üç şekilden biriyle karşımıza çıkar:[5]

1. İddia edilen şeyin savunulduğu gibi doğru olmadığını çürütmeye çalışma yerine, bu iddiada bulunan kişiyi hedef almak. Örnek;

Bacon'ın felsefesine güvenilmez çünkü o sahtekarlıktan dolayı yüksek yargıçlık görevinden azledilmiştir.

Bu delil yanlıştır. çünkü bir kişinin şahsî karakteri, getirdiği delilin doğruluğu ve yanlışlığı ile mantıksal olarak alâkalı değildir. Teklif veya iddia edilen şeyler, dindarlar yahut liberaller veya solcular tarafından arzedildi diye bu tekliflerin kötü, bu iddiaların da yanlış olduğuna hükmetmek yanlıştır. Bu tür bir delilin geçerli olabilmesi için oldukça zor kabul edilebilecek olan şu öncüllerin eklenmesi zorunludur.

A özelliğinde olan bir şahsın söylediği veya inandığı yahut savunduğu her şey yanlıştır;
X şahsı A özelliğindedir ve P yi savunur;
Öyleyse P yanlıştır.

2. Karşıt şahsın özel durumlarını veya şartlarını, onun fikirlerini reddetmede yeter sebep olarak almak. Bunun bir örneğini, kendi zevki uğruna masum hayvanları öldürdüğü için barbarlıkla itham edilen bir avcının cevabında görüyoruz. Avcının cevabı muhalifini sorgulama şeklinde oluyor:

– Pekâla, siz neden masum sığırların etiyle besleniyorsunuz?!

5 İngilizce mantık kitaplarında bu üç şekil sırayla "*abusive* (bozuk", "*circumstantial* (özel şartları esas alma) ve "*you to*! (siz de!)" olarak adlandırılır. (Bkz. Barker, *age*, s. 190; Copi, *age*, s. 61-62; Baum, *age*, s. 498-500)

Avcı burada *ad hominem* yanlışı işlemektedir. Çünkü o, insanların beslenme ihtiyaçlarını gidermeleri için hayvan hayatını feda etmenin doğru olacağını kanıtlamaya girişeceğine, kendisini eleştirenin özel şartlarını dile getirerek onu kınamaktadır. Şu iki örnekte de aynı tip yanlışın işlendiğini görmekteyiz.

– Porno film izleme!

– Sen niçin haber izliyorsunuz?!

– Bedenini açma, çıplak gezme!

– Sen niçin banyoda soyunuyorsun?!

Bunun gibi delil getirenler, kendi fikirlerinin doğruluğuyla ilgili uygun deliller sunacaklarına, karşı tarafın özel durumlarını koz olarak ileri sürerler. Böylece onlar, akla veya makul delillere dayanmaktan ziyade, muarızın özel durumuna takılırlar.

3. Kişinin eleştirilen hususta kendisine yönelmeyip, bunun yerine muarızın suçunu kanıtlamaya çalışarak suçunu, kusurunu veya açığını kapatmaya çalışması.

– Tencere, dibin kara;

– Seninki benimkinden kara!

misâli, bu yanlış şekliyle çok karşılaşılır. Sözgelişi, bir şoförün, arabayı sert kullandığını söyleyen arkadaşına,

– Sen kendi arabana bak, daha sinyal lambaları yanmıyor!

şeklinde çıkışta bulunması gibi.

Bu yanlış şekli kişiye, itham konusuna cevap vermekten kaçınmaya; karşı tarafa atağa geçmeye ve onun suçlamasını baştan savmaya sevkeder. Bu tür bir delilin geçerli olabilmesi için şu öncülün eklenmesi gerekir.

Eğer bu X'i yapma yanlış değilse benim de X'i yapmam aynı şekilde yanlış değildir.

Bu her ne kadar makul bir öncül görünse de;

O halde benim X'i yapmam doğru olacaktır!

sonucunu geçerli olarak çıkarmak için yeterli değildir.

Ad Hominem yanlışı daha ziyade önyargıya dayalı bir delillendirme yanlışıdır. Bu tür yanlışlara karşı korunmak için, kişiye

yapılan hücumun, bahis konusu olan meseleyle irtibatının olmadığını göstermek gerekir.

b. Kaba Kuvvete Başvurma (Arg. ad Baculum)

ad Baculum Latincede "sopaya başvurma" anlamındadır. Delil olarak bu, birisine bir neticeyi kabul ettirmek için kaba kuvvete veya kuvvet tehdidine başvurulduğunda işlenen bir yanlış türüdür.[6] Kaba kuvvete başvurma, kişinin sağlam delil sunma ve kuvvetli muhakeme ile fikrini kabul ettirme yerine, bu fikrini karşı tarafa kabul ettirmede gözünü korkutma veya gözdağı verme yollarını araştırmasıdır. Böyle bir delilde, konuyla ilgili uygun, makul bir delil getirme ve rasyonel bir çaba içerisinde bulunmanın yerini kaba kuvvet almaktadır.

Dr. Johnson, Berkeley'in sübjektif idealizmini anlayamadığı için, maddi âlemin varlığını ispat etmek amacıyla apaçık duyulara başvurarak, elindeki bastonu yere vurmuş ve

> Bunu, bu maddeyi nasıl inkâr edebilirsin?!

diye mukâbelede bulunmuştur.[7] Bu delil, tartışılan konuya uygun düşmemektedir. Çünkü Berkeley'in inkâr ettiği şey, Johnson'un bastonu ile ispat etmek istediği şey değildir. Yine, "Zenon hareketi reddediyor" diyerek Diogenes'in ayağa kalkıp birkaç adım gidip-gelmesi de buna örnektir. Aslında Zenon'un karşı çıktığı, duyular düzeyindeki değil, akıl düzeyindeki hareketti.[8] Bu iki delil, sergilenen tavır yönünden *ad baculum* yanlışı, tartışılan konunun mahiyetini bilmeme yönünden de *tartışılan konuyu bilmeme veya bilmezlikten gelme (ig. elenchi)* yanlışına örnek olmaktadır. Şu örnek ise doğrudan bu yanlışla ilgilidir.

> Eğer siz bunu mahkûm etmez veya demir parmaklıklar gerisine tıkmazsanız, geceleyin caddede rahatça yürüyebilecek misiniz!?

Genelde tehdit veya kaba kuvvete başvurma, bir delil olarak sunulmaz. Bunlar, ancak bir delil olarak sunulduğunda *ad baculum* yanlışı olur. Bir hırsız,

6 Brody, "Logical Terms", *The Encyclopedia of Philosophy*, C. V, s. 64; Barker, *age*, s. 192, 193; Copi, *age*, s. 60; Baum, *age*, s. 494.

7 Rıza Tevfik, *Mufassal K. Felsefe*, s. 357-358.

8 Bkz. Alfred Weber, *Felsefe Tarihi*, çev. H. Vehbi Eralp, İstanbul 1964, s. 19-20; Kâmuran Birand, *İlk Çağ Felsefesi Tarihi*, Ankara 1987, s. 21-22.

Paraları sökül, yoksa kafanı dağıtırım!

ifadesiyle kaba kuvvete başvurma yoluyla bir yanlış işlemiyor; çünkü bu ifade bir akıl yürütme değil, bir niyeti izhardır. Oysa bir diktatör,

Benim görüşlerim doğrudur;
Çünkü ben, beni onaylamayanların tümünü rahatlıkla hapse tıkayacak kadar güçlüyüm!

sözüyle bu tür bir yanlış işlemektedir.

Kuvvete başvurma ve kuvvet kullanma tehdidi yoluyla karşıt olan politik güçleri zorlamak bu yanlışın çağdaş bir örneğidir. Makul ve gerçek delil yerine asker, tank, silah, üniforma, apolet vs. kavramları kullananlar söz konusu yanlışı işlemektedirler. Kaba kuvvete başvurma yanlışı, açık tehditlerden, kundakçı grupların tehdidinden şüphesiz daha kurnazca yollarla yapılır. Uluslararası alanda *arg. ad baculum*, savaş veya savaş tehdidi vasıtasıdır.

Bu tür deliller, psikolojik düzeyde etkili olmalarına karşılık, mantıksal olarak asıl konuyla alâkası olmayan insanlar ve uluslararası ilişkiler için tehlike arzeden delillerdir. Çünkü bunlar direkt olarak sunulmakta olup, düzenlenen makul argümanlara göre çok daha kolay ve zahmetsiz görünen delillerdir. Aslında bu, gerçekte bir delil değil, delil getirmeyi terktir. Oysa kuvvet lehine muhakemeyi terketmek yanlış bir davranıştır.

Bu çeşit delillerle karşılaşıldığında yapılacak şey, şartlara göre değişir. Bazen kaba kuvvet tehdidine karşı makul delillerle etkili bir şekilde karşı koyulur; bazen sükût edilir veya uygun şekilde karşılık verilir.

c. Otoriteye Başvurma (Arg. ad Verecundiam)

Bu, uygun olmayan otoriteye veya hürmete yahut saygı hislerine başvurma yanlışıdır.[9] Bir görüşün belirli insanlarca kabul edilmesinden onun doğru olduğuna hükmetmek umumî konudışı-

9 Rıza Tevfik, *Mufassal K. Felsefe*, s. 356; Mackie, "Fallacies", *The Encyclopedia of Philosophy*, C. III, s. 178; Copi, *Intr. to Logic*, s. 67; Baum, *Logic*, s. 496.

lıktır. Bazı hayranlık duyulanlara, taktir edilenlere veya meşhur kişilere, onları aşan veya alanlarının dışında kalan konularda otorite diye başvurulduğunda *ad verecundiam* yanlışı işlenmiş olur. Örneğin;

> Sen Tanrı'nın ilmi hakkındaki bu açıklamaları kabul etmek zorundasın, zira bu açıklamalar Einstein'a aittir.

delilinde, belirli bir alanda (fizik) otorite olan kişinin, yetkili olmadığı (ilâhiyat) alandaki görüşü temel alınarak bir hükmün doğru olacağı ileri sürülerek otoriteye başvurma yanlışı işlenmiştir.

Kitabında otorite yanlışına geniş yer ayıran Bentham, bu yanlışın iki şekilde ortaya çıktığını kaydetmektedir.

1. Tartışılan konuda hüküm verme iktidarında olmayan bir kimsenin, yüceltilmiş seviyede olan bir kişiyle tastikte bulunması.

2. Kişinin, söz ve davranışlarıyla güven toplamış şahısların kendi hakkındaki taktirlerini, görüşlerinin doğruluğu için malzeme yapması. Bu ikinci şekle "kendi tellallığını yapma yanlışı" denebilir.[10] Bu durum, tartışılan konuyla alâkasızlık arzeder. O kişinin belirli hususlarda taktir toplaması, savunduğu her fikrin doğru olması için meşru bir gerekçe değildir.

Bentham, derhal yasaları ileri sürmeyi ve yeminler etmeyi de otorite yanlışı olarak değerlendirir ve şöyle der:

> Bu iki yanlış birbiriyle yakından ilgilidir ve birlikte değerlendirilmelidir. Çünkü ikisinin objesi de aynıdır; farklılık sadece kullanılan vasıtadadır. Yine ikisi de "atalarımızın anlayışı (dirayeti) yanlışı"ndan etkilenmiş olup, en yüksek derecede ifrat ve saçmalığa sevkederler.[11]

Otoriteye başvurma yanlışının zikrettiğimiz bu son çeşidini Bentham şöyle değerlendirir.

> Atalarımızın anlayışına körü körüne başvurmanın aldatma gücü diğerlerinden daha etkilidir. Eski diye nitelenenin hikmeti nereden

10 Bentham, *Fallacies*, s. 116, 120.
11 Bentham, *age*, s. 82.

kaynaklanıyor? O, ak saçların hikmeti midir? Hayır, o, beşiğin hikmetidir.[12]

Yine Bentham, "profesyonel otorite" başlığı altında güçten, servetten ve şöhretten çıkarılmış otorite yanlışlarına da değinir.[13] O, otoriteye başvurma yanlışını bir âmânın rehberi takip etmesine benzetir ve bu tür yanlışın ahlâk biliminde de yapıldığına işaret edip, bu şekilde işlenen yanlışı, yuvarlandıkça büyüyen kar topuna benzetir.[14] Yine o, bütün çeşitleriyle bu yanlışın, kendi fâsit anlayışlarına yahut toplumun menfaatine ters düşen uygulamalarına destek bulmak isteyenlerce sıkça başvurulan bir yanlış olduğunu da ayrıca belirtir.[15]

Bu anlatılandan, otoritelere başvurmanın her zaman gayr-ı mantıkî olduğu sonucu çıkarılmamalıdır. Zira kendi özel yetki alanında kabul görmüş bir otoriteye müracaat etmek büyük önem taşır ve bununla uygun deliller kurulur. Eğer amatör kişiler fizik biliminin bazı meseleleri üzerinde tartışıyorlarsa birinin, Einstein'ın o mesele hakkındaki görüşüne başvurması gayet normaldir. O başvuru, ele alınan konuyu kanıtlamasa bile ona katkı sağlamaya vesile olabilir.

Fakat bir otoriteye, onun özel yetki alanı dışındaki bir mesele hakkında başvurulmuşsa, bu başvuru ile *arg. ad verecundiam* yanlışı işlenmiş olur. Otorite olduklarına inanılacak iyi sebepler olmadıkça kişiler otorite olarak başvurulmayı haketmiş olamazlar. Gazâlî, bazı insanların, riyazî ilimlerde otorite olan kişilerin din hakkındaki görüşlerini de aynen paylaşmalarını kınamakta; onların "din hak birşey olsaydı riyaziyede tetkik sahibi olan bu kimselere de gizli kalmazdı" anlayışlarını haklı bulmamakta ve tek bir san'atta mahir olan kimsenin her san'atta da mahir olması gerekmeyeceğini ısrarla vurgulamaktadır.[16] Eğer din üzerine delil getirmede tartışmacı, biyoloji alanında büyük otorite olan

12 Bentham, *age*, s. 70-71.
13 Bkz. Bentham, *age*, s. 35-36.
14 Bentham, *age*, s. 50-51.
15 Bkz. Bentham, *age*, s. 50-52.
16 Bkz. Gazâlî, *Dalâletten Hidayete*, çev. Ahmet Subhi Furat, İstanbul 1978, s. 51-52, 54.

Darwin'in görüşlerine başvurursa, bu başvuru yanlıştır. Aynı şekilde, politik veya ekonomik bir meseleyle ilgili bir konuyu delillendirmede Einstein gibi büyük bir fizikçinin görüşlerine başvurma da yanlış olacaktır. Yine meşhur bir general askeri alanda uzman olabilir, fakat bu durum onu eğitim, ekonomi ve ahlâk alanında da zorunlu olarak otorite kılmaz. Yine iyi bir film yıldızı, filimde yüklendiği karakteri canlandırmayı başarma hususunda otorite olabilir, ama en iyi sigara seçiminde veya sağlıklı olma yollarını göstermede olmayabilir. Reklâmcıların bu tür yanlışlara sıkça başvurdukları görülür.

Kısacası, otoriteye başvurma yanlışının işlendiği deliller şu formu temel alırlar:

A şahsı X alanında uzmandır;
A, Z alanında şunları söyler;
Öyleyse A 'nın Z alanında söyledikleri de doğrudur!

Bu delilin geçerli olabilmesi için şu öncülün de eklenmesi gerekir ki bu doğru olmayan bir öncüldür:

X alanında uzman olanın Z alanında söylediği her şey doğrudur!

d. İspat Edilmemiş Olmayı Lehte Delil Kullanma (Arg. ad Ignorantiam)

Argumentum ad Ignorantiam, delilin veya bilginin yokluğu (*cehl*) ile kurulmuş delil demektir.[17] Bu, yanlış olduğu gösterilmemiş olması sebebiyle, bir önermenin doğru olduğunu söyleme veya bunun aksi (yani doğru olduğu gösterilmemiş olması sebebiyle bir önermenin yanlış olduğunu söyleme)dir.[18] Bir delilde, bir tarafı ispat etme başarılamadığında, aksi tarafın ispat edilmiş veya kabul ettirilmiş olacağı zannedildiğinde bu yanlış işlenmiş olur. Söz konusu yanlış,

X (durumu) hakkında her hangi bir delil yoktur;
Öyleyse X (durumu) yoktur!

formunu temel alır.

17 Rıza Tevfik, *Mufassal K. Felsefe*, s. 357; Copi, *age*, s. 63; Baum, *age*, s. 486.
18 Brody, "Logical Terms", *The Encyclopedia of Philosophy*, C. V, s. 64.

Sigara içmenin kansere yol açtığı hususunda bir delil yoktur;
Öyleyse sigara içmek kansere yol açmaz!

Şüphesiz UFO'lar uzaydan gelen ziyaretçilerdir;
Zira hiç kimse bunun aksine bir delil asla sunabilmiş değildir!

Örneklerde görüldüğü gibi, bu tür deliller basitçe şu hükme dayanır:

Bu hüküm doğrudur, çünkü yanlış olduğu ispatlanmış değildir!

veya

Bu hüküm yanlıştır, çünkü doğru olduğu ispatlanmış değildir!

Şu örnekte tipik bir *argumentum ad ignorantiam* hatası işlenmiştir.

Ben bir astronot olarak galaksinin bir tarafından diğer tarafına uçtum;
Birçok garip maddeler gördüm;
Fakat, her şeyin üstünde, onları kontrol eden birinin (yani Tanrı'nın) varolduğunu görmedim!

Fakat biz, bir hükmün açıkça doğrulandığının veya doğrulanmadığının yapılışını bilmeyişimizden, bu hükmün doğru veya yanlış olduğu hakkında hüküm veramayız. Sahip olmadığımız delilin tartışılan konunun lehinde delil olması ne derece ikna edici olacaktır? Sözgelişi biz. "Mars'ta insanlar yaşar" önermesini çürütemeyiz, fakat bizim onu çürütebilir olamayışımız, önermenin her hangi bir şekilde kabul ettirildiği veya doğru olduğu anlamına gelmez. Yine;

Tıp bazı hastalıkların virüsünü tespit edememiştir;
Öyle ise hastalıklara virüsten başka şey sebep olmaktadır!

sonucuna varmak da bu yanlışa düşmek olur. Şurası gerçektir ki, bugün tıp tüm virüsleri tam tespit edebilmiş değildir. Henüz bizim, nedenini bilmediğimiz hastalıklar vardır. Bilmediğimiz o neden, henüz keşfedilmemiş bir virüs olabilir.

Bu tür yanlışlar, lehinde ve aleyhinde açık seçik deliller olmayan telepati, olağanüstü psişik vb. konularla ilgili hususlarda da yapılır. Bu hususta Copi,

> Bir çok bilim yolcusu spirtualistlerin ve telepati ile uğraşanların henüz kanıtlanmamış iddialarının yanlışlığı üzerinde dururken, gariptir ki birçok aydın kişi de bu tür yanlışa mütemayildir.[19]

demektedir.

Bu çeşit yanlışlara karşı en iyi savunma yolu, bir konuda delilin noksan oluşunun veya yeterli olmayışının, karşıt bir görüşü kabul etmeyi gerektirmeyeceğini hatırlatmak şeklinde olabilir.

e. Konuyu Saptırma

Bir konudışılık yanlışı da, meseleyi ekseninden çıkarma, hedefini saptırma ve onu ilgili olmayan yöne çekme şeklinde olur. Günlük hayatta bunun örneklerine sıkça rastlanır. Örneğin derste bir öğrenci, dersi ana konudan saptırmak istediğinde genelde dersin hocası bunu hisseder ve durıma müdahale eder.

Bir parti lideri politik ve sosyal görüşlerini, bilgisini kabiliyetini, cesaretini, dürüstlüğünü, liderlik vasfını, diğer liderlerle mukayese ederek ortaya koyması gerekirken bunun yerine tüm vaktini insanların işitmekten hoşlanacağı şeyleri konuşmakla geçirir, onlara seçimin temel konularıyla ilgisi olmayan övücü hikâyeler, avutucu ve eğlendirici şeyler anlatır, hatta onları eğlendirmek için şölenler düzenler, onlara ziyafet çekmek için kuzular çevirirse bu yanlışa düşmüş olabilir.

Asıl hedeften dikkatleri uzaklaştırmak için askeri strateji merkezleri tarafından planlanmış şeyler de saptırıcı operasyonlardır.

Daha açık bir saptırma örneği, öğretmenin öğrencisine;

> – Derslerine düzenli bir şekilde çalışmalısın yoksa sınıfta kalacaksın!

açıklamasına karşı öğrencinin verdiği şu cevaptır:

19 Copi, *Intr. to Logic*, s. 63. Bu delil şekli hukukta yanlış değildir. Çünkü orada âmir prensip, suçluluğu ispat oluncaya kadar kişinin suçsuz farzedilmesidir. Davacı, sanığın suçunu kanıtlayamadığında sanık, suçlu olmadığını yasal olarak talep edebilir. Zira hukukta "beraat-ı zimmet asıldır." (*Mecelle*, madde: 8) Bu prensibe bağlı kalınarak, kişinin suçlu olduğu ispat edilinceye kadar, onun suçsuz olduğu kabul edilir. Fakat bununla, yeterli delilin bulunmaması durumunda kişinin gerçekte suçsuz olduğu değil, onun hukuken suçsuz olduğu kastedilir.

– Üzgünüm hocam! Sırası gelmişken söyleyeyim hocam, siz hiç balık tutmaya gittiniz mi? Eğer babamın göl kıyısındaki göl kıyısına gelirseniz, size dünyanın en güzel levrek avını gösterebilirim!?

Konuyu saptırmalara (*diversion*) karşı en iyi korunma yolu, sık sık asıl konuyu hatırlatmak; böylece ana konudan sapmayı önlemektir.

f. Mizahın Kötüye Kullanılması

Mizahın, dikkati ciddî bir konudan saptırmak için kullanılması durumunda da konudışılık yanlışı işlenmiş olur. Zira böyle bir durum, tabir caizse, delili zehirlemekte, düşüncenin etkisini engellemektedir.

Applied Logic'te kaydedilen şu olay, mizahın kötüye kullanılması ile ilgili güzel bir örnektir. Bir okul idare heyeti, kırsal bölgedeki iki okulun birleştirilmesini görüşüyorlar. Üyeler, büyük sınıfta okumanın avantajları hakkında etkili deliller serdetme gayreti içindeler. Ta ki biri şöyle deyinceye kadar:

– Tüm bunlar bana, Ekvator gezimde duyduğum şu sözü hatırlattı: Allah ilk etapta ahmakları yarattı; bu deneme içindi, sonra da okul idare heyeti üyelerini yarattı! [20]

Bir öğretmen siyasal bilimler dersinde uluslararası ilişkilerle ilgili önemli konuları tartışmaktadır. Ders saatinin sonuna doğru bir öğrenci aniden el kaldırır ve "Yemek ne zaman?" diye sorar. Haliyle öğrenci, bu konudışı sorusuyla, ciddî bir konu üzerinde yoğunlaşan düşünceleri sekteye uğratmış olmakta böylece hem konuyu saptırmakta hem de aklınca belki de espri yapmaktadır. Şu diyalogda da mizahın kötüye kullanıldığı (*misuse of humor*) görülmektedir.

– Çiftlik kuracağını söylüyorsun, ama hayvanları tanıyor musun; meselâ öküzün kaç parmağı vardır?

– Ayakkabını çıkarıp neden saymıyorsun?!

Mizah, bir saptırma vasıtası olarak veya gerçek delil yerine kullanılırsa, bu bir yanlış kullanımdır. Bir şakaya karşı en güzel karşı koyma yine şaka ile karşı koyma olmalıdır ki, dikkat tekrar

20 L./W./M., *age*, s. 19.

asıl konuya dönsün. Bir diğer yol da, şakaya şaka ile mukabelede bulunmayıp da, yapılan münasebetsiz şakanın doğurduğu afallamayı bertaraf etmek için asıl konuyu tekrarlamaktır.

g. Konuyu Taşarak Geniş Kapsamlı Alma

Bu yanlış, asıl konudan kaçması yönüyle, konuyu saptırma yanlışına benzemektedir, fakat bunda, asıl konudan uzaklaşma daha özel bir şekilde yapılmaktadır. Bir tartışmada veya delilde, daha rahat bir atağa geçme imkânı elde edilecek şekilde karşı tarafın durumu veya iddiası abartıldığında konuyu taşarak geniş kapsamlı alma yanlışı yapılmış olur. Meselâ bir koca, sabah evinden ayrılırken, hanımından akşama sevdiği bir yemeği pişirmesini isteyip hanımının da, ikindi üzeri misafir arkadaşlarının geleceğini söylemesi üzerine beyinin;

- Senin hanımlıktan haberin yok, yapmazsan babanın evini boylarsın!

çıkışında bulunması, hanımın ikrarının açıkça geniş kapsamlı alındığı yanlışını içerir. Zira hanım, eşini akşam yemeksiz bırakacağını söylemiyor, sadece, belki de meşakkati çok olan yemeği yapmaya vaktinin olamayacağını ifade etmek istiyor. Yine bir mermer fabrikasında burun filtresi talep eden bir işçiye patronunun;

- Git muhasebeye, hesabını kestir!

çıkışında bulunmasında da aynı yanlış işlenmektedir. Zira işçi, ücret durumundan dolayı çalışmak istemediğini değil, sağlığının bozulacağı endişesiyle tedbir almak istediğini ifade etmektedir.

Kişiler delil serdederken, kızgın olduklarında genelde dikkatsizce davranmaya ve meydan okumaya karşı koymaya çok meylederler. Bu tavır içerisinde olanlar, ana konuya eğilmeyip, konuyu taşarak onu geniş kapsamlı bir şekilde sunmaya girişirler. Bazı "konuyu taşarak geniş kapsamlı almak isteyenler", konuyu teşmil etmeden önce muhataplarını kızdırır veya kasten tahrik ederler. Bunun için konuyu taşarak geniş kapsamlı alma (*extension*) yanlışına karşı korunmada soğuk kanlı olmak gerekir.

h. Teferruatta Boğulma

Asla taalluk etmeyen, asıl konu ile yakından alâkalı olmayan ve önem arzetmeyen birşeyi esas konu yapmaya çalışmak teferruatta boğulma (*pettifogging*) yanlışına düşmek olur. Bu yola başvuran bir kişi, dikkatini önemsiz konuda yoğunlaştırmada; tali özelliklere takılıp kalmakta ve kat'î olmayan metotlara sarılmaktadır. Bunun için bu tür bir delil önemli olmayan basit hileleri veya oyunları içerir. Bir misâlle anlatacak olursak, bir öğrenci geometrideki bir hükmün ispatı için tahtaya bazı daireler çizer. Bir diğer öğrenci de çizilen dairelerin çiziminin mükemmel olmadığı iddiasıyla ispatın sağlanamayacağını iddia eder. Onun bu iddiası teferruata dalmaktır. Zira dairelerin çizimindeki teknik mükemmellik ispatın sağlanmasında esas değildir.

Bu tür deliller teknik olarak uygun olabilirler, fakat temelde konudışılık özelliği taşımaktadırlar. Çünkü onların asıl konuyu etkileyecek bir yönleri bulunmamaktadır. Bu tür yanlışa karşı en iyi korunma yolu, teferruata dalındığını açıkça belirtmek ve "sadede gel!" demek olacaktır.

B. SÜBJEKTİF KONUDIŞILIK YANLIŞI

Akıl yerine, duygular tarafından yönlendirilen kişilerin yönelişlerinden hasıl olan faaliyetleri sübjektif konudışılık yanlışlarını doğurur. Bazen insan, muhakeme sürecinde, duygularının aklın yerine geçtiğini veya onunla karıştığını hisseder ve duygularının etkisiyle hareket eder. Bu durum, fevkalâde kuvvetli bir akla sahip olanlar için bile böyledir. İşte aşağıdaki sübjektif konudışılık yanlışları, gerçek delil yerine duygulara başvurmaktan veya hislerin akla galebe çalmasından kaynaklanan yanlışlardır.

a. Popüler Olana Başvurma (Arg. ad Populum)

Bu yanlış türü, "halkın veya toplumun onayını kazanma gâyesiyle, savunulan şeyin iyi bir delille desteklenmiş olduğu izlenimini vermek için, duygusal olarak bazı şeylere başvurma şeklinde işlenen bir yanlış" olarak tanımlanır.[21] Fakat bu tanım, merha-

21 Bkz. Rıza Tevfik, *Mufassal K. Felsefe*, s. 357; Copi, *age*, s. 65; Baum. *age*, s. 497.

mete başvurma ve diğer bazı yanlışları da içine alabilecek genişlikte olduğundan bu yanlışı biraz daha dar bir şekilde şöyle tanımlayabiliriz: Bir neticeyi kabul ettirmek için, kalabalığın hislerini harekete geçirerek popüler yani revaçta olan kabulü (onayı) kazanma teşebbüsüdür.

Geçerli formu üzere gösterirsek, birçok *ad populum* deliller şu form üzere kurulur: Eğer insanların çoğu, bazı şeylere inanır veya onlardan hoşlanır yahut onları isterse, o zaman bu şeyler doğru, güzel yahut değerli vs. dir.

Çoğu insan X 'e inanır veya ondan hoşlanır yahut onu ister;
O halde X doğru, güzel yahut değerli vs. dir.

Seçim kampanyasında bir politikacının, herkesin kendi partisini desteklediğini ileri sürerek karşısındaki insanların oylarını kendi partisine vermeleri gerektiğini söylemesi popüler olana başvurma yanlışıdır. Zira bir politikacının popüler kabul görmesi, onun çok akıllı, bilgili ve dirayetli olduğunu kanıtlamaz. Yine "biz, kahvaltıda yenen şu şu yiyeceklerin veya filan sigaranın yahut da filan arabanın en iyi olduğunu söylüyoruz; çünkü söz konusu ettiğimiz bu şeyler, Ege bölgesinde en çok satılan şeylerdir" veya "şu haber doğru olmalı, çünkü herkes onu konuşuyor" örneklerinde de aynı yanlış yapılmıştır. Zira belirli ürünlerin yaygın olarak kullanılması onların mükemmel olmalarını gerektirmez. Bir haberin yaygın bir şekilde dillerde dolaşır olması, onun doğru olacağını ispatlamaz.

Bu yanlış şekli, propagandacıların, demagogların ve reklâmcıların kullandıkları gözde bir aldatma yoludur. Bu, belirli bir ölçünün veya anlayışın lehinde yahut aleyhinde olma hususunda halkın duygularını seferber etmekle yüzyüzedir. Bir propagandacı *arg. ad Populum*'un kestirmeden giden metotlarını kullanarak, delil toplama ve rasyonel bir çaba sarfetme zahmetinden kaçınmış olacaktır.[22] Bu teknik, aynı zamanda halkı heyecanlandıracak ve harekete geçirebilecek bayrak, afiş, pankart, müzikli gösteriler vb. diğer imkânları da kullanacaktır.

22 Copi, *Intr. to Logic*, s. 65.

Bir parti adayının kırsal bir bölgeye eski arabasıyla gitmesi (bu o bölgenin değerlendirme biçimine uygun olarak çok yeni ve lüks bir araba da olabilir), rençber başlığı takması ve yarı edebî bir dille konuşması, gerçekte popüler delilin psikolojisini kullanması demektir. Bu tür delillerde, demokrasi, çağdaşlık, bilimsellik, emek, özgürlük, gelişmişlik, çevre, enflasyon vs. gibi popüler kavramlar sıkça kullanılır.

Popüler delil diğer bazı delillerle, özellikle de ileride göreceğimiz "şartlara ve şahıslara uygun davranma" ve "duygusal kelimeleri kötüye kullanma" yanlışları ile karıştırılabilir. Bu delilin diğerlerinden ayrılabilir özelliği, bunda, fertlere ve belirli gruplara başvurmaktan ziyade halk yığınlarına başvurulur.

Popüler başvurma deliline iki yönden itiraz edilebilir:

1. Öyle bir delil gerçek nedene inerek akla hitap edeceğine, duygulara hitap etmektedir.

2. Bu tür bir delilin kendisi bizzat sağlam olmadığı halde, genelde, sağlam düşünceye dayalı olan objektif bir delilin eşliğinde veya gölgesinde (onun prestijini kullanarak) ortaya çıkmaktadır.[23]

Bu yanlışa karşı korunmak zordur. Çünkü insanlar, özellikle sevdikleri kişiler tarafından savunulmuş olursa, hoşlandıkları delillere safça yönelirler. Bu tür delillere karşı tedbirli olmak ve onu kullananların delillerine şüpheyle bakma alışkanlığını geliştirmek gerekir.

b. Merhamete Başvurma (Arg. ad Misericordiam)

Uygun bir delil getirme yerine şefkat ve merhamete başvurmaya *argumentum ad misericordiam* yanlışı denir.[24] Bu, merhamete muhtaç olanların, bundan mahrum bırakıldıklarında çok daha perişan olacakları gerekçesiyle, belirli bir sonucun doğru olması gerektiği hususunda delil getirmeleri yanlışıdır.

23 L./W./M., *App. Logic*, s. 40.

24 Brody, "Logical Terms", *The Encyclopedia of Philosophy*, C. V, s. 64; Barker, *age*, s. 193; Copi, *age*, s. 64.

Bu delil türüne mahkeme duruşmalarında sıkça rastlanır. Bir avukat, mahkeme heyetindeki kişilerin merhamet duygularını harekete geçirerek durumu müvekkilinin lehine çevirmeye uğraşır.

Merhamete başvurma delilinde duygusal kelimelerin önemli yeri olsa da onlar esas değildir. Kelimeler olmadan da bir pozisyona dikkat çekilerek veya acıklı bir görüntü sergilenerek sempati kazanmada başarılı olunabilir. Örneğin bir avukat, davasını savunurken jüriyi etkilemek için mahkeme salonuna davalının (eski-püskü kıyafetler içinde) hanımını, (yırtık-pırtık giysilerle acıklı bir görünüm arzeden) çocuklarını getirir ve "Eğer siz benim müvekkilimi idama mahkum ederseniz bu fakir kadını dul ve bu masum çocukları da yetim bırakacaksınız; o bunları hakkedecek ne yapmıştır?!" der.

Şu örnekte, merhamete başvurmanın etkili yolunu görmekteyiz.

New York'ta, Broklyn Köprüsü üzerinde dilenen kör bir dilenci bir gün, bir şairin dikkatini çeker. Dilencinin boynunda asılı bir tabela vardır. Şair, dilenciye günlük kazancının ne kadar olduğunu sorar. Dilenci de sekiz-on dolar kadar olduğunu söyler. Bunun üzerine şair, dilencinin boynuna asılı tabelayı ters çevirerek birşeyler yazar. "Şimdi buraya senin kazancını arttıracak birşeyler karaladım. Bir hafta sonra yanına geldiğimde bana sonucu söylersin." der ve oradan ayrılır. Şair, bir hafta sonra dilencinin yanına uğrayıp kendini tanıtınca dilenci: "Bayım size ne kadar teşekkür etsem azdır. Bir haftada kazancım ikiye katlandı. Çok merak ediyorum tabelaya neler yazdınız?" Bunu üzerine şair gülümser ve "Tabelada 'Doğuştan körüm, yardım edin' yazıyordu. Bense 'Bahar gelecek, ama ben yine göremeyeceğim!' diye yazdım." der.

Arg. ad misericordiam bazen gülünç bir şekilde kullanılır. Örneğin anne ve babasını balta ile öldüren bir caninin vahşetiyle karşı karşıya kalan bir genç, onun cürmünün ağırlığını ciddi delillerle savunacağına, yumuşak bir tavırla, kendisinin yetim kaldığını dile getirir ve merhamet dilenir.

Merhamete başvurma delili mahkeme salonlarıyla sınırlanmış bir delil değildir. Sokaklardaki birçok dilenci, kör gözüne veya sarılı sakat eline yahut yarasına dikkat çekerek, yoldan geçenlerin merhametini istismar ederek, para teminine çalışır.

Şurasını belirtelim ki, şefkate başvurma veya merhamet için yalvarma, bir neticeye inanmada mantıksal neden olarak gösterilmedikçe bir yanlış değildir; bunun dışında, delil yerine ikame edildiğinde yanlış olur.

c. Tehlike

Tehlike yanlışı (*fallacies of danger*), gerçek delil getirileceğine, tehlikeye dikkat çekilerek veya bir tehlikenin varolduğu ileri sürülerek yapılan konudışılık yanlışıdır. Bu yanlışı Bentham, "tehlikeyi tahrik ederek tartışmayı bastırmak" şeklinde ifade eder ve bunun temelinin, tehlikenin varlığını ileri sürerek yarar teminine dayandığını ısrarla belirtir.[25]

Kişinin tehlikeye dikkat çekerek yarar temin etmesi veya durumu lehine çevirmesi şu yollardan biriyle olabilir:

1. Gerçek delil sunacağına aslı olmayan şeyi tehlike göstermek.

İşte geliyor!... , öcü geliyor!...

şeklinde gözdağı vermek veya korkutmak gibi.

2. Değişiklikten zarar görme korkusunu dile getirmek ki bu değişiklik aslında doğru ve yararlıdır. Örnek:

Şu kararları çıkarmak ülkeyi felâkete götürür!

Bu tür değişiklik çağdaşlığa aykırıdır! vs.

3. Güvenmeme ve altından ne çıkar korkusuyla tehlikeler ileri sürme.

Fikir hürriyeti verilirse acaba gençleri nasıl zaptedebileceğiz!

gibi.

4. İthamla gözdağı verme.

Rezâlet bir yere dayandırılmalıdır!

anlayışında olduğu gibi.

25 Bentham. *Fallacies*. s. 127.

5. Devleti veya resmî otoriteyi kalkan alarak, sırtını ona dayayarak korkutma yahut gözdağı verme.

> Bizi karalaman hükümeti karalamandır!
>
> Bize saygısızlık meclise saygısızlıktır!
>
> Kral hata yapmaz, onun iradesi her şeyden üstündür!

vs. ifadelerde ve karşı çıkışlarda olduğu gibi ki Bentham bunu "resmî suçlamanın kalkanı" olarak nitelemektedir.[26]

Tehlike tek başına yanlış olmadığı gibi, onu doğru ve uygun bir delil olarak kullanmak da yanlış değildir. Bizim üzerinde durduğumuz, delil yerine korkuyu, endişeyi ve birtakım uydurma tehlikeleri ileri sürme yanlışıdır. Bu tür bir delili kullanan bir kişi, gerçek olmadığı halde,

> Meseleyi arzeden kişinin kötü amacı var veya o bozuk karakterde tehlikeli biridir;
>
> Öyleyse onun ortaya attığı ölçüler ve fikirler de kötüdür!

şeklinde bir çıkarımda ve karşı çıkışta bulunur ki, Bentham'a göre, böyle düşünen bir kişi tutarsızlığa düşmüştür.[27]

İtham etme, niyet okuma, korkutma veya aslında olmadığı halde tehlikenin varlığına dikkat çekme gerçek delil yerine geçemez. Bunun yerine somut veya makul şeylere dayanmalı ve onlardan delil getirilmelidir.

d. Şartlara ve Şahıslara Uygun Davranma

Davranışlar tecrübe yoluyla kazanılmış olup genellikle hislerle kuvvetlendirilir. Bize sıkıntı verdiklerinde veya korkmamıza sebep olduklarında fikirlere, objelere veya kişilere karşı genelde, uygun olmayan davranışlara gireriz. Buna mukabil, başarımızda katkısı olan, egomuzu okşayan ya da bize güven veren kişilere, objelere ve fikirlere karşı da, uygun davranışlar sergileriz. Bu davranışlar, vereceğimiz kararları ve edineceğimiz kanaatları büyük çapta etkilerler.

26 Bentham, *Fallacies*, s. 158-160.
27 Bentham, *Fallacies*, s. 129.

İnsanlar, belirli bir şekilde davranmamız ve belirli şeye inanmamız hususunda bizi ikna etmeye ve bizi kendi lehlerine çekmeye çalışırlar. Onlar bize bir hareket plânı vermek istediklerinde onu, bizim beğendiğimiz davranış şekline benzer şekilde ve ambalajlayarak sunacaklar yahut da birtakım elemelerde bulunacaklar; gerçek delil yerine bizi cezbedecek deliller sunacaklardır. Bu delillerin çoğu zaman konudışı olacağı açıktır.

Davranışlar, bölgeden bölgeye ve toplumdan topluma değişir. Politikadaki adaylar afişlerini, bayraklarını maksatlarına uygun olarak boyarlar. Bu adaylar sahillerde başka, köylerde daha başka, sanayi bölgelerinde ise bir başka türlü konuşurlar. Yani kişilerin nabzına göre şerbet sunarlar. Onlar bölgenin ve grupların yaygın ve hakim olan davranışlarına uygun bir şekilde hareket ederler. Yine bir derneğe üye olmak için ebeveyninin rızasını isteyen bir öğrenci düşünelim o, bu hususta onları ikna edebilmek için, muhtemelen, bu derneğin sosyal yararlarından bahsedecek; oradaki üyelerin ileride kendisinin tanıtılması ve iş hayatında tutunmasında yardımcı olacağını anlatacaktır.

Delil yerine "şartlara ve şahıslara uygun davranmayı (*attitude fitting*)" sunanlara karşı en güzel korunma yolu, nefsi okşamayan ve onun hoşlanmadığı kişilerin (davranış ve) fikirlerinden ziyade nefse hoş gelenlerinkine daha çok şüphe ile bakma alışkanlığını geliştirmektir.[28]

e. Duygusal Kelimeleri Kötüye Kullanma

Delil yerine, duyguları tahrik edecek kelimeler kullanmak yahut da bu kelimelerle delil sunmak, duygusal kelimeleri kötüye kullanma (*misuse of emotional words*) yanlışı demektir.[29]

Dil sadece objeleri, nitelikleri, dereceleri ve ilişkileri belirtmek için değil, aynı zamanda, konuşanın bu şeylere karşı hislerini de ifa etmek için kullanılır. Sözgelişi;

Ben katı biriyim!
Sen inatçısın!
O eşek huylu bir aptaldır!

28 L./W./M., *App. Logic*, s. 39.
29 L./W./M., *age*, s. 38.

burada, ayrı ayrı karakterlerde üç (inatçı) kişi vardır, fakat onların farklı şekillerde ifade edilişi konuşmacının temayül derecesini gösterir. Yine;

Geri kalmış ve tutucu bir ülke!

Gelişmekte olan ve muhafazakar bir ülke!

örneğinde de aslında iki ülke de aynı özelliğe sahiptir. Konuşmacının hislerinini belirtildiği bu kelimelerin özelliği, dinleyicinin hislerine de etki etmiş olmasıdır. Zira dinleyicinin hisleri, konuşmacının hislerini ifade eden aynı kelimelerle yönlendirilir ve harekete geçirilebilir. Meselâ köylerde yaşayanları biz, "milletin efendisi" ve "kaba köylü" olarak ifade edebiliriz. Böyle ifade edişimiz, dinleyicinin onun lehinde veya aleyhinde düşünmesini isteme niyetimize bağlıdır. İnsanları gerici, yobaz, militan, kızıl komünist vb. menfi anlama gelen isimlerle çağırarak, kötüler kategorisine sokup karalamak çok kolaydır. Bunun aksine kişiler, başkaları için kullandıkları negatif anlama gelen bu kelimeleri kendileri için asla uygun görmezler. Hiç kimse "ben yobazım, ben cahilim, ben özgürlük düşmanıyım..." demez.

Duygusal kelimelerin kötüye kullanımına karşı en iyi korunma yolu, bu tür kelimeleri yazarken ve konuşurken onları dikkatli bir şekilde kullanmaya özen göstermek şeklinde olacaktır.

f. Karmaşık Cümlelerle Şaşırtma

Kelimeler, bir manayı açığa çıkarmak için kullanıldıkları gibi, onu anlaşılması zor bir hale getirmek, belirsiz kılmak veya gizlemek için de kullanılabilir. Delilin yapısı, anlama hiçbir katkıda bulunmayan kelime yığınlarıyla gizlendiğinde, kat'î olmayan delilin zayıflığını keşfetmek zor olacaktır. Bundan dolayı bir kişi, çok fazla sayıda kelimeler kullanarak, bir konuyla ilgilenir gözükebilir. Bir konu hakkında fikrini açığa vurmaktan sakınmada, on kelime yerine yüz kelime kullanma daha avantajlı olabilir. O zaman karmaşık cümlelerle şaşırtma (*obfuscation*) yanlışı, istemeyerek olsun veya belirsiz maksatlar için olsun yahut da bir konudan kaçınmak için olsun, anlamsız yere boş kelime gruplarını kullanarak kurulur. Haliyle, böyle bir durumda sarfedilen sözler konudışı kalmaktadır.

Partisinin "fikir özgürlüğü" hususundaki görüşlerini açıkça beyan etmekten sakınan bir politikacının şu ifadelerinde karmaşık cümlelerle şaşırtma yanlışının yapıldığı görülebilir:

> Akıl ve düşünce insanın temel özelliği olduğundan o vazgeçilmez bir değerdir. Değerli şeyler, değerli kişilerin, devlet adamlarının, aydınların, yazar ve çizerlerin değerli çabaları ile derde devâ, sadra şifa, düşünceye nur, ülkeye ferahlık, insanlığa mutluluk bahşedecek bir zeminde yeşerir, serpilir, gelişir ve yayılır. Ama her fikrin yeşermesine, serpilmesine ve gelişmesine müsaade mi edelim! Bazı fikirlerin gelişmesi, diğer fikirlerin yayılan ve gelişen köklerine kezzap suyu dökme imkânlarını da arayacaktır.

Politikacının bu ifadelerinden partisinin fikir özgürlüğü ile ilgili görüşlerinin ne olduğu net olarak anlaşılmamaktadır. O, sadece sözü uzatmakla kalmıyor, aynı zamanda popüler olana başvurma delilini de kullanıyor. Zaten ele aldığımız bu yanlış, sıkça, popüler olana başvurma yanlışı ile birleşir ve saptırma yanlışı ile de benzerlik gösterir.

Temiz İngilizce Komitesi, 2003 yılı Boş Konuşma Oscarını (Foot in Mouth) ABD Savunma Bakanı Donald Rumsfeld'e verdi. Rumsfeld'in, tamamen totolojiden ibaret olan, Oscar alan açıklaması şöyledir:

> Hiç yaşanmamış şeylerin bana ilginç geldiği söyleniyor.
>
> Çünkü bildiğimiz gibi, bazı bilindik bilinenler var.
>
> Bildiğimizi bildiğimiz bazı şeyler var.
>
> Bilinmeyen bazı bilinenler olduğunu da biliyoruz. Yani bazı şeyleri bilmediğimizi biliyoruz.
>
> Bunun yanı sıra bilinmeyen bazı bilinmedik şeylerin olduğunu söylemeliyim.
>
> Kısaca bilmediğimiz şeyleri bilmiyoruz!

ifadeleri bu şekilde kullanmak, daha doğrusu bu yanlışa başvurmak, çoğu zaman etkili olur. Çünkü zihin, kelimeler labirentinde manayı izlemeyi sürdüremez ve delilin (etkili olması sebebiyle) yararlı anlamının olduğunu farzetmeye meyleder. Kişi, kelimesi çok pasajları, basit unsurlarına ve çok sade manalarına inerek, bu tür yanlışa karşı korunmalıdır.[30]

30 Bkz. L./W./M., *App. Logic*, s. 56-57.

II. UYDURMA DELİL YANLIŞI

Uydurma delil (*counterfeit evidence*), asıl konuyla ilgili olmayan konudışılık yanlışının bir özel türü olarak değerlendirilebilir. Ancak bu, asıl konuyla (aslında öyle olmadığı halde) ilgiliymiş gibi inandırıcı görünür. Uydurma delil, adından da anlaşılacağı gibi, delil olarak sunulacak nitelikte olmayacak şeyleri delil olarak almaktadır.

Eğer biz bir alışveriş yerinde "en yenisi olduğu" gerekçesiyle bir eşyayı pahalı bir fiyata almaya zorlanırsak, bize sunulan gerekçe delil gibi görünür; fakat aslında delil değildir. Bizi, satın almaya zorlayan kişi "yeni olma" özelliğini delil yerine koyarak kullanmaktadır. Halbuki uygun olan delil, o nesnenin "değeri"ni dile getirmektir.

Uydurma delil yanlışı reklâmcılıkta, propagandada, özellikle çıkarları korumada ve savunmada sıkça kullanılır. Daha genel olarak söyleyecek olursak, birçok uydurma delil kendisini inandırıcı delilmiş gibi sunar ve sunduğunu yeterliymiş gibi telkin ve teklif eder. Bazı durumlarda telkin ve teklifler direkt delilden daha inandırıcıdır.

Biz burada yedi uydurma delil türü üzerinde duracağız.[31] Yukarıda bahsettiğimiz gibi, biz bunların, sağlam olmadıkları halde kendilerini nasıl sağlam ve yeterli delillermiş gibi telkin ve teklif ettiklerini yakından görmüş olacağız.

a. Emin Bir Tavır Sergileme

Eğer kişi delil sunma yerine, hareketleriyle, ses tonuyla ve olumlu bir dille kesin olarak haklı olduğunu telkin etmek istiyorsa, o emin bir tavır sergilemeyi (*confident manner*) kullanıyordur.

Savaş alanında, mitinglerde, yarışmalarda, gösterilerde ve diğer bazı durumlarda güven dolu tavırlar sergilemek gayet etkili olabilir. Bir aday seçimde taraftar ve oy toplamak için;

Enflasyonun ne olacağını ben size söyleyeyim!

31 Ele aldığımız bu yedi delilin altısını, büyük çapta, *Applied Logic*'ten yararlanarak işlemiş bulunmaktayız. (Bkz. L./W./M., *age*, s. 28-32)

şeklinde seçmenlerin karşısına emin bir tavır sergileyerek çıkabilir. Bir askeri lider, zafer elde edip düşmanı mağlup etmek için emin bir tavır sergileyerek birliğinin cesaretini artırabilir. Napolyon'un yaverlerinden biri, şartların seferberlik için uygun olmadığını dile getirmek istediğinde Napolyon,

– Şartlar! Şartları ben yaparım!

çıkışıyla yaverini susturmuştur.

Bir kişinin emin bir tavır sergilemesi onun durumunun sağlam olduğu anlamına gelmeyebilir. O, halkın deyimiyle, kaba gürültü çıkarıyor veya havanda su dövüyor olabilir. Kendisinden emin olarak konuşan bir kişinin sözlerinin ikna etme gücü kuvvetlidir. Fakat sonuç için yeterli olmaz ise, sadece emin bir tavır sergilemek delil yerine geçmez. Bu görünümde olan kişinin durumunu objektif olarak denetlemek ve sunduğu şeylerin sağlam olup olmadığını görmeye çalışmak gerekmektedir.

b. Ağdalı Dil İle Nüfuz Sağlama

Kişilerin, prestij kazanmaları veya haketmedikleri halde delillerinin kabul görmesini sağlamaları için etkileyici bir dil kullanmaları, ağdalı dil ile nüfuz sağlama (*prestige jargon*) yanlışı olur.

Dili nüfuz sağlamak için kullanmanın en azından üç yolu vardır:

1. Basit ve yaygın fikirleri ifade ederken azametli ve şişirilmiş bir şekilde konuşmak. Örnek:

Ben bunun üstesinden gelebilirim, zira bir Türk dünyaya bedeldir!

2. Bir işi veya iş yerini cazip isimlere başvurarak yükseltme. Meselâ bayan berber yerine "güzellik uzmanı" demek gibi.

3. Bilimsel ve teknik alanda kullanılan kelimeleri seçerek birşeyin değerini abartarak ifade etme. Örneğin bir arabanın reklâmını yaparken "ultra elektronik marşlı, hydynamik vitesli" veya "gyronamik yönetimli", "full otomatik" şeklinde sunmak gibi.

Bu tür ifadelerde, kullanılan ağdalı dile değil, onların gerçeği dile getirip getirmediğine bakmak gerekir.

c. Maksatlı İştirak

Bir uydurma delil şekli de, mantıksal olarak birbiriyle doğrudan ilgisi olmayan bazı şeyler arasında bir ilişki kurmak ve kasıtlı olarak onları birlikte göstermeye çalışmak demek olan "maksatlı iştirak (*meaning from association*)" şeklinde yapılır. Reklâmcılar ve propagandacılar bu hile şekline başvururlar ki, onlar bununla, müşterilerin zihninde ilgi duydukları nesne ile mantıksal olarak ilgisi olmayan bazı nesneler arasında irtibat kurmaya çalışırlar. Bu irtibat neticesinde müşteri, ilgili olmayan konudaki manaları, tartışması yapılan konuya nakleder. Örneğin bir satıcı, satacağı arabayla, yüksek değerdeki eşyalar arasında irtibat kurarak, onların özelliğini arabaya da naklederek bu nesneye, bu vasıfları kazandırmak ister. Bunu sağlamak için de meselâ "sarı orkide", "mavi şimşek", "kızıl elmas" vs. kelimelerle maksatlı iştirakler kurar.

Maksatlı iştirak şu yollardan biriyle yapılabilir:

1. Bitişiklikle iştirak. Sözgelişi, yayınevi ile kitabı özdeştirerek, "Bu yayınevinin kitabı alınır!" demek gibi.

2. Önemli isimlerin nüfuzunu kullanma.

3. Otoriteleri kötüye kullanma.

4. Tanıklık ettirme. Meselâ, "X de bu sucuğu yiyor" veya "Filan işadamı da X mağazasından giyiniyor" demek gibi. Maksatlı iştirakin son üç şekli otorite yanlışına benzemektedir.

d. Tekrarlanan İddia

Bir delil getirme yerine, bir fikrin tekrar edilmesi (*repeated assertion*) hatadır. Yanlış bir sözün veya iddianın tekrar tekrar ifade edilmesinin onu doğru kılmayacağını herkes bilir. Bununla beraber kişiler, daha önce tekrar tekrar duydukları fikirleri kabule, iyi bilmedikleri fikirleri kabul etmekten daha çok yatkındırlar. Yine onlar tanıdıkları kişilere tanımadıkları kişilerden daha çok yönelirler. Ünlü bir sosyolog şöyle der:

> Bin kere işitilmiş bir yalana inanmak daha önce hiç işitilmemiş bir doğruya inanmaktan daha kolaydır.[32]

32 L./W./M., *App. Logic*, s. 29.

Reklâmcılar ve propagandacılar bu yanlışı sıkça kullanır ve ticari eşyalarını satmada veya fikirlerini empoze etmede büyük yararını görürler. Meselâ;

> İyi pişirmeye elverişli mutfak setleri pahalı değildir, onlar ekonomiktir; onlar sizin için tasarruf sağlayacak yine onlar ev bütçenizi aza indirecek ... tir!

ifadelerinde, setlerin ucuz olduğu konusunun değişik kelimelerle tekrarlanmasından başka birşey yapılmamaktadır. Bu tür ifadelerle karşılaşıldığında kişinin, tekrarlanan iddiaları tanıması ve onlara tahammül edilemeyeceğini hissettirmesi önemlidir. Zira tekrarın kendisi delil değildir.

e. Klişeleşmiş Düşünce

Atasözlerinin, vecizelerin vb. nakledilen sözlerin özel bir ikna edici özellikleri vardır. Çünkü bunlar özlü ve tesirlidirler; çoğunlukla kâfiyelidirler ve kolayca hatırlanırlar. Bunların çoğu makbulâttan olan ahlâk ve davranış prensipleridir. Yine bunların çoğu çağın onayını kazanmış; bazıları da dil kadar eskidirler. Bir fikri etkili ve öz olarak ifade etmede bunlar, hemen hemen hergün kullanılmalarına rağmen, bazıları rizikolu da olabilirler. Tehlikeleri, onların aşırı basitleştirilmiş genellemeler olmalarıdır.

> Acele işe şeytan karışır!

atasözü bazı durumlarda doğrudur. Fakat bazı durumlarda da;

> Ağırdan alan kaybeder veya Atı alan Üsküdar'ı geçti!

sözleri doğrudur.

Aşağıda sıraladığımız atasözlerinin birbirini onaylamadığı hatta birbirine ters düştüğünü görürüz. Binaenaleyh, toplumda yer etmiş bazı atasözlerini, karşıtı olabilecek sözleri de akla getirerek, dikkatli biçimde kullanmak bizi klişeleşmiş düşünce (*cliché thinking*) yanlışına karşı büyük ölçüde koruyacaktır.

> Damlaya damlaya göl olur/Taşıma suyla değirmen dönmez
>
> İyi insan lafın üstüne gelir/İti an çomağı hazırla
>
> Bir elin nesi var iki elin sesi var/Nerde çokluk orda bokluk
>
> Fazla mal göz çıkarmaz/Azıcık aşım, ağrısız başım

Söz gümüşse, sükut altındır/Sükut ikrardan gelir

Harama uçkur çözülmez/Güzele bakmak sevaptır

Harama el uzatılmaz/Üzümü ye bağını sorma

Eğri otur doğru söyle/Doğru söyleyeni dokuz köyden kovarlar

Düşenin dostu olmaz/Dost kara günde belli olur

Birlikten kuvvet doğar/Körler sağırlar, birbirlerini ağırlar

Tatlı dil yılanı deliğinden çıkarır/Lafla peynir gemisi yürümez

Gün ola harman ola/Perşembenin gelişi çarşambadan bellidir

İyilik yap denize at/Merhametten maraz doğar

Akıl akıldan üstündür/Aklın yolu birdir

Zorla güzellik olmaz/Zora dağlar dayanmaz

Fazla mal göz çıkarmaz/Azı karar, çoğu zarar

İnsan kıymetini insan bilir/İnsanoğlu çığ süt emmiş

Olmaz olmaz deme, olmaz olmaz/İş olacağına varır

Eşeğe altın semer vursan da eşek yine eşektir/Ye kürküm ye!

İki gönül bir olunca samanlık seyran olur/İki çıplak bir hamama yakışır

Anasına bak kızını al, kenarına bak bezini al/Beş parmağın beşi birbirine benzemez

Ya olduğun gibi görün ya göründüğün gibi ol/Köprüyü geçene kadar eşeğe dayı de!

Yüzü güzel olanın huyu da güzel olur/Yüzü güzel olanı değil huyu güzel olanı sev

Eski dost düşman olmaz/Güvenme dostuna saman doldurur postuna

Kısacası, atasözleri ve benzeri ifadeleri, özel durumlara uygun olduklarını düşünmeden, gelişigüzel kullanmak yanlışa yol açar. Rasgele bir durum için kullanılmaya elverişli olmayan klişe bir ifadeyi rehber almamak ve "bu söz, bu durum için doğru mudur, değil midir?" sorusunu sormak gerekir.

f. Gerekçeler Uydurma

Gerekçeler uydurma (*rationalizing*), delili çarpıtmaya yönelik bir faaliyettir. Bu yanlış, kişinin gerçeği göstereceğine, durumunu

makul göstermeye çalışması, güzel nedenler yakıştırıvermesidir ki bu güzel nedenler kişinin çapraşık olan egosunu kayırmadan yanadır.

Üniversite I. sınıf öğrencisine neden o üniversiteyi tercih ettiği sorulduğunda o, şu şekilde cevap verebilir: "Buranın kaliteli eğitim yaptığını, hocalarının çok nitelikli olduğunu düşündüm. Bu üniversitenin bulunduğu şehirde tahsil yapmak istedim vs." Bu tür cevaplar bazı öğrenciler için doğru ve gerçek; fakat diğer bazıları için de sadece vaziyeti kurtarıcı ifadeler olabilirler. Gerçekte onlar bu üniversiteye anne-babaları istediği için, o şehirde tahsil yapmanın daha ekonomik olacağı düşünüldüğü için veya başka bir üniversiteye giremedikleri için gelmiş olabilirler. Böylece o öğrenci, gerçek makul nedenler yerine, kendisini ikna edecek daha kabul edilebilir nedenler yakıştırır veya uydurur.

Genelde gerekçeler uydurmaya, iç çatışmadan kurtulmak için başvurulur. Örneğin bir delikanlı, zengin bir işadamının kızıyla evlenmek ister. Bu arzusunu gerçekleştirmede muvaffak olamayınca bulunduğu imkânlar ile duyguları arasındaki çatışmaya şöyle karar vererek son verir:

> Davul bile dengi dengine vurur, onu alıp da bir zenginin tahakkümü altına mı gireceğim; zaten kızın annesi çok geçimsiz birine benziyordu vs.

Bu tür yanlışlar çeşitli şekillerde yapılabilir:

1. "Ulaşılmayan üzüme ekşi demek" şeklinde.

2. "Ayranım tatlı" şeklinde. Örneğin;

– Araba tuzluya maloldu, değil mi?
– Evet, ama tatlı tuzlu!

3. Mazeretler uydurma şeklinde. Meselâ bir dersin vizesini neden alamadığı sorulan bir öğrencinin "vize akşamı başım ağrıyordu, misafirim geldi, üstelik kitabım da yoktu; ayrıca dersin hocası da hiç iyi ders işleyemiyor..." şeklinde mazeretler uydurması gibi.

4. Başkasını kınama şeklinde. Bir öğrencinin "Hoca derste birşey öğretmedi, bana da kastı vardı; bundan dolayı sınıfta kaldım." demesi gibi.

5. Başkasını eleştirme. Birisinin, kıskandığı arkadaşı hakkında "Onun kafası çalışmaz, babasının parasıyla caka satıyor," aynı zamanda uyumsuzun tekil" demesi gibi.

Görüldüğü gibi gerekçeler uydurmanın değişik şekilleri vardır. Her insan, bazı hususları rasyonalize ederek açıklamaya çalışabilir. Bunun için de herkes yer yer bu yanlışa düşer. Kişilerin, bazı şeyleri rasyonalize etmeleri, kendi yanlışlarına tahammül etmelerini kolaylaştırır. Bu açıdan bakınca onun psikolojik olarak olumlu etkisinin olduğu görülür. Bununla beraber, aşırı rasyonalize etme çabası, tedavisi güç ciddi kişisel problemlerin belirtisi olabilir. Şu üç özelliğinden dolayı gerekçeler uydurma, düşünce için zararlıdır:

1. Morfin gibidir: Alışkanlık yapmaya sebep olur. Bu durumda özür beyan etmek, konuyu dürüstçe arzetmekten daha kolay gelir.

2. Aspirin gibidir: Nedeni kaldırmaksızın acıyı dindirir.

3. Belirsiz saikler, davranışları gayr-ı makul bir şekilde sergilemeye sevkeder.[33]

g. Erteleme

Ertelemenin kendisi yanlış değildir. Ancak artniyetle veya bir menfaat sağlamak için asıl konuyu gizlemek yahut tartışılan konudan kaçmak gâyesiyle yapılırsa yanlış olur. Bu da çeşitli şekillerde yapılabilir. Biz, Bentham'a dayanarak, erteleme (*delay*) yanlışının beş şekline kısaca değinmek istiyoruz.

1. Sükûneti veya dert yanmamayı telkin etmek. Bu zevahiri kurtarmak için gerçeği olduğu gibi yansıtmama; kimsenin dert yanmamasını, kimsenin sıkıntısının olmadığına delil getirmektir.

2. Yanlış tesellide bulunmak. Gerçek olmayan veya karşı tarafın durumuna uygun olmayan şeyleri dile getirerek avutmaya veya oyalamaya çalışmaktır. Örnek:

33 L./W./M., *App. Logic*, s. 289.

Senin neyin var? Haline şükretsene! Senin aldığın ücreti kim alıyor? Senin patronun dünyanın en iyi adamı. Hem üç günlük Dünyada rahatsız olmaya değer mi? vs.

3. İşi ağırdan almak. Kendi çıkarı için bir işi savsaklama veya bir konunun üzerine gitmeyip ağırdan almadır (*ad socardiam*). Örneğin bir anlayışa, bir prensibe veya bir ölçüye karşı düşmanca arzular besleyen kişilerin kendilerini deşifre etmekten korkmaları veya utanmaları durumunda bu yola sıkça başvurduklarını görmek mümkündür.

4. Çok ağır gitmeyi önerme. "Birşeyin zamanını kollamalı, o kadar aceleye gerek yok! Ağır git ve emin ol!" önerisinin yapıldığı delildir. Bu şekilde bir delile "sümüklü böcek yürüyüşüyle (çok ağır) gitme delili (*snails-pace arg.*)" denir. Bazı avukatlar kendi yararları için bu delili kullanırlar. Örnek:

Pekâla çare nedir? Çok yumuşak bir şekilde özür dilemeden başka çıkar yol yoktur!

5. Ustalıkla oyalamak. Bu oyalama ile asıl konunun saptırılması hedeflenilir.[34]

Hüküm verirken teenni ile hareket etmek, karar vermekten sakınmak, hükümleri ertelemek ve bunu, yukarıda gördüğümüz şekillerde, başkalarına da telkin etmek ne kadar yanlış ise acele hüküm vermek de o kadar isabetsiz ve yanlış bir tutum olabilir. Bunlar, kuruntu, endişe, kararın ardından gelebilecek şeylerle ilgili korku, güvensizlik gibi psikolojik tutumlar ve aldatma, bazı şeyleri örtbas etme, kişisel çıkarlara halel getirmeme gibi sebeplerle ortaya çıkmaktadırlar.

III. GELİŞİGÜZEL KURULMUŞ EKSİK DELİL YANLIŞI

Delile konu olan gerçeğin bazı önemli unsurlarının alınması veya bazı önemli kısımlarının ihmal edilmesi suretiyle kurulan delil tiplerine "gelişigüzel kurulmuş eksik delil yanlışı (*fallacies of neglected aspect*)" denir.[35]

34 Bkz. Bentham, *Fallacies*, s. 190-209.
35 L./W./M., *App. Logic*, s. 6-7.

Delile konu olan olayın önemli bir kısmının alınmadığı veya atlandığı şu olayda nasıl yanlış bir sonuca varıldığı açıkça görülmektedir. Feci bir tren kazasıyla ilgili bir duruşmada istasyon makasçısı, büyük bir gayretle fenerini salladığını etkili bir şekilde anlatır ve mahkeme heyeti makasçıyı bu olayda suçlu görmez. Mahkemeden sonra avukatı, makasçıya çok inandırıcı bir tavır sergilediğini söyler. Makasçı, yüzünün terini silerek avukatına şöyle der:

– Karşı tarafın avukatı "salladığın fener yanıyor muydu, yanmıyor muydu?" sorusunu soracak diye ödüm koptu!

Delilde atlanmış veya ihmal edilmiş olan şey, delili basit bir şekilde ilgilendiren bir husus değil, geçen örnekte olduğu gibi, sonucu alt üst edecek nitelikte ciddî bir şey olabilir. Bazen de delilde ihmal edilmiş şey, doğrudan sonucu belirleyen şey olmasa da, önemli olabilir.

Doğru bir delilde, konuyla ilgili tüm hususlar göz önünde tutularak hükme varılır; delille ilgili hiçbir husus değerlendirme dışında tutulamaz. Şu örnekte, belirttiğimiz bu hususlar göz önünde tutulmadan hüküm verildiğinden, gelişigüzel kurulmuş eksik delil yanlışı yapılmıştır.

Trafik kazalarının toplumun büyük kesimine yararı vardır. Çünkü onlar olmasa oto tamircileri, boyacılar ve kaportacılar aç kalır; doktor ve hemşirelere daha az ihtiyaç duyuyor, cenaze işleriyle uğraşanlar az kazanır, sigortacılara fazla rağbet olmaz vs.

Örnekte atlanan, ihmal edilen yahut da kasten gizlenen şey, insan hayatının değeridir.

Gerekli hassasiyetin gösterilmediği, büyük bir ihmal veya kastın bulunduğu bu tür deliller çeşitli şekillerde kurulabilir. Biz bunları yedi kısımda ele alacağız. Daha önce işlediğimiz terkip, bölme ve neden olmayanı neden olarak alma (*post hoc*) yanlışlarına da gelişigüzel kurulmuş eksik deliller gözüyle bakılabilir.

a. Gelişigüzel Genellemede Bulunma

Örneklerin çok az bir kısmı rasgele kontrol edilerek veya alelacele yoklanarak bir örnek grubu hakkında hükme varmak yanlış genellemede bulunmaktır.

Bir öğretmen otuz kişilik bir sınıfa girer ve ilk üç öğrenciye soru sorar. Öğretmen, istediği cevabı alamayınca "bu sınıfın öğrencileri derse çalışmamışlar" hükmüne varır. O bu hükme sıradan bir genellemede bulunarak varmıştır. çünkü o, bu hükmünü tüme değil, tümün iki üç üyesine dayanarak vermiştir. Genellemenin güvene layık olması iki şeye bağlıdır:

a. Alınan örneklerin yeterli sayıda olmasına,

b. Alınan bu örneklerin aynı olmasına.

Eğer alınan örnekler çok az sayıda ise veya onlar diğer örneklere benzemiyorsa, yeterli malzeme tedarik edilmeden sonuca atlanmış olur ki, bu da gelişigüzel genellemede bulunma (*hasty generalization*) yanlışı olur.

İstisnaî durumları düşünüp ve tek başına onlara uygun düşen kurala göre gelişigüzel genellemede bulunma araz yanlışının zıddı bir yanlış olacaktır.[36] Ciddî bir şekilde hasta olan bir kişinin acısını dindirmek için doktorun kontrolünde verilen uyuşturucuların değerlendirilmesinden yola çıkarak birisinin, uyuşturucuların her zaman, herkes için kullanıma elverişli olabileceği hükmüne varması buna örnektir. Yine;

> Bir avukat, çalışmalarında hukuk kitaplarına başvurmada daima serbesttir ve bir tabip de kendi metinlerine sıkça müracaat eder;
>
> Herkese aynı şekilde müracaat özgürlüğü bahşedilmiş olmalıdır;
>
> Böylece öğrencilere de, sınav sırasında kendi kitaplarına başvurma imkânı sağlanmış olmalıdır!

çıkarımı buna örnektir. Bu örnekte, özel durumlar için olan bir hükümden farklı bağlamda olan bir durum hakkında genel bir hüküm vermeye atlanarak yanlış yapılmaktadır. Burada aynı zamanda, yanlış neden ve mutlak olanı bazı kayıtlamalarla alma yanlışı da işlenmiştir denebilir.

Mizahla ilgili yayınların çocuklar için eğitici, kâbiliyetlerini geliştirici ve onları sosyal hayatta başarılı kılan bazı özellikleri görmezlikten gelinerek;

36 Copi, *Intr. to Logic*, s. 68.

Tüm mizahi yayınlar çocukları haylaz kılar!

hükmüne varmak da gelişigüzel genellemede bulunma yanlışıdır.

Çok basit bir şekilde, Araplar pistir, Polonyalılar aptaldır, Yahudiler tamahkârdır, kadınlar sinsidir vs. gibi genellemelerde bulunmak yeterli olmayan delillerden neticeye atlamak olacaktır. Bu yanlış düşünme tipi önyargının birçok tipini karakterize eder. Bu hususta Brochard şöyle demektedir:

> En yaygın önyargılar ve yanlışlar yoklanıp incelenirse, genelleştirme alışkanlığının yanlışı nasıl doğurduğu kolayca anlaşılacaktır.[37]

Konuyu genişliğine araştırmama, önyargılı olma, acele etme ve kolay yoldan sonuç elde etme temayülü, kişileri bu yanlışa sevkeder. Üç örneği yoklamak on üç örnekten, on üç örnek yüz otuz örneği yoklamaktan ... daha kolaydır. Rasgele alınan şeyleri, bütün için tam ve uygun şeyler (tipler) olup olmadıklarına bakmadan almak tabii ki kolay ve pratik olacaktır.

Gelişigüzel genellemede bulunma yanlışının işlendiği bir delili geçerli kılmak için başta, elbette eksik olan şu öncülün ilave edilmesi zorunludur:

> Eğer bir şey, belirli bir cinsin birkaç şeyi için doğru ise bu şey o cinsin tüm şeyleri için de doğrudur![38]

Bu form, endüktif delil formunun zayıflığını en iyi şekilde gösterir. Binaenaleyh gelişigüzel genellemede bulunmak, geçen örneklerde de görüldüğü gibi, eksik tümevarımda bulunmak demektir. Makul olarak güvenilir genelleme yapmak ve gelişigüzel genellemede bulunma yanlışına düşmemek için bir cinsin birkaç ferdindeki özellikleri esas alarak o özellikleri bütüne de şamil kılmaya girişmemek ve tipleri ilintisel olandan ayırma hususunda eldeki konular hakkında yeterli bilgi toplamadıkça hüküm vermemek gerekir.

Gelişigüzel genellemede bulunma ile neden olmayanın neden alma yanlışları arasında belirli bir benzerlik vardır. İkisi de

37 Brochard, *Yanlış*, çev. H.R. Atademir, s. 114.
38 Baum, *Logic*, s. 490.

sonucu yeterince desteklemeyen gözlemlemeden, basitçe bir sonucun gözlemlenmesine geçmeyi içerir. Eğer biz, delili geçerli kılmak için eklenmesi gerekecek öncülü dikkatlice belirleyebilirsek, bu iki yanlış kolayca ayırt edilebilir.

b. Fazla Basitleştirme

Bir konuyu fazla basitleştirme (*oversimplification*) de gelişigüzel kurulmuş eksik delilden sayılır.[39] Bu, bir delilin, önermenin veya bir sonucun konunun tümünü açıklamada çok basit kalma durumudur.

Çok şumullü veya sınırlandırılmamış çok genel ifadeler genelde kuşku ile karşılanır. Bu tür ifadelerle yanlışa düşmeyelim derken onları aşırı şekilde basitleştirmek de doğru değildir. İfadelerde açıklık ve kısalık arzu edilen şeydir fakat onları doğruyu feda etme pahasına tercih etmemelidir. Yer ve zaman problemlerinden dolayı ifadelerin sınırlı olması gerekebilir. Örneğin gazete başlıkları kısa olmalıdır. Bununla beraber, bu şekilde kısaltılmış ifadelerin yanlış çıkarımlara ve yorumlara açık olduğu da bir gerçektir.

Yeterli bir şekilde sınırlandırılmamış ifadeleri özel bir durumu ifade için kullanma veya bu sınırlı ifadelerin karmaşık bir konuyu anlatmada yeterli olacağını sanma durumunda bu yanlışa düşülür.

Rusya, üflesen devrilecek yapıda!

II. Dünya savaşının sebebi Hitler'di!

Bizim sıkıntımız tamamen ekonomiden kaynaklanır! vs.

Bunlarda ifade fazla basit olduğu gibi, dile getirilmek istenen şey de gerçekte olduğundan çok daha basit bir şekilde ifade edilmektedir. Bu yanlışlar bazen belirsiz cümle ve klişeleşmiş söz yanlışlarını çok andırırlar.

Nedenlerden bahsederken veya çözümler sunarken kişinin kendisini yakinen izlemesi gerekir. Zira her insan birçok ihtimallerden sadece birine sarılarak meseleleri fazla basitleştirmeye meyillidir. Fazla basitleştirilmiş ifadenin sık sık inandırıcı olduğu

39 Bkz. L./W./M., *App. Logic*, s. 10.

bilinse bile onun, doğrunun sadece kısmî bir ifadesi olduğu gerçeğini sürekli olarak hatırda tutmak gerekir.

c. Konuyu Sadece Olumlu Yönleriyle Sunma

Bir gelişigüzel kurulmuş eksik delil yanlışı da bir konunun sadece olumlu yönleriyle dile getirilmesidir (*special pleading*).[40] Eğer kişiler, işlerine gelen veya kendilerine uygun hususları alıp, uygun olmayanları bırakırlarsa doğrunun sadece bir kısmını sunmuş olurlar. Bunlar bir durumu sadece bir cihetten sunma yollarını araştıranlardır. Örneğin politikacılar oy toplamak için seçmenlere vergileri indirecekleri vaadinde bulunurlar; bunun onlara sunulacak hizmetleri azaltma demek olacağını hatırlatmazlar. Yine;

> Bol kredi bizden, istediğiniz tatili yapmak sizden!

şeklinde ilân veren bir banka, ödenecek aylık faiz miktarını kolay kolay belirtmez.

Şu örnekte, konunun sadece olumlu yönleriyle sunulduğu görülmektedir. Zira argüman, pazarlanmak istenen ansiklopedinin ne kadar çok paraya mal olacağını veya muhatabın kütüphanesinde o ansiklopediye denk bir eserin olup olmadığını dile getirme gereği duymamaktadır.[41]

> Bu ansiklopedi, sahip olmakla övüneceğiniz bir kaynak olacak, arkadaşlarınız ona imrenecek, siz bir şeyler öğreneceksiniz, çocuklarınız yararlanacak, kütüphanenizde bir boşluğu dolduracaktır..!

Genelde avukatlar, tartışmacılar konulara hep kendi açılarından bakarak, meselelerin olumlu yönlerine dikkat çekerek, onları işlerine geldiği gibi ortaya koymak isterler.

Bu yanlış, diğer yönlerine veya görünümlerine işaret etmeksizin delili tek yanlı kurmayı ihtiva eder. Politikacılara, reklâmcılara, satıcılara vs. rağmen güç yettiğince, doğrunun bütününe ulaşma hususunda, bir konuya sadece olumlu yönlerinden bakmanın ötesinde, etraflıca bakmaya azamî dikkat göstermek gerekir.

40 L./W./M., *App. Logic*, s. 9.

41 Bu örneğe "tekrarlanan iddia" gözüyle de bakılabilinir.

d. Yanlış Dilem

Tartışmalarda son derece etkili bir silah olarak kullanılan ve ikna etme sanatının güçlü bir vasıtası olan dilemlerin, doğru ve geçerli bir şekilde kurulmadıkları da görülür. Bu şekilde olan yanlış dilemler (*false dilemma*), "bir delili, gerçek durumundan ziyade sanki sadece birkaç çözümü varmış gibi sunma"[42] üzerine kurulur. Bir başka ifade ile söyleyecek olursak, bir konunun çıkış veya çözüm yolu için, gerçekte olduğunun aksine, eksik alternatif göstermek yanlış dilem kurmak olacaktır.

Bu tür bir delil, genelde, "ya bu, ya da şu" şeklinde eksik seçenek sunularak kurulur. Örneğin;

> Eğer yeni anayol tavsiye edilen istikamette açılırsa park bozulmuş olacak; eğer o, alternatifi sunulan istikamette açılırsa konut kooperatifi için ayrılan alan bozulmuş olacak.
>
> Bu anayol ya o, ya bu (iki) istikametten birinden açılacak;
>
> Öyleyse ya park ya da konut kooperatifi için ayrılan alan bozulmuş olacaktır!

Bu delil formel olarak geçerlidir. Eğer öncüller doğru ise sonuç da aynı şekilde doğru olacaktır. Fakat ya o, ya bu öncülü muhtemelen doğru değildir. Büyük ihtimalle ne parkı ne de kooperatife tahsis edilen alanı bozmadan yolun diğer bir istikametten açılması mümkün olabilir. Yahut da delil serdedenin iddia ettiği gibi, belki bu yolu açma zorunluluğu da olmayabilir. Eğer gerçekten buna benzer alternatifler varsa üstte kurulduğu şekliyle bu delilde yanlış dilem hatası işlenmektedir.

"Ya..., ya..." şeklinde kurulan yanlış delillerin yanı sıra "Eğer... ise, o takdirde..." ifadeleriyle, biri (...ise) veya ikisinin de (ise..., o takdirde...) yanlış oluşuyla kurulan dilemler vardır. Örneğin;

> Eğer kadınlar gösteriş olsun diye süsleniyorlarsa boş kafalıdırlar;
> Eğer erkekleri cezbetmek için süsleniyorlarsa ahlâksızdırlar;
> Öyleyse süslenen kadınlar ya boş kafalı veya ahlâksızdırlar![43]

42 Baum, *Logic*, s. 487.
43 Reichenbach, *Lojistik*, çev. H.V. Eralp, s. 59.

bu yanlış dilemdir. Zira gösterilen seçenekler dışında başka seçenekler de vardır. Kadınlar, gösteriş veya erkekleri cezbetmek gayeleri olmaksızın, kocalarına güzel görünme veya başka nedenlerden dolayı da süslenebilirler.

> Eğer maden işçileri çalışırlarsa, o taktirde onlar kömür tozunu teneffüs edecek ve akciğer hastalığına yakalanacaklar;
> Eğer çalışmazlarsa, o taktirde hiç para kazanamayacaklar.
> Onlar ya çalışacak ya çalışmayacaklar;
> Öyle ise onlar ya akciğer hastalığına yakalanacaklar ya da hiç para kazanamayacaklar!

Bu örnekte de aynı tür yanlış yapılmıştır. Bu delil formel olarak geçerlidir. Fakat birinci "... ise, o taktirde..." ifadesi yanlıştır. Zira her ne kadar maden işçilerinde kömür tozunu teneffüs etmelerinden dolayı, gerçekten, akciğer hastalığına yakalanma riski yüksek olsa da onların kömür tozunu ciğerlerine doldurmaları zorunlu değildir. Kömürü çıkarırken sağlığı koruyucu teçhizat takınmaları onları bundan koruyabilecektir. Böylece, ortaya atılan iki alternatiften sadece biri sağlam gerekçe olarak kaldığından, dilem yanlıştır.

Bir dilemde, konuyu bütün yönleriyle güzelce düşünüp, konuyla ilgili hiçbir hususu değerlendirme dışı tutmamak gerekir.

> Ya ahiret yoktur, ya cennet vardır;
> Öyleyse ölümden korkmamalıdır!

Burada ahiretin varolması durumunda sadece cennetin varlığı hesaba katılıp, cehennemin varlığı söz konusu edilmediğinden delil eksiktir. Oysa dilemin sahih olması, her bir şıkkının birer netice-i zaruriyye vermesine muhtaçtır.[44]

Yanlış dilemde sunulan iki alternatif veya seçenek, araştırılmış ihtimallerin tümü olmadığından dolayı bunları gelişigüzel kurulmuş eksik deliller grubuna sokmaktayız. Bu tür bir delilde ileri sürülen alternatiflerin yeterliliğini veya başka seçeneklerin ve ihtimallerin olup olmadığını yoklamak gerekir. Örneğin şu

44 Gallupi, *Miftâhü'l-Funûn*, s. 112.

delilin küçük önermesindeki iki seçeneğin, ihtimalleri yok etmediğini ve yeterli olmadığını ortaya koymak mümkündür.[45]

Yazdığım kitap güç olursa okunmaz, kolay olursa hafife alınır;
Fakat yazdığım kitap ya güç ya da kolay olacaktır;
Öyle ise yazdığım kitap ya okunmayacak ya da hafife alınacaktır!

Burada "güç" ve "kolay" terimleri, "siyah" ve "beyaz" terimleri gibi karşıt terimlerdir; birbirini tamamen gideren veya yok eden değillerdir. Bu nedenle;

Yazdığım kitap ya güç ya da kolay olacaktır.

önermesindeki iki seçenekten birini mutlaka kabul etme zorunluluğu yoktur. Söz konusu delilde üçüncü bir seçeneğe, yazdığım kitabın tam okuyucu düzeyinde olma seçeneğine, imkân vardır.

e. İki Zıt Seçenek

Bu yanlış, "ya..., ya..." , "ya siyah, ya beyaz "[46] formunda, birşeye karşı onun zıddını alternatif olarak göstermektir. İki zıt nokta arasında orta noktayı bulma başarılamadığında bu yanlış işlenir. Örnek:

Çorbanın çok soğuk olduğunu düşünüyorsunuz değil mi?
Evet, sanıyorum siz onun yerine kaynar olanı içmek isteyeceksiniz !

Burada ikinci ifade sanki birincinin mantıkî bir sonucuymuş gibi takdim edilmiştir. Halbuki aralarında hiçbir münasebet yoktur. Burada iki zıt durumu ifade eden terimlerle iki zıt seçenek yanlışı (*black or white fallacy*) işlenmiştir. Zira çok soğuk çorbayı içmek nasıl zorsa, onun yerine zıddını, kaynar olanı içmek de öyledir. Zıtlar ve aşırı uçlar arasında genelde vasat, evsat, mu'tedil, i'tidal diye de adlandırılan orta durum vardır. Sözgelişi, sıcak olmayan hava zorunlu olarak soğuk değildir, o ılık da olabilir. Beyaz olmayan parçalar zorunlu olarak siyah değildir; onlar gri, yeşil veya mavi olabilir. Kötü olmayan fiiller zorunlu olarak iyi değil, ne iyi ne kötü, nötr halde olabilirler. Objelerin veya fiillerin

45 Küçük önermedeki ikili seçeneğin ihtimalleri yok etmediğini ve yeterli (C. Yıldırım'ın ifadesine göre tüketici) olmadığını ortaya koymaya mantıkta "*dilemin boynuzları arasından sıyrılma*" denir. (Bkz. Yıldırım, *Mantık*, s. 107)

46 Bkz. L./W./M., *App. Logic*, s. 10-11; Barker; *The Elements of Logic*, s. 193.

çoğu iki zıt seçeneğe ayrılmaz. Meselâ yaşama ile ölme arası açıkça ayrılabilir fakat güzel-çirkin, zengin-fakir, kurnaz-aptal ayrımında zıtlar birbirini tamamen dışarıda bırakmamaktadırlar. Bu terimler arasında orta bir durumda yer alanlar vardır. Kısacası birçok kelime, zıttın biri veya diğeri olarak keyfî bir şekilde kullanılamazlar.

Birbirini tüketmeyen iki alternatifle kurulan yanlış dilemleri de bu yanlış grubuna sokabiliriz. Çünkü onda da bir üçüncü (orta) nokta ihtimali açıktır; yani sunulan iki alternatif araştırılmış ihtimallerin tümü değildir. Fakat şurasını belirtelim ki, iki zıt seçenek yanlışı, yanlış dilemin yapıldığı muhakeme tarzına dayansa da bu, genelde daha kısa formda kurulur ve daha ziyade tek ifade şeklinde ortaya çıkar.

Gerçekte, iki alternatiften daha başka imkânın veya yapılacak tekliflerin olabileceğini düşünmek gerekir.

Ya bu deveyi güder, ya bu diyardan gidersin!

misâli, başka imkân ve seçenekler varken, insanların seçme ve tercih imkânlarını daraltmak doğru olmasa gerek.

İnsanlar daha ziyade sinirli oldukları anlarda, iki zıt seçenek yanlışına kolayca düşerler. "Ya - veya" şeklinde formüle edilen ifadeler karşısında tedbirli olarak, sunulan zıtların birbirini tamamen dışta tutup tutmadığına dikkat ederek ve gerçekte ikiden daha fazla alternatifin bulunup bulunmadığını iyice araştırarak bu yanlışlara karşı korunmalıdır.

f. Sakal Delili

Bir anlamda bu delil, iki zıt seçenek yanlışının zıddıdır. İki zıt nokta arasında orta noktaya bulma başarılamadığında iki zıt seçenek yanlışı işlenmiş olurdu. Aynı şekilde, eğer orta nokta (veya sürekli ve tedricen engelleyici gerçek), kuvvetli-zayıf, iyi-kötü, siyah-beyaz gibi zıtlar arasındaki gerçek farklılıkların varoluşu hakkında da şüpheye düşürecek şekilde kullanılırsa sakal delili (*argument of the beard*) yanlışı yapılmış olur.[47] Bu şüphenin sonucu olarak önemli farklılıkların da farkında olunmayabi-

47 L./W./M., *App. Logic*, s. 11.

linir. Çünkü bu aşırılık tedricen diğerinin ortaya çıkmasına engel teşkil etmektedir. Beyazın hangi noktaya kadar beyaz kaldığını belirleyememe gerçeği, beyaz ve siyah arasında hiçbir farkın olmayacağı anlamına gelmez.

Bu yanlışın adı "tam olarak kaç kıl bir sakal oluşturur?" sorusuna cevap verme güçlüğünden çıkarılmıştır.

Kesin olarak bir kıl yetmez;
Muhtemelen 25 tane de azdır;
O zaman, hadi diyelim 350 kıl bir sakal eder;
349 tane neden etmesin?
Neden 348, 347 ... tane değil?! vs.

Bunun alt sınırını belirtmede zorluk çekilecektir. Bu gerçek, "bir sakala sahip olmakla olmamak arasında hiçbir fark yoktur" anlamına gelir mi?

Bu yanlış şekli, "biraz az veya biraz çok, durumu değiştirmez" fikrini kendisine destek almaktadır. Bir öğrenci dört saatlik devamsızlığı normal görüp buna bir saat daha ekleyerek devamsızlık sayısını beşe çıkartabilir; bu normaldir. Çünkü dört saatlik devamsızlık ile beş saatlik devamsızlık arasında o kadar büyük bir fark yoktur. Fakat eğer biri bu delili ilave (fazla) devamsızlıkları doğrulamak için daha ileriye götürürse onu sonunda;

Tüm derslere, devam etmekle devam etmemek arasında fark yoktur!

neticesine ulaştıracaktır.

Eğer bir araba acil durumda yedi kişiyi taşıyorsa sekiz kişiyi neden taşımasın?

Eğer sekiz kişiyi taşıyorsa bir taneyi daha neden taşımasın?!...

Böylece sakal deliliyle bir araba, sonsuz sayıda yolcuyu taşımış olacaktır.

Bu delil şekli, özellikle değer ifade eden hükümlerde zararlıdır. Çünkü o, burada örnek vermeye gerek duymadığımız, ahlâkî olmayan davranışları doğru göstermek için de kullanılır. Şu hususu hatırda tutarak sakal deliline karşı korunmak gerekir: Farklılık küçük olmasına rağmen yine de bu tür farklılığın top-

lamı büyük aşırılıklar arasında mesafe köprüsü oluşturmaktadır. Temyiz gücünü kazanmış olmak, olaylar ve eşyalar arasındaki farklara dikkat etmek, tam ve uygun ayrımlar yapmak eğitilmiş bir kişinin önemli özelliklerindendir.

IV. YANLIŞ ZAN YANLIŞI

Zan, bir konu hakkında aklın verdiği hükmün kesin olmayıp, bir cihetı tercih ile beraber diğer bir cihetı de caiz görmesidir.[48] *Yanlış zan (false presumption)* ise aklın, tarifte geçen hali üzere, verdiği hükümde isabetli olmaması, doğru olmayan birşeyi olmuş gibi kabul etmesidir.

Zanna dayalı olan sonuçlar, kendilerine temel aldıkları bu zanlardan asla daha güvenilir olamazlar. Eğer kendisinden bir sonucun çıkarıldığı temel zan yanlış ise doğru bir sonuç bunun üzerine asla dayandırılamaz. XVII. yüzılda yaşamış bazı İngilizlere göre gemicilerin ellerindeki pusulalara güvenilmezdi; bunun sebebi denizcilerin ağzındaki kuvvetli sarmısak kokusunun hassas olan pusula iğnesini saptıracağı yanlış zannıydı. Yüz seneden daha az öncesine kadar, genel çapta, havadan daha ağır şeylerin uçmasının, gözden ırakta olan şeylerin görünebilmesinin imkânsızlığına inanılıyordu. Uçakların uçamayacağı, okyanusları aşamayacakları, sesten daha hızlı gidemeyecekleri, çok uzaktaki şeylerin (uydu yayınla veya tv yolu ile) görülemeyeceği inancı ve zannının yanlış olduğu ortaya çıktı. Zira onlar temelde yanlış zanna dayalıydı.

Biz bu başlık altında, güvenilir olmayan zanları içermeleri cihetiyle birbirine benzeyen dört yanlış üzerinde duracağız[49] ki bunların çoğu temelde neden olmayanı neden olarak alma yanlışı olarak değerlendirilebilir.

a. Vasatı Kötüye Kullanma

İki aşırı ucun orta noktasını (vasat) gözetmek, yani ifrat ve tefritten uzak olup itidal üzere olmak, davranışlarda olsun, değerlen-

48 İzmirli, *Mi'yâru'l-Ulûm*, s. 72.

49 Yanlış zan çeşitlerini tanıtırken, büyük ölçüde, L./W./M., *App. Logic*, s. 45-49'dan yararlandık.

dirmelerde olsun çok önemli bir prensiptir. Bununla beraber birisinin, sadece ikisi arasında orta bir yerde olduğundan dolayı birşeyi kabul ettiğini ve aşırı görünen pozisyonlardan bundan dolayı kaçındığını sanmak yanlıştır. İtidal, sadece aksi yönde iki aşırı uç arasında orta yol olmasından ziyade, tatbik olunduğu durumlar açısından makul ve değerli olduğundan dolayı taktire şâyandır. Realiteye uygun düşmeyen orta seviye taktire şâyan değildir.

> Az bilgi de çok bilgi de başa beladır, bunun orta hallisini bulmak yani orta seviyede bilgi sahibi olmak gerekir!

demek yanlıştır.

Çok daha aşırı pozisyonlara göre orta seviyede olmasından dolayı basitçe bir pozisyonu kabul ettiğimizde "vasatı kötüye kullanma (*misuse of the mean*)" diyebileceğimiz bir muhakeme yanlışı yapmış oluruz. Örnek;

> Bir sürücü için ideal hız 50 km'dir.
> Çünkü bu hız çok yavaş sürme ile çılgınca sürme aşırılıkları arasında orta bir hızdır!

Bu tür bir muhakemede en azından dört kusur vardır:

1. İdeal pozisyon veya hız şartlara göre değişebilir. Saatte 50 km trafiğin tıkandığı, çok yoğun olduğu bir yolda çok hızlı; hız sınırı gösterilen otobanda ise çok yavaş olabilir.

2. Pozisyonun, sadece aşırılıklar arsında bir yer olduğunu göstermek yeterli değildir; aynı zamanda o pozisyonun doğru olduğunu da doğru göstermek gerekir. Birisi, çok yavaş sürenden biraz daha hızlı sürmesine rağmen, yine de yavaş sürüyor sayılabilir.

3. Bir pozisyon aşırı olması sebebiyle zorunlu olarak yanlış değildir. Şartlar bazı durumlarda aşırı noktayı izlemeyi gerektirebilir. Şu anda paylaşılan ve sunulan pek çok fikir daha önce aşırı görülüyordu. Çok ağır sürenin hızı, sisli bir havada normal bir sürüş olabilir.

4. Bazı pozisyon bir kişi tarafından aşırı, diğer bir kişi tarafından da normal görülebilir.

Vasatı kötüye kullanmaya karşı korunmak için "orta posizyon olması sebebiyle, o pozisyonun doğru veya haklı olduğunu kabul etme" prensibini ihtiyatla karşılamak gerekir. Yapılacak bir diğer iş de, kabul edilen pozisyon yerine diğer pozisyonların da kabul edilip edilemeyeceklerini görebilmek için, tüm pozisyonları gözden geçirmek olmalıdır.

b. Çelişik Zanlar

Kişiler, bazen kendi içinde çelişik olan önermeler kullanırlar. Bu çelişiklikte farzedilen iki durum vardır ki birinin varlığı anında diğeri doğru olamaz; ikisinin de birden doğru olduğunu zannetme çelişik zan (*contradictory assumption*) yanlışı doğurur. Sözgelişi, "önünde durulamaz bir hareket" ile "kımıldamaz olan" bir araya getirilip, ne olacağı hakkında delil getirilse bu yanlış işlenmiş olur. Çünkü "önünde durulamaz hareket" ile "kımıldamaz olan" mefhumları karşılıklı olarak çelişirler ve bu ikisinin birlikte vuku bulacaklarını zannetmek yanlıştır.

Okunmaz bir mektubu okudu!

O, keşfi imkânsız olan birçok gerçeği keşfetti!

Bu ifadelerde, mecaz yollu anlatımları söz konusu etmezsek, çelişik zanlar yanlışı yapılmıştır. Eğer mektup gerçekten okunmaz ise o zaman onu okuyamaz; eğer onlar gerçekten keşfi imkânsız olanlardan ise o zaman onları keşfedemeyecektir.

Bir parti lideri vatandaşlara vergileri indireceğini vaadeder ve aynı zamanda yeni üniversiteler kuracağını, öğretmen ve memur kadrolarını artıracağını, uzun oto yollar açtıracağını, yeni hastahaneler yaptıracağını, emeklilerin durumunu düzelteceğini de vaadeder. Bu politikacı galiba çelişik zanlar yanlışına düşmektedir. Zira her iki vaadini de aynı zamanda tutması mümkün değildir.

Sana ancak birazcık para verebiliyorum oğlum, ama sen ye, iç, gez toz, istediğin gibi harca!

Burada babanın verdiği para miktarı ile ettiği tavsiyeler birbiriyle çelişmektedir. Şu örneklerde de çelişik zan yanlışı yapılmıştır.

Sana âhiret mutluluğu diliyorum; ahirette de yerin sıcak olsun!

Senin zayıflaman için kırk fırın ekmek yemen lazım!

Allah'ın arş üzerinde istivası mâlumdur, keyfiyeti meçhuldür!

Şiddete savaş açın, şiddet yanlılarını kurşunlayın!

Bin kere söyledim, abartmayı bırakın!

Kapa çeneni, iç çorbanı!

Yes, Abeycim, Türkçe eğitime benden de okey!

Lütfen halıyı dokunmadan elleyiniz! (Bir halı sergisindeki ilan)

– Baba beni ne kadar seviyorsun?
– Dünyalar kadar!
– Dünyanın değeri ne kadar?
– Beş para etmez oğlum!

Birbiriyle çelişik düşen zanlara karşı korunmada kişinin, zanların dayandığı şeyin tutarlı olduğundan emin olması için, her önermeyi dikkatle incelemesi gerekir.

c. Hakikate Zıt Varsayımlar

Vuku bulmuş, olmuş-bitmiş şeyler hakkında "*Eğer* tarihi hakikatler farklı olsaydı veya şartlar olduklarından başka türlü olsaydı şöyle veya böyle olurdu." şeklinde kesin ifadede bulunmaya hakikate zıt varsayımlar (*hypothesis contrary to fact*)denir ki bunu da yanlış zan yanlışının bir çeşidi olarak saymaktayız.

Eğer Kristof Kolomb Amerika'yı keşfetmiş olmasaydı burası şimdi vahşilerin ulumasıyla dolu bir yer olurdu!

demek bu yanlışa örnektir. "Eğer Kristof Kolomb Amerika'yı keşfetmiş olmasaydı" ifadesinden sonra gelen hakikate zıt şeyler sırf spekülasyon ve diğer birçok mümkün tahminlerden ibarettir.

Eğer Türkiye, I. Dünya Savaşında Almanya'nın yanında savaşa girmiş olmasaydı Türkiye'nin sınırları bugünkünden çok daha geniş olurdu!

ifadesinde de aynı yanlış yapılmıştır. Çünkü Türkiye'nin I. Dünya Savaşında Almanya'nın yanında savaşa girmemiş olması halinde çok sayıda faktör ne olacağı hakkında kesin birşey söylemeyi imkânsız kılmaktadır.

Hiçbir geçerli dayanak olmadan, bu tür çıkarımlarda bulunmadan önce, sadece iki alternatifin bulunduğundan ve o iki alternatifin de bilindiğinden emin olmak gerekir. Az alternatifi olan bir konuda bile sadece iki alternatifin olduğunu söylemek güçtür.

Daha iyi öğretmenlerim olsaydı şimdi daha iyi seviyede olurdum!

Köyden şehre göçmüş olmasaydık babamızı erken yaşta kaybetmiş olmayacaktık!

Çalışan bir bayanla evlenmiş olsaydım şimdi boşanmış olmazdım!

Bu örneklerin her birindeki yanlış, ne vuku bulacağını kesin olarak bilebilme zannında yatmaktadır. Bir kişi kesin ifade yerine birtakım ihtimalleri, bazı kayıtlamalarla, dile getirirse bu yanlış kaybolabilir. Örneğin;

Eğer kazada araba içinde olsaydım, büyük ihtimalle, ben de ölebilirdim.

Gerçeğe muhalif varsayımların gerisinde, durumu rasyonalize etmeye benzer bir çaba yeralmaktadır. Geçmişe bakarak güzel yorumlamalarda bulunma ve onları dışa hamletmeyi başaracak varsayımları ileri sürmek çok kolaydır ve avutucudur.

Bu yanlışlara karşı korunmanın en iyi imkânı, mümkün olan alternatiflerden her birinin sadece tahmine dayalı gerçekleşmeler ile birlikte olduğunu göz önünde tutmaktır.

d. Analojinin Kötüye Kullanımı

Bilindiği gibi analoji, iki veya daha çok şey arasındaki benzerliğin gözlemlenmesidir. Mantıkta kullanılır şekliyle bu kelime, bir veya daha çok açıdan benzer olan şeylerin diğer açılardan da benzer olacağı varsayımını ifade eder.[50]

Analoji yoluyla akıl yürütmek çok eski, yararlı ve kaçınılmaz olmasının yanı sıra tehlikelidir de. Tarihsel olarak, insanın sem-

50 Analojinin nasıl bir akıl yürütme olduğu ve değeri için bkz. Aristoteles, *Organon-III*, çev. H.R. Atademir, İstanbul 1966, s. 185; Bakıllani, *Temhid*, s. 12; Gazâli, *Mi'yâr*, s. 94; Tahanevi, *Keşşâf*, C. II, s. 1344; İzmirli, *Fenn-i Menâhic*, s. 40; Rıza Tevfik, *Mufassal K. Felsefe*, s. 209-213; Çankı, *B. Felsefe Lugatı*, C. I, s. 133-136; Alexis Bertrand, *Felsefe-i İlmiye*, Trc. Salih Zeki, İstanbul 1333, s. 220.

bollerle muhakemede bulunmaya başlamadan önce analojiyle muhakemede bulunmuştur denebilir. O, problemlerle yüzyüze olan insanlar için zengin ilham kaynağı sayılır. O zaman, böyle yararlı ve önemli bir muhakeme tarzı nasıl tehlikeli olabilir? sorusu akla gelebilir. Bunu şöyle açıklayabiliriz:

İki şeyin bazı açılardan benzer olmaları, onların diğer açılardan da zorunlu olarak benzer olacağını gerektireceğini zannetmek yanlıştır. Eğer benzerlikler gerçekte değil de sadece görünüşte ise; yine eğer benzerlikler gerçek fakat yüzeysel veya belirli kesin sayıda ise diğer benzerliklerin de varolabileceğini savunmada dayanak zayıf demektir. Örneğin daha önce tanıdığımız bir kişiye iyice benzeyen birini gördüğümüzü farzedelim. Görünüşte, bu adamın boyu, şişmanlığı, rengi, yüz ifadeleri, hal ve hareket tarzı tamamıyla daha önceki tanıdığımıza benzesin. Eğer biz, önceki tanıdığımızda varolan huyların bu adamda da varolacağını sanarak bu adamdan hoşlanmazsak analojiyi kötüye kullanmış oluruz. Zira benzeme yönleri dikkat çekici olsa bile yüzeyseldir ve ulaştığımız sonuç yeterince güvenilir değildir. Şu örnekte de analojinin kötüye kullanımı (*misuse of analogy*) yanlışını görmekteyiz. Hocasının, kompozisyon yazısını baştan sona okumadığından şikayet eden öğrenciye hocası şöyle der:

> Sen bir yumurtanın bozuk olduğunu anlamak için o yumurtayı tamamen yer misin?!

Örneklerden de anlaşılacağı gibi, analojinin *maksada uygun olarak kullanımı* ile *kötüye kullanımı* arasında bir ayrım yapmak hem doğru hem de önemlidir. Bir anoloji bir problemin çözümünü ortaya koymada veya onu aydınlatmada doğru olarak kullanılabilir. Fakat kesin bir delil olarak takdim edilmesi anolojinin kötüye kullanılması olacaktır.

Analojinin kötüye kullanımına karşı korunmada şu hususu hatırlamak gerekir. İki şey birçok durumda benzer olabildiği gibi, diğer durumlarda da farklı olabilirler. Bir analojinin etkisinin bir karşı-analoji ile nötr hale getirilmesi de mümkündür. Örneğin para cezasına karşı çıkan birisi;

> Bir suçtan dolayı insana ceza uygulama faydasızdır; bu, atlar çalındıktan sonra ahırın kapısını kilitlemeye benzer.

iddiasında bulunabilir. Para cezasını savunan da buna karşı şöyle cevap verebilir:

> Fakat biz ahırın kapısını kilitlemiyor; sadece kudurmuş bir hayvanı, ayrıca zarar vermemesi için etkisiz hale getiriyoruz.

Bununla birlikte, hem analojinin hem de karşı anolojinin yetersiz olduğunu ve bir delil olarak yanlışa sevk edebileceğini kabul etmek gerekir. Bunların ikisi de tartışılan konuyu aydınlatmaz. Bir karşı anoloji yeterli delil değildir. Fakat o, diğer mümkün olan karşılaştırmaları teklifte asıl anolojinin yetersizliğine işarette bulunabilir.

Örneklerden de anlaşılacağı gibi, analojinin maksada uygun olarak kullanımı ile kötüye kullanımı arasında bir ayrım yapmak hem doğru hem de önemlidir. Bir analoji, bir problemin çözümünü ortaya koymada veya onu aydınlatmada doğru olarak kullanılabilir. Fakat kesin bir delil olarak takdim edilmesi analojinin kötüye kullanımı olacaktır.

Buraya kadar ele aldığımız yanlışların dışında, çok az da olsa, diğer bazı yanlışlar vardır. Fakat onların bir kısmı yanlış gibi görünse bile yakından bakıldığında öyle olmayan; bir kısmı da buraya kadar üzerinde durduğumuz yanlışların içinde, işleyiş olarak, bizzat yer almaktadır. Örneğin Bentham'ın üzerinde uzunca durduğu[51] "karışıklık yanlışlarına (*fallacies of confusion*)" sofistik türden delil kuranların gâyeleri anlatıldıktan, belirsizlik lafız ve cümle, kaba kuvvete, otoriteye ve popüler olana başvurma, konuyu saptırma, gelişigüzel genellemede bulunma vb. yanlışlarını işledikten sonra ayrıca yer ayırmanın bir yararı olmasa gerek. Zira, özellikle bilerek veya yanıltma gâyesiyle yapıldığında, yukarıda saydığımız yanlışlar aynı zamanda *karışıklık* yanlışı da olmaktadır. Bunun için ona ayrı bir yer ayırmak, tekrardan başka bir şey olmayacaktır.

51 Bkz. Bentham, *Fallacies*, s. 211-358.

Felsefede tartışılan:

1. *Naturalistik yanlış* (tabiatçılığın yanılgısı),[52]

2. "dır"dan "meli"yi ("*is*"den "*ought*"u) çıkarma,[53]

3. *Varlığı yüklem olarak almak*,[54]

4. *Birşeyi veya bir keyfiyeti bir ilişkiyle özdeşleştirme*[55] ve

5. Bir kategoriye ait olan bir terimi başka kategoriye aitmiş gibi kullanma (*kategori yanlışları*)[56] gibi felsefî yanlışların tartışılmasına ise, konumuzun dışında kaldığından, burada girilmemiştir.

52 Bkz. G.E. Moore, *Principia Ethica*, Cambridge U. P. 1959, s. 9-21, 38-41; Mehmet Aydın, *Kant ve Çağdaş İngiliz Felsefesinde Tanrı-Ahlak İlişkisi*, Ankara 1981, s. 108-111.

53 Bkz. Jonathan Herrison, "Ethical Naturalism", *The Encyclopedia of Philosophy*, C. III, s. 70-71; Aydın, *age*, s. 111-112.

54 Tartışmalar için bkz. Mehmet Dağ, "Ontolojik Delil ve Çıkmazları", *A.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. XXIII, Ankara 1978, s. 301-310; Mehmet Aydın, *Din Felsefesi*, İzmir 1987, s. 28-29, 95, 98.

55 Bkz. Mackie, "Fallacies", *The Encyclopedia of Philosophy*, s. 178-179; ayrıca bkz. Eşsesli ve Belirsiz Lafız Yanlışları.

56 Lafız yanlışlarına bakmak bu son iki yanlış hakkında kısa bir fikir verecektir.

SONUÇ

Mantık yanlışları, insanları mantıksal olarak doğru olan düşünme tarzından alıkoyan, mantık bakımından kusurlu, eksik veya yanlış olan delillerdir. Bunlar, aslında doğru olmadığı halde yanıltıcı ve aldatıcı delillerdir. Bu nedenle mantıkta bu tür delillerin kuruluş gâyelerini, çeşitlerini ve tuzağına düşmemek için bunlardan korunma yollarını bilmek önem kazanmaktadır.

Bir mantık yanlışının ortaya çıkışını bilmenin, o hususta doğru ve uygun delili incelemede güç kazandıracağı ve açıklık sağlayacağı muhakkaktır. Bunun yanı sıra bu tür delilleri ve kuruluş şekillerini bilmek, muhatabın fikrini sağlam bir şekilde değerlendirme gücü verir, yanlışa düşülmesi muhtemel olan yerlerde tedbirli olmayı hatırlatır ve çeşitli mantık oyunlarına karşı kişiyi güçlü kılar.

Yanlış konusuna yer veren mantık eserlerinde sahte delillerin, yanlışa düşmeye sebep olan yolların, kısacası mantık yanlışlarının farklı şekillerde ele alındığını görmekteyiz. Bunlar son derece çeşitli ve karışıktır. Mantıkçılar, onları tam olarak tespit ve tasnif etmenin zor ve uzun bir iş olduğunu kabul ederler.

İncelememizde görüldüğü gibi, bazı delillerin yanlış veya geçersiz olduğunu kestirmek kolay, bazılarınki ise zordur. Bazen bir delilde birden fazla yanlış da olabilir. Bunlardan bazılarının ise sıradan insanlar için bile açık olduğu görülmektedir.

Tarihî açıdan bakacak olursak, insan zihninin sıkça düştüğü ve başkalarını da yanılttığı belli başlı yanlışlar mantıkta ilk olarak, sistemli bir şekilde, Aristoteles tarafından ele alınmıştır. Mütekaddiminden olan İslam mantıkçıları da Aristoteles'i izleyerek bu konuyu "mugalata" veya "safsata" adı altında beş sanatın sonuncusu olarak ele almışlardır. Sonrakiler ise, daha ziyade tasavvurât üzerinde durarak, kıyasın içerik yönünden incelen-

mesini ihmal etmişlerdir. Ama artık bugün birçok mantıkçı mantık yanlışlarının çıkış sebepleri, çeşitleri, bunların niçin yanlış olduğu ve bunlardan nasıl korunulacağı hususlarını bilmenin ve bunlara karşı tedbirli olmanın gereği ve önemini ısrarla vurgulamaktadır.

Yapılan bu araştırmadan anlaşılmaktadır ki insan için aslolan, doğru ve tutarlı düşünme olsa da ve mantık da bunu sağlayacak kuralları vermiş olsa da, insan zaman zaman birçok yanlışa düşebilmektedir. Bu yanlışları bilmek ve bunlara karşı korunmak gerekmektedir. Bunu başarmanın ilk yolu, düşünceyi ifsat eden ve onu yanlışa sevkeden nedenleri bilmekle olur. Yanlışa sevkeden birtakım sübjektif ve haricî nedenlere dikkat edilir, mantık kurallarına da uyulursa sözkonusu edilen yanlışları işlemekten veya onların aldatıcılığından büyük çapta emin olunur.

Mantıkta biçim yanlışları, kıyas kurallarını ihlal etmekten, kıyas şekillerinin şartlarına uymamaktan ve kıyası geçerli netice veren bir mod üzere kurmamaktan doğar. Bu kural ve şartlar gayet açık bir şekilde vazedilmiş olduğundan bunların ihlal edilmesi demek olan biçim yanlışlarını tanımak zor değildir. Bundan dolayı Aristoteles'in, çıkarım kurallarının açıkça ihlal edilmelerini *Sofistik Çürütmeler* arasına katmadığını görmekteyiz. Sonraki mantıkçılar da hemen hemen aynı yolu izlemişlerdir.

Yanlışa düşmemek için bir kıyasta önemle kontrol edilmesi gereken şey onun geçerli bir çıkarım kalıbında olup olmadığı, neticenin doğru mu yanlış mı olduğu ve neticenin ne tür öncüllerden çıktığıdır. Birinci durum kıyasın geçerliği, ikinci durum içeriği, üçüncü durum ise yine içeriği ile ilgili olarak burhanî, cedelî, hatabî ve safsatî vs. olup olmadığını belirleme imkânı verir. Bunun yanı sıra kıyasta müfret yahut mürekkep haldeki lafızlara, O.T.'in aynen tekrarlanmasına, büyük ve küçük terimlerin sonuçta anlam bakımından aynen yer almasına, öncüllerin neticeden daha iyi bilinmesine ve onların sonucun gayrı olduğuna, sonucun doğru olup ve öncüllerden gerekici olup olmadığına özellikle dikkat etmek gerekir.

Kıyasın biçimi yanı sıra onun içerik bakımından incelenmesi de mantığın önemli bir kısmını hatta asıl amacını teşkil etmektedir. Zira mantığın faydası, meyveleri, kıyasın götürdüğü sonuçların, uygulandığı içeriğin bilgi değeri üzerinde olan araştırmalarda yatmaktadır. Hal böyleyken Aristoteles ve mütekaddiminden olan İslam mantıkçılarından sonraki mantıkçılar, kıyasın içeriği bakımından incelenmesini ihmal ederek veya tamamen terkederek, onu sadece biçimi bakımından incelemişlerdir. Böylece Aristoteles'in mantıkla ilgili son beş kitabına çok az ilgi göstermişler (ki *Sofistik Çürütmeler* de bunlardandır), genellikle, sanki onlar hiç yokmuş gibi çalışmalarını ilk üç kitap üzerinde yoğunlaştırmışlardır. Kıyasları veya mantığı, amaçlanan doğru bir bilgiye götürmesi bakımından değil de, sadece birtakım sonuçlara nasıl götürdüğü bakımından yani salt formel bakımdan incelemenin yeterli olmayacağı kanaatindeyiz.

Dile ilişkin olan yanlışların mantıkta önemli bir yer tuttuğunu görmekteyiz. Hazır bir âlet olarak atalarımızdan devraldığımız dilin bazı aldatıcı yönlerini bilemediğimizde onun oyununa gelebiliriz. Sofistik türden delil kuranlar da dilin bu özelliğini bilerek özellikle eşsesli, çok anlamlı, belirsiz ve diğer aldatıcı ifadelerle dil yanlışlarını içeren bolca deliller kurmuşlardır.

Dile ilişkin olmayan mana yanlışları, doğru önermeye benzeyen yanlış önermelerin kullanılmasından dolayı manaca ortaya çıkan yanlışlardır. Bunların temel sebebi, konuyu iyice araştırmamada, öncüller arasındaki bağlantıyı sağlam kuramamada ve onları kullanırken doğru olduklarını iyice incelememede aranmalıdır.

Bir delilde sonucun doğru olarak ispatlanması hem delilin geçerli olmasını hem de öncüllerin doğru olmasını gerektirir. Biçim olarak kıyas son derece sağlam olsa da kıyasın maddesini yani öncüllerin her bir parçasını dikkatle hesaplamaya, fazlaca gözden geçirmeye ihtiyaç vardır. Kendisindeki bilgiden sonucun bilgisine ulaşılması cihetiyle öncüllerinin maddesinin matlup için doğru ve uygun olması gerekir. Bu noktada konuya yer veren İslam mantıkçılarının, neden olmayanı neden olarak alma ve ispat edilecek olanı delil yerine alma (müsâdere ala'l-matlûb)

yanlışları üzerinde nispeten daha fazla durduklarını görmekteyiz.

Mantıkta ispat edilecek olanı delil yerine alma yanlışı üzerine, diğer yanlışlara nispeten daha fazla eğilmenin gerekli olduğu kanaatindeyiz. Çünkü bu yanlış şeklinin iyice bilinmesi, sonuçta yeni bir bilgi veren doğru ve geçerli bir kıyasla bu nitelikte olmayan totolojiden ibaret çıkarımların biribirinden farklı olduğunu anlama imkanı verdiğinden bizi, kıyasın değeri ve sağladığı fonksiyonla ilgili tartışmalarda güçlü kılacaktır. Bunun yanı sıra tartışılan konuyu bilmeme veya bilmezlikten gelme yanlışı ile konu dışılık yanlışlarına dikkatle eğilme bizi, ortaya konan veya tartışılan konu ile doğrudan ilgili olmayan delillerin tam ve yeterliymiş gibi sunulup kabul ettirilmesine karşı tedbirli kılacaktır.

Tartışmalarda, özellikle içerik yönünden yanlış bir delille karşılaşıldığında yapılacak şey ya öncüllerin birini reddetme, ya neticenin ifade edildiği gibi olmadığını gösterme, ya da zıddını ispatlayarak onu çürütme şeklinde olacaktır. Istılahta engelleme (men'), delili bozma (nakz) ve iddiaya karşı koyma (muâraza) olarak geçen bu üç kuralın çeşitli hükümleri üzerinde âdab-ı bahs ve münâzara kitaplarında uzunca durulmuştur.

Çeşitleriyle birlikte konudışılık ve uydurma delil yanlışları günlük hayatta da sıkça yapılan yanlışlardır. Günlük hayata inmeyip entelektüel seviyede kalan birtakım felsefî yanlışlar vardır ki bunların ayrı bir çalışmada ele alınmasının yararlı olacağı kanaatindeyiz.

Üzerinde durduğumuz bu mantık yanlışlarını genel olarak değerlendirecek olursak onların şu özelliklerde olduklarını görürüz:

1. Onlar dile getirdikleri konuya uygun deliller olmayıp asıl konuyu yansıtmazlar; çoğu konudışıdır.
2. Bunlarda asıl konuyla irtibat ya kurulamamakta ya da zayıf kurulmaktadır.
3. Onların hiçbiri, hem biçim hem de içerikleriyle birlikte değerlendirildiklerinde, sağlam nitelikte bir delil değildir.

4. Aldatma, kandırma, yanıltma vb. kötü maksatlarla kullanmaya elverişlidirler. Zaten çoğu kez bu gâyeyle kurulurlar.
5. Mantığın kötüye kullanılması demek olan bu yanlışların doğurduğu sonuçlar, tarihte bazı çevreleri, mantığı kötü görmeye sevketmiştir.
6. Pratik açıdan bakacak olursak, kendilerindeki bozukluklar sebebiyle bu yanlışlarla zaman kötüye kullanılır ve boşa tüketilir.
7. Gerçeğin saptırılmasına ve hakikatin ortaya çıkmamasına vasıta olurlar.
8. Muhatabı kandırmayı veya küçük düşürmeyi amaçladığında kişilerin psikolojisini olumsuz yönde etkiler, sinir bozukluğuna sebep olur, sataşmaya hatta hakarete yol açabilirler.

Ele aldığımız yanlışların hepsi aynı mantıksal ağırlıkta değildir. Bunların birkısmına basit yanlışlar gözüyle de bakılabilir. Fakat bu yanlışlar her düzeyden insanı şu veya bu derecede ilgilendirmektedir. Şurasını da belirtmek gerekir ki, mantık yanlışları yapmamak için bunlara yol açan nedenleri ve bu yanlışların çeşitlerini bilmek tamamen yeterli olmayıp, bunun yanı sıra, iradeyi iyi kullanmak da gerekmektedir.

KAYNAKÇA

Ağaoğlu, Tezer, *Surî ve Tatbiki Mantık*, İstanbul 1926.

Ahderî, Abdurrahman, *es-Sûllem fi İ'lmi'l-Mantık*, Mısır trs.

Ahmed Cevdet (Paşa), *Adâb-ı Sedâd min İ'lmi'l-Adâb*, İstanbul 1303.

Mi'yâr-ı Sedâd, İstanbul 1303.

Ahmet Hamdi, *Mantık*, İstanbul 1294.

Ali Sedad, *Mîzânu'l-U'kûl fi'l-Mantık ve'l-Usûl*, İstanbul 1303.

Lisânu'l-Mîzân, İstanbul trs.

Aristo, *On Sophistical Refutatl ons on Coming to-be and Passing-Away*, By E.S. Forster, M.A, Harvard University Press, London trs.

Mantık-ı Aristo (Kitabu't-Topika, Kitabu's-Sûfistika), Thk. Abdurrahman Bedevî, Beyrut 1980.

Organon I- Katkegoriler, çev. H.R. Atademir, Ankara 1963.

Organon III- Birinci Analitikler, çev. H.R. Atademir, İstanbul 1966.

Organon V- Topikler, çev. H.R. Atademir, İstanbul 1967.

Atademir, Hamdi Ragıp, "Porphrious ve Ebherî'nin İsagocileri", *AÜ DTCF Dergisi*, C. IV, Sayı: V, Konya 1948, s. 461-468.

Aristo'nun Mantık ve İlim Anlayışı, Ankara 1974.

Aydın, Mehmet, *Kant ve Çağdaş İngiliz Felsefesinde Tanrı-Ahlâk İlişkisi*, Ankara 1981.

Din Felsefesi, İzmir 1987.

Barker, Stephen F., *The Elements of Logic*, Mc Graw-Hill Book Co., New York 1965.

Baum, Robert, *Logic*, By. Holt, Rinehart, Winston, New York, 1989.

Bentham, Jeremy, *The Book of Fallacies*, London 1824.

Bilgegil, M. Kaya, *Edebiyat Bilgi ve Teorileri-I*, Ankara 1980.

Bingöl, Abdulkuddûs, *Gelenbevî'nin Mantık Anlayışı*, İstanbul 1993.

Klasik Mantık'ın Tanım Teorisi, İstanbul 1993.

Birand, Kâmiran, *İlk Çağ Felsefesi Tarihi*, Ankara 1987.

el-Birgivî, Kara Halil b. Hasan b. Muhammed, *Fenârî Hâşiyesi Kara Halil*, İstanbul 1265.

Bolay, Naci, *Farabi ve İbn Sina'da Kavram Anlayışı*, MEB Yay., İstanbul 1989.

Brochard, Victor, *Yanlış Üzerine Deneme*, çev. H.R. Atademir, AÜ DTCF Yay., Ankara 1943.

Brody, Boruch A., "Logical Terms, Glossary of", *The Encyclopedia of Philosophy*, London 1972.

Bursevî, es-Seyyid Ahmed es-Sıdki b. Ali, *Mîzânu'l-İntizâm*, İstanbul 1305.

Zeria'tu'l-İmtihân, İstanbul 1310.

Copi, Irving M., *Introduction to Logic*, London 1968.

Cürcani, es-Seyyid eş-Şerif Ali b. Muhammed b. Ali, *et-Ta'rifât*, İstanbul 1253.

Şerhu'l-Mevâkıf, İstanbul 1286.

Çankı, Mustafa Namık, *Büyük Felsefe Lugatı*, İstanbul 1954.

Dağ, Mehmet, "Ontolojik Delil ve Çıkmazları", *AÜİF Dergisi*, C. XXIII, Ankara 1978, s. 287-318.

Descartes, René, *Metafizik Düşünceler*, çev. Mehmet Karasan, İstanbul 1962.

Felsefenin İlkeleri, çev. Mesut Akın, İstanbul 1983.

Ebherî, Esîrüddin Mufaddal b. Ömer, *Tenzîlü'l Efkâr fi Ta'dîli'l-Esrâr*, Süleymaniye Kütüphanesi, Laleli Böl., No: 2562.

İsagoci, İstanbul 1294.

Eflatun, *Sofist*, çev. Mehmet Karasan, MEB Yay., İstanbul 1967.

Emiroğlu, İbrahim, *Mantık Yanlışları*, İstanbul 1993.

"Petitio Principii Nedir?", *Felsefe Dünyası*, Sayı: 9, Ankara 1993.

"Muğalata Nedir?", *DEÜİF Dergisi*, Sayı: VIII, İzmir 1994.

Yanlış Düşünce ve Davranışlar Karşısında Mevlânâ, İstanbul 2002.

Erzincanî, Müftizâde Muhammed, *Haşiye a'la't-Tastikât*, İstanbul 1279.

Fârâbî, Ebu Nasr Muhammed, *Mantıku's-Semâniye* (*Kitâbu's-Sûfistâî*), İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi, Hamidiye Böl., No: 812.

Felsefetü Aristo, Nşr. Muhsin Mehdi, Beyrut 1961.

İlimlerin Sayımı (*İhsâu'l-U'lûm*), çev. Ahmet Ateş, İstanbul 1986.

Fenarî, Şemsüddin Muhammed b. Hamza, *Şerhu İsagocî*, İstanbul 1294.

Fevzî, Muhammed, *Seyfu'l-Gullâb a'lâ Muğni't-Tullâb*, İstanbul 1308.

Gallupi, *Miftâhu'l-Funûn*, İstanbul 1289.

Gazâlî, Ebu Hamid Muhammed, *Kıstâsu'l-Mustakîm*, Mısır, trs.

Kitabu Mihekkü'n-Nazar fi'l-Mantık, Kahire trs.

Mi'yâru'l-İ'lim fi Fenni'l-Mantık, Mısır 1329.

Dalâletten Hidâyete, çev. Suphi Furat, İstanbul 1978.

Gelenbevî, İsmail b. Mustafa b. Mahmud, *Burhân-ı Gelenbevî*, İstanbul 1253.

A'lâ İsagocî, İstanbul 1306.

Mîzânu'l-Burhân, çev. Abdunnafi Efendi, İstanbul 1304.

Gökberk, Macit, *Felsefe Tarihi*, İstanbul 1974.

Guittion, Jean, *Düşünme Sanatı*, çev. Cevdet Perin, İstanbul 1968.

Günaltay, M. Şemseddin, "İbn Sina ve Mantık", *İbn Sina*, İstanbul 1937.

Harrison, Jonathan, "Ethical Naturalism", *The Encyclopedia of Philosophy*, London 1972.

İbn Haldun, Abdurrahman el-Mağribi, *Mukaddime min Kitâbi'l-İ'ber...*, Beyrut, trs.

İbn Meymun, Musa, "Mantık Terimleri Risâlesi, Nşr. ve çev. Mubahat Türker, *AÜ DTCF Dergisi*, C. XVIII- Sayı: 1-2, Ocak-Haziran, 1960, s. 18-64.

İbn Rüşd, Ebu'l-Velid, *Telhîsu's-Safsata*, Nşr. Muhammed Selim Salim, Kahire 1972.

Telhîsu Kitabi'l-Burhân fi'l-Mantık, Nşr. Muhammed Kasım, Mısır 1982.

İbn Sina, Ebu Ali, *el-İşârât ve't-Tenbihât*, Thk. Süleyman Dünya, Kahire 1983.

Resâil-i İbn Sina -I (*U'yûnu'l-Hikme*), Nşr. Hilmi Ziya Ülken, TT K Yay., Ankara 1953

el-Burhân min Kitabi'ş-Şifa, Thk. Abdurrahman el-Bedevi, Kahire 1954.

eş-Şifa el-Mantık -IV (*el-Kıyas*), Thk. Said Zâid, Kahire 1964.

es-Safsata, Kahire 1972 (İbn Rüşd'ün *Telhîsu's-Safsata*'sının altında).

İsmail Fenni (Ertuğrul), *Lugatçe-i Felsefe*, İstanbul 1341.

İsmail Hakkı (İzmirli), *Mi'yâru'l U'lûm*, İstanbul 1315.

Fenn-i Menâhic (*Methodologie*), İstanbul 1329.

Felsefe Dersleri, İstanbul 1330.

Joseph, H.W.B., *An Introduction to Logic*, London 1931.

el-Karaağaci, Ahmed Rüşdi, *Tuhfetü'r-Rüşdî a'lâ İsagocî*, İstanbul 1279.

el-Kazvini, Necmüddin Ömer b. Ali, *eş-Şemsiyye fi Kavâidi'l-Mantıkıyye*, İstanbul 1279.

Kilisli Hocazâde Abdullah b. Abdurrahman, *Hâşiye-i Cedîde a'la't-Tastîkât*, İstanbul 1287.

Little, W. Winson/Wilson, W. Harold/Moore, W. Edgar, *Applied Logic*, Cambridge 1955.

Luce, A.A., *Teach Yourself Logic*, London 1968.

Mackie, J.L., "Fallacies", *The Encyclopedia of Philosophy*, London 1972.

Madsen, Pirie, *The Book of Fallacy*, London 1985.

el-Mağnisavi, Mahmud b. Hasan, *Muğni't-Tullâb*, İstanbul 1283.

Mehmed Tevfik (Çerkeş Şeyhizâde), *Ğâyetü'l-Beyân fî İ'lmi'l-Mizân*, İstanbul 1306.

Mevlânâ, Celâleddin er-Rûmi, *Mesnevi*, çev. Veled İzbudak, İstanbul 1991.

el-Meybuzî, Hüseyin İbn Muîn, *el-Meybuzî Şerhu'ş-Şemsiyye*, İstanbul 1289.

Moore, G.E., *Principia Ethica*, Cambridge U.P. 1959.

Newton-Smith, W.H., *Logic an Introduction Course*, London 1985.

Öner, Necati, *Klasik Mantık*, Ankara 1982.

Porphrios, *İsagoci*, çev. H.R. Atademir, Konya 1948.

Raşit, *Mîzânu'l-Makâl*, İstanbul 1315.

Reichenbach, Hans, *Lojistik*, çev. H. Vehbi Eralp, İstanbul 1939.

Rifat, *Vesîletü'l İkan* (Sûllem Tercûme ve Şerhi), İstanbul 1317.

Rıza Tevfîk (Bölükbaşı), *Felsefe Dersleri*, (1. Kitap), İstanbul 1330.

Mufassal Kâmus-u Felsefe, İstanbul 1332.

Seyalkûti, *Seyalkûtî a'la't-Tasdîkât*, İstanbul 1307.

eş-Şevkî, Ahmed b. Abdullah, *Şevkî Şerhu'l-Fenârî*, İstanbul 1284.

Sheikh, M. Saeed, *A Dictionary of Muslim Philosophy*, Lahore 1981.

eş-Şirvanî, Mehmed Halis, *Mîzânu'l-Ezhân*, İstanbul 1324.

et-Tahânevî, Muhammed Ali b. Ali, *Keşşâf-ı Istılâhâtı'l-Funûn*, Ofset Yay., İstanbul 1984.

et-Tahtanî, Kutbuddin er-Razî, *Şerhu'ş-Şemsiyye*, Mısır 1293.

Levâmiu'l-Esrâr fî Şerh-i Metâliu'l-Envâr, İstanbul 1303.

et-Taftazanî, Sa'duddin Mesud b. Ömer b. Abdullah, *Şerhu Risâleti'ş-Şemsiyye*, İstanbul 1266.

et-Tokadî, Seyyid Ömer b. Sâlih el-Feyzî, *Dürrü'n-Naci alâ Metn-i İsagocî*, İstanbul 1280.

et-Tûsî, Nasirüddin, *Şerhu'l-İşârât ve't-Tenbihât*, Kahire 1983.

Urmevî, Kadı Sıraceddin Muhammed b. Ebubekir, *Metâliu'l-Envâr*, İstanbul 1303.

Yıldırım, Cemal, *100 Soruda Mantık El Kitabı*, İstanbul 1976.

Wilson, John, *Dil, Anlam ve Doğruluk*, çev. İbrahim Emiroğlu, Abdullatif Tüzer, Ankara 2002.

DİZİN

A

Abdullah Cevdet 108
aklî yanlış 11
aldatıcı hikmet 22
Ali Sedat 16
analoji 85
Anaxagoras 177
Aristoteles 8, 15, 17, 21, 23, 24, 46, 70, 89, 97, 100, 101, 102, 103, 111, 115, 116, 117, 124, 125, 132, 136, 159, 174, 179, 227, 228, 229

B

bedihiyât 27
Bedihiyyât-ı akliyye 27
beş sanat 13
Bentham 12, 15, 31, 151, 185, 196, 197, 207, 225
Berkeley 183
bilgi yanlışı 11
burhan 21, 23
Büyük İskender 105

C

cedel 21, 23
  sanatı 19

D

Darius 105
Darwin 187
dedüksiyon 44
dedüktif 47
  mantık 44
Demokritos 178
Descartes 15, 29
Descartesçi 28
Diogenes 183
dört terim yanlışı 52, 57, 95, 103
Dr. Johnson 183

E

Ehberî 70
Einstein 185, 186, 187
eksik tümevarım 85
Elea okulu 158
Empedokles 178
endüksiyon 46
endüktif mantığı 168
eristik kıyas 22

F

Fârâbî 9, 13, 15, 21, 34, 70, 90, 92, 100, 121, 124, 125, 127, 153, 162, 177
Fr. Bacon 15, 32

G

Gazâlî 15, 21, 26, 32, 33, 34, 38, 43, 45, 70, 72, 74, 96, 100, 138, 156, 186

H

hitabet 21, 23
hulfî kıyas 162

İ

İbn Haldûn 15
İbn Meymûn 93
İbn Rüşd 9, 15, 18, 21, 179
İbn Sînâ 9, 15, 21, 37, 46, 70, 72, 84, 100, 169

İslam mantıkçıları 8, 13, 21, 22, 27, 35, 39, 40, 47, 62, 70, 71, 84, 98, 126, 131, 142, 144, 145, 147, 178, 179, 227, 229
istidlal 13, 37, 38

K
Kâhin Hatîf 105
Kategoriler 89
Konfüçyüs 89
kıyas 13

M
Manastırlı Rıfat 107
mantıki yanlış 11
Marx 181
Mehmet Akif 108
Melissus 158, 160, 162
Meybuzî 47
mugalata 22
mugalata-i cedeliyye 22
mûşağabe 22
mükâbere 27
Müslüman mantıkçılar 18

O
Organon 18

P
Parmenides 163
Phthagoras 158
Port-Royal mantığı 56
Protagoras 164

Q
quaternio terminorum 53

R
Razi 70
Russell 15, 47
Rıza Tevfik 148

S
Safsata 9, 22, 27
Sofistik Çürütmeler 9, 18, 20, 23, 25, 97, 111, 228, 229
sofistik deliller 90
sofistler 27, 89, 108
Sokrates 47, 112
Stuart Mill 15
sûri mantık 40
şiir 21, 23

T
Tahtani 15
taksim yanlışı 11
tasavvurât 33
tasdikât 33
Tûsî 21, 142
tümdengelim 86
tümeller 27

V
vasıtalı dedüksiyon 48, 49
vasıtasız dedüksiyon 48, 155
vehim 27, 34
vehmiyât 27, 35

W
Wately 148

Y
yedi içerik yanlışı 21

Z
Zenon 183

İbrahim EMİROĞLU

Mantık Yanlışları

Bizler yanlışa düşmez olarak doğmuyoruz. Fakat hangi durumlarda ve nasıl yanlışa düştüğümüzü bilmek, bununla da yanlışa hakim olmaya ve onu önlemeye çalışmak kendi elimizdedir. Bu hakimiyeti kurmak için, yanlış çeşitlerini, yanlışa sevkeden nedenleri ve bunlara karşı korunma yollarını bilmek gerekir.

Mantık yanlışları, insanları mantıksal olarak doğru olan düşünme tarzından alıkoyan, mantık bakımından kusurlu, eksik ve yanlış olan delillerdir. Bunlar, aslında doğru olmadığı halde yanıltıcı ve aldatıcı delillerdir. Bu nedenle mantıkta bu tür delillerin kuruluş gâyelerini, çeşitlerini ve tuzağına düşmemek için bunlardan korunma yollarını bilmek önem kazanmaktadır.



elis yayınları